

ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก

หมวดพุทธศาสตร์

ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก

หมวดพุทธศาสตร์

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

น้อมถวายกุศลเป็นอาจริยบูชา

วิสาขบูชา ๒๙ พฤษภาคม ๒๕๔๒

ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก หมวดพุทธศาสตร์

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

ISBN : 974 - 8417 - 74 - 3

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พุทธศักราช ๒๕๔๒ จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ที่ ธรรมสภา ๓๕/๒๗๐ จรัลสนิทวงศ์ ๖๒
เขตบางพลัด กรุงเทพมหานคร ๑๐๗๐๐
โทร. ๔๓๔๔๒๖๗, ๔๓๔๓๕๖๖ โทรสาร. ๔๒๔๐๓๗๕

คำแถลงของคณะผู้จัดทำ

หนังสือชุดนี้คณะผู้จัดทำได้เริ่มงานขึ้นเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๕๔๑ ประมาณหนึ่งปีก่อนจะถึงมงคลวารอายุครบ ๖๐ ปีของพระเดชพระคุณพระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) คือ วันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ.๒๕๔๒ ทั้งนี้ก็ด้วยสำนึกในพระคุณของท่านเจ้าคุณอาจารย์ที่เมตตาอบรมสอนสั่ง ทั้งด้วยวาจาในรูปของธรรมเทศนา และปาฐกถาธรรมและด้วยลายลักษณ์อักษรในรูปของหนังสือธรรมะในกาลเทศะต่างๆ กัน อันยังประโยชน์อย่างยิ่งให้คณะผู้จัดทำได้ซาบซึ้งกระจ่างชัดในพระสัทธรรมยิ่งขึ้น

เมื่อคณะผู้จัดทำดำริจะดำเนินงานเพื่อเป็นปฏิปัตินุชาถวายแด่พระเดชพระคุณอาจารย์ บางท่านในคณะได้เสนอให้รวบรวมผลงานเฉพาะส่วนที่ตีพิมพ์เป็นหนังสือเล่ม นำมาพิจารณาว่าสมควรจะดำเนินการอย่างไรให้พุทธศาสนิกชนในวงกว้างได้รับประโยชน์เหมือนดังที่คณะผู้จัดทำได้รับมาแล้ว เพียงรายชื่อหนังสือของพระเดชพระคุณอาจารย์ที่ได้รับมอบจากท่านพระครูปลัดปิฎกวัฒน์ (อินสร จินฺตาปญฺโญ) ก็มีจำนวนรวม ๒๕๐ เรื่อง กว้างขวางครอบคลุมศาสตร์แทบทุกสาขา ครั้นเมื่อลองจัดแบ่งหมวดเนื้อหาตามความนิยมของวิชาการปัจจุบัน ก็พบข้อจำกัดบางประการ ด้วยบางเล่มอยู่คาบเกี่ยวระหว่างหมวด หรืออาจจัดเข้าได้มากกว่าหนึ่งหมวด

ในที่สุดจึงตกลงกันว่าจะจัดแบ่งเป็น ๒ หมวดใหญ่ คือ “วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี” หมวดหนึ่ง และ “สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์” อีกหมวดหนึ่ง แต่เนื่องจากหมวดสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์มีปริมาณเนื้อหามาก คณะผู้จัดทำได้รับคำแนะนำให้จัดแยกส่วนที่มีความโดดเด่นโดยสาระและจำนวนเล่มหนังสือออกมาต่างหาก จึงได้เพิ่มขึ้นอีก ๒ หมวด คือ “ศึกษาศาสตร์” และ “พุทธศาสตร์”

แม้จะได้หลักเกณฑ์ที่ชัดเจนตามที่กล่าวมาแล้ว แต่เพราะข้อจำกัดด้านเวลาที่จะให้งานแล้วเสร็จภายในปีพ.ศ.๒๕๔๒ อีกทั้งหนังสือบางเล่มยากที่จะจัดให้เข้าหมวดใดหมวดหนึ่งได้ ด้วยเป็นผลงานที่เจาะจงเขียนขึ้นเนื่องในโอกาสพิเศษเท่านั้น จึงได้คัดเลือกเฉพาะผลงานในรอบทศวรรษที่ผ่านมา (พ.ศ. ๒๕๓๑ – พ.ศ. ๒๕๔๑) ในหมวดที่มีปริมาณเนื้อหามากเป็นพิเศษ คือ หมวดพุทธศาสตร์ ก็ได้เลือกคัดเฉพาะเล่มที่มีลักษณะเด่นแตกต่างกัน เพื่อผู้อ่านได้อรรถรรมหลากหลายมุม

เมื่อแยกหมวดและกำหนดขอบเขตปริมาณงานได้แล้ว ได้หารือกันว่าควรจะนำเสนอในรูปแบบใด หากใช้วิธีทำเป็นบทคัดย่อ (abstract) คือเฟ้นเฉพาะเนื้อหาสำคัญมาสรุปเรียบเรียงขึ้นใหม่ ก็เกรงว่าสาระสำคัญบางส่วนอาจถูกละเลยหรือไม่ชัดเจนพอ จนก่อความเข้าใจคลาดเคลื่อนในหมู่ผู้อ่าน อันเป็นข้อผิดพลาดเกินกว่าที่คณะผู้จัดทำจะรับผิดชอบได้ ในที่สุดจึงมีข้อยุติว่าจะทำเป็นบทคัดสรร (extract) คือคัดลอกเอาเฉพาะสาระหลักมาเรียงพิมพ์ต่อเนื่องกัน โดยคงรูปแบบให้ใกล้เคียงของเดิมมากที่สุด ไม่มีการสรุปความหรือเขียนแทรกเสริมเข้าไป ส่วนข้อความที่ตัดออกเพราะเห็น

ว่าจะไม่กระทบเนื้อความหลักก็จะใช้สัญลักษณ์ให้หมายรู้ได้

อนึ่ง เพื่อป้องกันการผูกขาดทางความคิด หนังสือแต่ละเล่มได้มอบหมายให้สมาชิกในคณะผู้จัดทำอ่านไม่น้อยกว่า ๓ ท่าน แต่บางท่านก็ได้สละเวลาอ่านจนครบทุกเล่ม คณะผู้จัดทำมีกำหนดนัดหมายทำงานกันทุกสัปดาห์ เพื่อนำข้อความที่แต่ละท่านได้คัดสรรมาเทียบเคียงกัน ในกรณีที่เลือกมาไม่ตรงกัน ก็จะแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเพื่อหาข้อยุติอีกครั้ง แม้วิธีการนี้จะต้องใช้เวลามากกว่าการมอบให้ผู้ใดผู้หนึ่งทำโดยลำพัง ก็พอจะมั่นใจได้ในระดับหนึ่งว่า ความหลากหลายด้านอายุ เพศ วุฒิการศึกษา หน้าที่การงาน และประสบการณ์ของแต่ละท่าน จะเป็นเครื่องช่วยกลั่นกรองงานมิให้เอนเอียงไปตามอคติของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง นอกจากนี้หากข้อความใดที่หลายท่านเห็นพ้องกันว่าสำคัญ ก็จะกำหนดให้ใช้อักษรตัวหนาเพื่อเน้น นอกเหนือจากที่มีอยู่เดิมในหนังสือ แต่จะไม่ใช้ลักษณะการพิมพ์พิเศษแตกต่างออกไปอีก ทั้งนี้เพื่อหลีกเลี่ยงความสับสนที่อาจเกิดขึ้น

ในการคัดสรรขั้นต้นนี้ บางครั้งเมื่อยังไม่อาจหาข้อยุติเป็นเอกฉันท์ได้ หรือไม่แน่ใจว่าเนื้อความจะซ้ำซ้อนกับที่เคยเลือกไว้แล้วหรือไม่ ก็จะคงรักษาข้อความนั้นไว้ก่อน และดำเนินการเช่นนี้ไปจนครบทั้ง ๔ หมวด ดังนี้

๑. หมวดวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มี ๑๖ เรื่อง ครอบคลุมสาขาแพทยศาสตร์ สาขาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และสาขาวนศาสตร์

๒. หมวดสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มี ๑๖ เรื่อง ครอบคลุมสาขานิติศาสตร์ สาขารัฐศาสตร์ สาขาเศรษฐศาสตร์

และสาขาศิลปศาสตร์

๓. หมวดศึกษาศาสตร์ มี ๑๔ เรื่อง

๔. หมวดพุทธศาสตร์ มี ๑๗ เรื่อง

รวมจำนวนทั้งสิ้น ๖๓ เรื่อง เป็นหนังสือ ๕๔ เล่ม (บางเรื่องรวมพิมพ์ในเล่มเดียวกัน) หนังสือในแต่ละหมวดจะเรียงตามลำดับของศาสตร์แต่ละสาขา ภายในสาขาเดียวกัน จะเริ่มเรียงจากเล่มที่พิมพ์ล่าสุดก่อน

เมื่อได้ลองรวมเล่มตามแนวนี้อีกพบว่าได้น้ำหนักหนังสือขนาดใหญ่เกินความคาดหมาย จึงตกลงกันใหม่ว่าจะตัดทอนข้อความที่มีสาระซ้ำซ้อน พร้อมทั้งตัดส่วนที่เป็นพลความออกอีกด้วย ในการทำเช่นนี้ ก็ต้องพบอุปสรรคใหม่ ๒ ด้าน ด้านหนึ่งคือความลำบากใจเพราะเสียดยเนื้อความส่วนที่ถูกตัดออก อีกด้านหนึ่งคือความเกรงว่าเนื้อความส่วนที่เหลืออาจจะไม่สมบูรณ์พอ จนทำให้อ่านเข้าใจคลาดเคลื่อนจากความมุ่งหมายของท่านผู้ประพันธ์ คณะผู้จัดทำจึงต้องอ่านทบทวนใหม่ทุกครั้งเมื่อการตัดทอนข้อความแล้วเสร็จในแต่ละเล่ม จากนั้นจะส่งให้ผู้ที่มีได้ร่วมคิดสรรในขั้นต้นได้ลองอ่านดู พร้อมทั้งนำข้อท้วงติงมาพิจารณาเพื่อปรับปรุงแก้ไขการตัดทอนและทบทวนในลักษณะเช่นนี้ได้กระทำต่อเนื่องมาแม้กระทั่งในขั้นพิสูจน์อักษร

อนึ่ง ขั้นตอนการพิมพ์และพิสูจน์อักษรปรากฏว่าใช้เวลาไม่น้อยกว่าขั้นอื่นๆ ที่ผ่านมา ด้วยเหตุที่หนังสือมีมากเล่มและรูปแบบการพิมพ์ก็หลากหลาย คณะผู้จัดทำต้องมาจัดเรียงพิมพ์ให้เป็นมาตรฐานเดียวกันตามแบบที่กำหนดขึ้นมาใหม่ ทั้งรูปแบบการพิมพ์ลำดับของหนังสือ และเลขหน้าอ้างอิง แม้จะได้ผู้พิมพ์ที่มีความ

ชำนาญสูง ในการตรวจแต่ละเล่มก็ต้องกระทำซ้ำหลายเที่ยว สอบกันทั้งฉบับยกร่างและต้นฉบับเดิม แต่การตรวจสอบเช่นนี้ก็กลับมีผลพลอยได้ประการหนึ่ง กล่าวคือ พบคำที่พิมพ์ผิดพลาดในเล่มเดิมที่นำมาใช้เป็นต้นฉบับ บางประเด็นที่ไม่แน่ใจ ก็ได้ถือโอกาสกราบเรียนสอบถามยืนยันกับพระเดชพระคุณอาจารย์ด้วย เสียดยอยู่แต่ว่ามีได้ทำสัญลักษณ์ให้หมายรู้ว่าอยู่ตรงตำแหน่งใดบ้าง ฉะนั้นเมื่อผู้อ่านตรวจสอบกลับไปยังต้นฉบับเดิมแล้วพบคำที่ไม่ตรงกัน ก็ขอได้โปรดเข้าใจตามนี้ด้วย

คณะผู้จัดทำขอกราบขอบพระคุณในความเมตตาของพระเดชพระคุณอาจารย์ที่อนุญาตให้โอกาสได้ทำงานชิ้นนี้ ซึ่งเกื้อกูลการพัฒนาปัญญาของคณะผู้จัดทำเองโดยตรง ไม่ว่าจะเป็นจินตมยปัญญา สุตมยปัญญา หรือภาวนามยปัญญา คณะผู้จัดทำตระหนักอยู่เสมอว่า งานอันเป็นปฏิบัติบูชาชิ้นนี้แม้จะตั้งใจทำให้สมบูรณ์เพียงใด ก็มิอาจหลีกเลี่ยงข้อผิดพลาดขาดตกบกพร่องไปได้ จึงต้องกราบขอประทานอภัยพระเดชพระคุณอาจารย์ไว้ ณ ที่นี้ และขอน้อมรับข้อท้วงติงจากผู้อ่านเพื่อประโยชน์แก่การปรับปรุงหรือจัดทำโครงการลักษณะเช่นนี้ในโอกาสต่อไป

ท้ายที่สุดนี้ คณะผู้จัดทำขอขอบพระคุณคณะญาติโยมที่สนับสนุนการทำงานครั้งนี้ในทุกด้าน โดยเฉพาะอาจารย์ดร.สมศีล ฌานวิงศา ที่ได้สละเวลาในการตรวจอ่านและให้ข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ต่อการจัดทำเป็นอย่างยิ่ง ส่วนผลงานสงฆ์ใดๆ อันเกิดแต่กรรมทานในครั้งนี้ คณะผู้จัดทำขอน้อมถวายเป็นอาจริยบูชาแด่พระเดชพระคุณอาจารย์พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) เนื่องในมงคลวารอันเป็นเหตุปรารภแห่งหนังสือชุดนี้ ขออำนาจกุศลจันตะ

(๘)

ของผู้มีส่วนร่วมทุกท่าน จงอำนวยความสะดวกเพื่อความมั่นคงแพร่หลาย
แห่งพระสัทธรรม และนำมาซึ่งประโยชน์สุขแก่พหุชน ตลอดกาล
นานเทอญ

คณะผู้จัดทำ

วิสาขบูชา ๒๙ พฤษภาคม ๒๕๔๒

สารบัญ

สมาธิแบบพุทธ	๑
จาริกบุญ-จาริกธรรม	๙
เรื่องที่คนไทยควรเข้าใจให้ถูก	๔๑
นิพพานเป็นอัตตา หรือ อนัตตา คัมภีร์ว่าอย่างไร?	๔๗
จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร?	๖๑
มาตรฐานชีวิตของชาวพุทธ	๗๓
สถานการณ์พุทธศาสนา พลิกหายนะเป็นพัฒนา	๘๑
พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ ๒๑	๙๓
คนไทย หลงทางหรือไร	๑๐๕
ธรรมะฉบับเรียนลัด	๑๑๓
ทำไมคนไทยจึงเรียนพระพุทธศาสนา?	๑๑๗
ธรรมกับการพัฒนาชีวิต	๑๓๑
ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง	๑๔๓
ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา	๑๖๓
นรก-สวรรค์ สำหรับคนรุ่นใหม่	๑๗๕
ความสำคัญของพระพุทธศาสนา	
ในฐานะศาสนาประจำชาติ	๑๘๙
พุทธวิธีในการสอน	๒๐๕

สมาธิแบบพุทธ*

... คำฝรั่งที่เรามักจะได้ยิน เขาใช้สำหรับสมาธิ โยมมักจะนึกถึงคำว่า meditation ซึ่งใช้กันเกลื่อน แต่ความจริง meditation ไม่ใช่คำตรงแท้สำหรับสมาธิ เพราะเป็นคำที่มีความหมายคลุมเครือ เป็นคำภาษาอังกฤษที่มีมาแต่เก่าก่อนถ้าจะแปลเป็นภาษาไทยก็คล้ายๆ คำว่า ความครุ่นคิดพิจารณา ซึ่งก็ไม่ได้มีความชัดเจนว่าครุ่นคิดพิจารณาอย่างไร ... [น. ๒]

... สัมมาสมาธิ เราแปลกันว่าจิตตั้งมั่นชอบ จิตตั้งมั่น หมายความว่าจิตเรียบสม่ำเสมอ จับอยู่กับสิ่งใดก็มันคงอยู่กับสิ่งนั้น แล้วเดินเรียบไม่ออกแวกไม่ฟุ้งซ่านไม่กระสับกระส่ายไม่กระวนกระวายจิตอยู่ตัวลงตัวแน่นแน่ ถ้าจะพิจารณาคิดเรื่องอะไรก็อยู่กับสิ่งนั้นสิ่งเดียว สิ่งอื่นเข้ามาแทรกมากวนไม่ได้ อย่างนี้เรียกว่า สมาธิ [น. ๖]

... สมาธิเป็นเรื่องของจิต คือทำจิตให้สงบ แต่พอสงบแล้วจิตก็ใส ก็เลยใช้ปัญญาได้ดี มองเห็นอะไรได้ชัดเจน หลายท่านจำพุทธพจน์แม่นยำว่า “สมาธิโต ยถาภูตํ ปชานาติ” [อภ.เอกาทสก. ๒๔/๒๐๙]

* ปาฐกถา แสดงที่วัดธัมมาราม นครชิคาโก สหรัฐอเมริกา วันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ.๒๕๓๙ (พิมพ์ครั้งที่ ๑ - ธันวาคม พ.ศ.๒๕๔๐)

แปลว่า ผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว จะรู้ชัดตามที่มันเป็น คือ มีสมาธิแล้ว จะเกิดปัญญาจริงได้ หมายความว่า สมาธิเป็นฐาน เป็นตัวเชื้อ เป็นปัจจัย หรือเป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้การใช้ปัญญาได้ผลดี ข้อนี้เป็นคุณประโยชน์ที่บางทีถูกมองข้ามแต่กลับเป็นข้อสำคัญ เพราะเป็นประโยชน์ที่มุ่งหมายในพระพุทธศาสนา [น. ๙-๑๐]

พวกโยคี ฤๅษี ดาบส สมัยก่อนพุทธกาล มีฤทธิ์ ทรงฌานได้อิทธิปาฏิหาริย์กันเยอะเยอะ พระพุทธเจ้าไม่ทรงพอพระทัย ถ้าเราเอาแค่ฤทธิ์ แค่ฌานสมาบัติแล้ว ก็ไม่ต้องมีพระพุทธศาสนา เพราะเขาได้กันมามีอยู่ก่อนแล้ว แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพอพระทัยจึงเสด็จต่อไป เรื่องนี้เป็นจุดที่จะต้องระวัง ขอให้สังเกตว่า เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว พระองค์ไม่ทรงสรรเสริญการใช้สมาธิในทางของฤทธิ์เดชปาฏิหาริย์ [น. ๑๑]

... ขอให้สังเกตตลอดพุทธประวัติ ๔๕ ปี เคยมีปรากฏครั้งใดไหมที่พระพุทธเจ้าเอาฤทธิ์ของพระองค์บันดาลผลที่ต้องการให้แก่ใครผู้ใดผู้หนึ่ง นี่เป็นจุดสังเกตที่สำคัญ หลายคนไม่เคยคิด ...

[น. ๑๒]

การใช้สมาธิเพื่อให้มีฤทธิ์ มีพลังปาฏิหาริย์ นอกจากมักทำให้คนเสียนิสัย ทำให้คนคอยหวังพึ่งแล้ว สำหรับตัวเอง ฤทธิ์ทำให้หมดกิเลสไม่ได้ ฤทธิ์ไม่สามารถกำจัดกิเลสได้ ฤทธิ์ทำให้หมดทุกข์ไม่ได้ การใช้สมาธิในแง่นี้ไม่เป็นหลักประกันอะไร อย่างดีจิตสงบแล้ว กิเลสก็สงบไปชั่วคราวด้วยกำลังสมาธิ ท่านเรียกว่า วิกขัมภณวิมุตติ แปลว่าหลุดพ้นด้วยข่มไว้ชั่วคราว ...

[น. ๑๔]

... การมีฤทธิ์ การได้ฌานสมาบัติ หรือการใช้สมาธิฝ่ายพลังจิต

ไม่ได้ช่วยให้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ... แต่บางท่านเพราะเหตุที่ได้สมาธิระดับต่างๆ แล้วกิเลสยังไม่หมด เกิดความลำพองใจตัวเอง กลับไปหนุนมานะขึ้นมา เลยยิ่งหนักเข้าไปอีก ... เพราะคนเรานี้ ถ้าไม่มีกำลัง ไม่มีอำนาจ กิเลสถึงมืออยู่ก็จะไม่มีกำลัง แต่พอรู้ว่าเรามีอำนาจ มีพลังมาก ก็จะรู้สึกดีอีกอีกเหิมใจ คนที่มีฤทธิ์ก็เช่นเดียวกัน ถ้ายังมีกิเลสอยู่ ก็เกิดความอีกเหิมใจ เลยทำการร้ายได้ยิ่งใหญ่ [น. ๑๕-๑๖]

.. การใช้สมาธิเพื่อวัตถุประสงค์ด้านฤทธิ์เดชปาฏิหาริย์นี้อาจจะกลายเป็นเครื่องกีดขวางทางกันตัวเองไม่ให้ก้าวหน้าต่อไปในการที่จะบรรลุธรรมก็ได้ เพราะฉะนั้น จึงต้องระวังโดยไม่ประมาท

[น. ๑๖]

... ถ้าไม่ระวังให้ดีสมาธิที่ใช้เพื่อประโยชน์นี้อาจจะกลายเป็นสิ่งกล่อม หรือ ยากล่อม ชนิดหนึ่ง ซึ่งทำให้เกิดความประมาท นำไปสู่ความเสื่อมเสียหาย และกลายเป็นเครื่องขัดขวางการบรรลุจุดหมายของพระพุทธศาสนา

มีบุคคลอยู่ระดับเดียวที่ใช้สมาธิในแง่ของความสงบได้อย่างปลอดภัยเต็มที่ โดยจะไม่มีทางกลายเป็นสิ่งกล่อม คือพระอรหันต์ เพราะท่านบรรลุจุดหมายของพระศาสนาแล้ว ท่านไม่มีกิจที่จะต้องทำเพื่อก้าวสู่จุดหมายนั้นอีก และท่านพ้นไปแล้วจากการที่จะมีความประมาท ท่านจึงใช้สมาธิเป็นเครื่องพักผ่อนระหว่างทำงานเผยแผ่ธรรมเป็นต้น เรียกว่าเป็น ทิฏฐธรรมสุขวิหาร ...

[น. ๑๗]

สังคมปัจจุบันมุ่งหวังความสุขจากสิ่งเสพ สุขของเขาคือ

ที่สิ่งเสพ เมื่อไม่ได้ความสุขจากสิ่งเสพก็หาสิ่งกล่อมมาแทน คือยา เสพติดสิ่งกล่อมที่มีในสังคมมานานแล้วที่เป็นสิ่งเสพติดเก่าก็คือ สุรา ถ้าไม่สุราก็การพนัน ถ้าไม่การพนันก็สิ่งกล่อมที่ประณีตขึ้นมาคือ ดนตรี สิ่งบันเทิง กีฬา ซึ่งมีทั้งคุณทั้งโทษ บางอย่างก็ใช้ในทางเป็น ประโยชน์ได้บ้าง เช่น ดนตรี สิ่งบันเทิง กีฬา ... [น. ๒๐]

... เวลาเกิดทุกข์ขึ้นมา ไม่สบายใจก็มานั่งสมาธิ หลบไปที่หนึ่ง ก็กล่อมไปได้ที่หนึ่ง แต่ปัญหาไม่ได้แก้ ถ้าอย่างนี้ก็ลำบาก สะสม ปัญหา ในสังคมฝรั่ง คนไม่น้อยเลยที่หันมาสนใจสมาธิในฐานะเป็น สิ่งกล่อม ... [น. ๒๑]

... สมาธิเป็นองค์ประกอบอยู่ในกระบวนการของไตร-สิกขานี้ เพราะฉะนั้น สมาธิจะต้องเป็นเครื่องช่วยให้เราก้าว ต่อสู่ธรรมที่สูงขึ้นไป ไม่ใช่กล่อมให้หยุดให้เพลินจมอยู่กับที่ ... [น. ๒๒]

... ลักษณะสำคัญของจิตที่เป็นสมาธิท่านเรียกว่าเป็นกัมมณียัง หรือกรรมนียะ นี่แหละเป็นตัวสำคัญที่พระพุทธเจ้าต้องการ คือจิต เป็นสมาธิปั๊บ ก็เป็นกัมมณียังทันที กัมมณียังหรือกรรมนียะ แปลว่า เหมาะแก่การใช้งานจึงต้องเอาไปใช้ อย่าไปหยุดอยู่ ... ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา สมาธิเป็นองค์ที่ ๒ ส่งผลหนุนเนื่องให้เกิดปัญญา ก็เอาไปใช้งานทางปัญญา ... [น. ๒๓]

... คุณสมบัติหรือคุณประโยชน์ของสมาธิที่สำคัญ ๓ ประการ คือ

๑. สมาธิทำให้จิตแน่วแน่เกิดพลัง ซึ่งอาจจะนำไปใช้ใน เรื่องของฤทธิ์ เรื่องของปาฏิหาริย์ เป็นพลังจิต

๒. สมาธิทำให้จิตใส ทำให้มองอะไรชัดเจน เกื้อกูลต่อการใช้ปัญญา

๓. สมาธิทำให้จิตสงบ ทำให้เกิดความสุข [น. ๒๔]

... สภาพจิตกับกายตอนนี้เป็นรอยต่อสำคัญ คือตอน **เครียด** ถ้าจิตเครียดกายก็จะเครียดด้วย พอกายเครียด การทำงานของร่างกายก็จะวิปริตหมด สุขภาพก็เสีย โรคภัยไข้เจ็บก็ตามมา

เพราะฉะนั้น ผลพลอยได้ที่สำคัญก็คือพอเราทำสมาธิได้ จิตทำงานดี ลงตัว เรียบและราบรื่น เข้าอยู่ในดุลยภาพ เมื่อจิตอยู่ในภาวะสมดุล ปลอดภัย การทำงานของร่างกาย เช่น ลมหายใจ ก็ปรับดีด้วย สมองดีด้วย ถ้าจิตเป็นสมาธิลึกขึ้นไป ละเอียดยิ่งขึ้นไป ก็สงบมาก พอสงบมาก การใช้พลังงานก็น้อยลง [น. ๒๖]

... ถ้าเราเกิดความโกรธขึ้นมาก็อาศัยวิธีง่ายๆ ตั้งใจหายใจให้ดี เพราะตอนนั้นเราไม่รู้ตัวว่าเราแทบไม่หายใจ หรือหายใจแรงเกินไป เราก็ปรับลมหายใจให้สบายๆ หายใจยาวๆ เข้ายาวออกยาว อารมณ์ของเราก็จะบรรเทาเบาลง จิตก็จะสงบลง สติก็ดีขึ้น ปัญญา ก็จะมา คิดอะไรได้ชัดเจนขึ้น

แม้แต่ในชีวิตประจำวัน การนำสมาธิมาใช้ก็มีประโยชน์ เอามาใช้ได้ทุกเรื่องทุกเวลา แม้แต่ถ้าไม่มีอะไรจะทำ แม้แต่ไม่ได้เกิดอารมณ์โกรธ ไม่ได้เครียด นั่งอยู่เฉยๆ จิตมันจะฟุ้งซ่าน ก็มาดูแลลมหายใจ ...

... เมื่อสมาธิมาแล้ว ก็ทำให้จิตเป็นกรรมนิย หมายความว่า ใช้งาน แล้วก็เอามาใช้งานทางปัญญา คือทำการวินิจฉัยพิจารณา จนถึงพระไตรปิฎกชั้น **รู้ความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย** แล้ว

จิตหลุดพ้นเป็นอิสระ ก็จะถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา อันนี้แหละเป็นความจริงที่ต้องการ [น. ๒๙]

อินทรีย์ ๕ เป็นหัวข้อธรรมสำคัญในการปฏิบัติธรรม ได้แก่ **ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และ ปัญญา**

ก. ศรัทธา กับ ปัญญา ... [น. ๓๑]

เป็นอันว่า ศรัทธา

๑. กำหนดทิศทางให้แก่ปัญญา
๒. ทำให้ใช้ปัญญามั่นแน่วในเรื่องนั้น
๓. ทำให้ปัญญามีกำลัง

แล้วปัญญาก็เป็นตัวพิจารณาในเรื่องที่ศรัทธาจับดังพุ่งไปนั้น จนถึงที่สุด ทำให้เกิดความแจ่มแจ้งชัดเจนทะลุโสงไป

ข. วิริยะ กับ สมาธิ ... [น. ๓๓]

... สมาธิแรงไปก็มีโทษ ทำให้เกิดความเกียจคร้าน ต้องมีวิริยะมาช่วยพยุง เมื่อวิริยะมาพยุง ก็ไม่นอนนิ่ง แต่เดินหน้า แต่ถ้ามีวิริยะฝ่ายเดียว ก็เดินหน้าอย่างกระสับกระส่าย กระวนกระวาย เปรี้ยวร้อน เมื่อมีทั้งวิริยะมาพยุงและมีสมาธิมาคุม ก็เดินหน้าอย่างมั่นคง ไม่ใช่เดินหน้าอย่างกระสับกระส่าย และเดินหน้าอย่างแน่วแน่ ไม่ใช่นอนนิ่งอย่างแน่วแน่

เพราะฉะนั้น ๒ คู่นี้ คือ

๑. ศรัทธา กับ ปัญญา ต้องเข้าคู่ตรึงกันไว้ให้พอดี
๒. วิริยะ กับ สมาธิ ต้องเข้าคู่คุมและพยุงกันให้พอดี

สติ ซึ่งเป็นข้อที่ ๓ เป็นตัวเดียว ต้องใช้ทุกกรณี สติจะคอยดูคอยระวังให้อยู่ตลอดเวลา แม้ในการทำงานทำการต่างๆ ก็ต้องใช้

หลักการนี้ ...

[น. ๓๔]

... ความสุขเป็นเพียงผลพลอยได้ของสันโดษ มันเป็นผลที่พ่วงมาในตัวเอง พอเราสันโดษเราก็มีสุข เพราะสันโดษก็คือพอใจ และช่วยให้จิตใจสงบ ไม่กระวนกระวาย ไม่เร่าร้อน ... พอเราสุขง่ายด้วยวัตถุน้อย...เราก็พร้อมที่จะเอาใจมาอยู่ในกระบวนการปฏิบัติ

[น. ๓๖-๓๗]

ถ้าเราสันโดษในวัตถุนั้น มันก็จะมาหนุนให้เราไม่สันโดษในกุศลธรรมได้เต็มที่ เราก็จะเอาเวลาแรงงานและความคิดมาทุ่มเทในการเพียรพยายามบำเพ็ญกุศลธรรม ทำการสร้างสรรคสิ่งที่ดียิ่งขึ้นไป จึงเห็นได้ชัดว่า สันโดษในวัตถุนั้น ก็เพื่อให้พร้อมที่จะเพียรให้ไม่สันโดษในกุศลธรรมก็เพื่อให้มุ่งหน้าไปในความเพียร เป็นอันว่าทั้งสันโดษและไม่สันโดษก็เพื่อหนุนความเพียร

หันมาเรื่องสติปัฏฐานก็หลักการเดียวกันพอได้สมาธิที่ถูกต้อง ... เราก็ก้าวจากสมถะหรือสมาธิไปสู่วิปัสสนา

[น. ๔๑]

วิปัสสนามีวิธีปฏิบัติสำคัญที่เรียกว่า สติปัฏฐาน คือ การเอาสติมาใช้ในการที่จะกำหนดอารมณ์ต่างๆ หรือตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นไปในชีวิตจิตใจของเรา เอาสติไปจับให้ทันหมด แล้วส่งให้ปัญญาพิจารณา สติกับปัญญาทำงานคู่กัน (ปัญญาในที่นี้เรียกว่า สัมปชัญญะ) ขอเปรียบเทียบให้ฟัง เหมือนกับตาเรานี้เป็นปัญญา เราจะมองอะไรสิ่งนั้นต้องอยู่ต่อหน้าถ้าสิ่งนั้นมันล่องลอยไปเราก็มองไม่ได้ ปัญญาก็ต้องมองสิ่งที่อยู่ต่อหน้าจิต สิ่งนั้นจะอยู่ต่อหน้าจิตได้ อย่างไรก็ต้องจับหรือกำกับไว้ สิ่งที่จับไว้ก็คือสติ สติจับสิ่งนั้นไว้ต่อหน้าแล้ว ปัญญาก็เหมือนตาที่มองดูสิ่งนั้น

[น. ๔๑-๔๒]

... สติเป็นองค์ธรรมฝ่ายจิต คืออยู่ในหมวดสมาธิ ก็มาทำงานประสานกับปัญญา เหมือนกับรับใช้ปัญญา

... เมื่อดูไปๆ ปัญญาก็เห็นความไม่เที่ยง เห็นความเปลี่ยนแปลง เห็นความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เพราะสิ่งทั้งหลาย เมื่อเรามองตามที่มันเป็น ตามดูต่อเนื่องไปและไม่ขาดตอน ก็ จะเห็น การเกิดขึ้น การตั้งอยู่ การดับไป ซึ่งเป็นอาการของอนิจจังตลอดเวลา พอเราดูโดยไม่มีอะไรมาบังตา ก็เห็นความเป็นจริง เห็นสภาพที่เป็นอย่างนั้น คือเห็นความเปลี่ยนแปลง ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันนี้คือเรื่องของสติปัฏฐาน [น. ๔๒]

ท่านให้กรรมฐานวิธีต่างๆ ไว้ใช้ ถ้ามองในความหมายของสุข ก็คือการปรุงแต่งความสุขนั่นเอง จนกระทั่งในที่สุดเราก้าวต่อไป ก็ จะเห็นอุปปรุงแต่ง คือความสุขนี้มีสุขชั้นปรุงแต่งกับความสุขชั้นเหนือปรุงแต่ง ถ้าเป็นขั้นตามธรรมดาของพวกเราก็ใช้สมณะเป็นความสุขชั้นปรุงแต่ง แต่ถ้าเราเลยจากนี้ไปเป็นขั้นวิปัสสนา ก็ จะพาไปถึงสุขเหนือปรุงแต่ง ... [น. ๔๘]

จาริกบุญ-จาริกธรรม*

๑. ย้อนทางเข้าสู่แดนพุทธภูมิ

... ศิลาจารึกของพระเจ้าอโคทแห่งหนึ่งมีข้อความจารึกไว้ว่า ยศคือความยิ่งใหญ่ของพระองค์นั้นจะไม่มีความหมายเลย ถ้าไม่ เป็นไปเพื่อช่วยให้ประชาชนได้ประพาศธรรม ... [น. ๑๙]

ชาวพุทธมีคติว่าเมื่อเราได้เรียนรู้ธรรมแล้วว่าทรัพย์สินเงินทอง และอำนาจนี้เป็นของนอกกาย ไม่ควรยึดถือเป็นจุดหมายของชีวิต ข้อนี้หมายความว่า เราไม่ได้เห็นความหมายของทรัพย์และอำนาจ ในแง่ที่เป็นเรื่องของความเห็นแก่ตัว หรือเป็นประโยชน์ส่วนตน และไม่ยึดติดตกเป็นทาสของมัน ให้เกิดก่อทุกข์ทั้งแก่ตนและผู้อื่น แต่ เรามองอย่างพระเจ้าอโคท คือ คิดที่จะใช้มันเป็นเครื่องมือของธรรม ไม่ใช่หมายความว่า ทรัพย์และอำนาจเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วก็ไม่เอาใจใส่ ไม่บริหาร ไม่ใช่อย่างนั้น เราต้องรู้จักเอามัน มาใช้เป็นเครื่องมือสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงามและประโยชน์สุข อันนี้ถือว่าเป็นวิธีปฏิบัติอย่างถูกต้องของชาวพุทธที่เป็นคฤหัสถ์ แต่ถ้าไม่ ยากเกี่ยวข้องก็ออกบวชไปเลย จะได้ไปทำหน้าที่ทางธรรมอีกแบบ

* บรรยาย ณ ประเทศอินเดีย ระหว่างวันที่ ๑๒ ถึง ๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๘ (พิมพ์ครั้งที่ ๙ - สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๔๑)

หนึ่ง คือ นำธรรมที่เป็นตัวนามธรรม ได้แก่อสติปัญญา ไปแจกจ่ายแก่ประชาชน เพื่อให้ประชาชนทั่วไปดำเนินชีวิตให้ถูกต้องเป็นประโยชน์แก่ชีวิตและสังคมของเขา [น. ๒๐-๒๑]

มีข้อน่าสังเกตว่า วัตถุประสงค์ของการสังคายนานั้น ท่านแสดงไว้ว่า พุทธชนิตาย พุทธชนสุขาย โลกานุกมฺปาย แปลว่า เพื่อประโยชน์สุขแก่คนจำนวนมาก เพื่อเกื้อกูลแก่ชาวโลก หมายความว่า ที่ทำสังคายนาอะไรต่างๆ เหล่านี้ และที่ให้พระศาสนาเจริญมั่นคงนั้น วัตถุประสงค์ไม่ได้อยู่ที่ตัวพระศาสนาเอง พระศาสนาไม่ได้อยู่เพื่อตัวเอง พระศาสนานั้นมีอยู่เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมากและชาวโลก อันนี้เป็นจุดหมายของพระพุทธศาสนา [น. ๒๒]

๒. เฝ้าพระพุทธเจ้าถึงที่ประทับ

... เมืองราชคฤห์จึงมีความสำคัญมากในแง่ของการเริ่มต้นของพระพุทธศาสนา ทั้งในสมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ และเป็นจุดเริ่มต้นของงานพระศาสนาคือสังคายนาหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว [น. ๓๐]

... เมื่อเราได้มายังสถานที่ที่เกี่ยวกับพระพุทธองค์อย่างนี้แล้ว ในแง่หนึ่งก็ให้มีความเจริญศรัทธาว่า เราได้มาเฝ้าถึงที่ประทับของพระองค์แล้ว ด้วยความเลื่อมใสที่มีต่อองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแต่พร้อมกันนั้น ศรัทธาของชาวพุทธก็ไม่ดันอยู่แค่นั้น แต่จะนำไปสู่ปัญญาขั้นที่หนึ่ง คือทำให้ระลึกถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ได้ตรัสแสดงไว้ แล้วนำมาประพฤติปฏิบัติ เมื่อเราต้องการแสดงศรัทธาด้วยการบูชาพระพุทธเจ้า และนำเอาดอกไม้ธูปเทียนมากราบไหว้

พระองค์ก็ตรัสเตือนว่า การบูชาด้วยดอกไม้ธูปเทียนที่เป็น *อามิสบูชา* นี้ ยังไม่ใช่เป็นการบูชาที่มีผลมากอย่างแท้จริง ถ้าจะบูชาให้ได้ผลอย่างแท้จริง ก็ต้องบูชาด้วยการปฏิบัติ คือนำเอาธรรมของพระองค์ มาใช้ประโยชน์ให้เกิดผลในชีวิตของเราอย่างแท้จริง

ฉะนั้น *ปฏิบัติบูชา* เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *ธรรมบูชา* คือ การบูชาด้วยธรรม ซึ่งตรงกับการปฏิบัติธรรมนั่นเอง ... [น. ๓๗]

พระพุทธเจ้าทรงมีหลักการสำคัญว่า ไม่ต้องการให้สาวกหรือผู้ใดมาติดยึดขึ้นต่อพระองค์ ความสัมพันธ์กับพระองค์มีเพียงแค่ว่า อาศัยพระองค์เป็นสื่อที่ช่วยชักนำไปสู่สิ่งดีงาม คือเข้าถึงธรรมนั่นเอง พระพุทธเจ้าทรงย้ำนักในเรื่องความสัมพันธ์ของเราที่มีต่อพระองค์ เริ่มต้นด้วยศรัทธา เมื่อเรามีศรัทธาในพระพุทธองค์ ก็ทำให้เราเข้ามาหาและฟังคำสอนของพระองค์ จากการฟังคำสอนของพระองค์ ก็ทำให้เราพัฒนาปัญญาขึ้นมาเพื่อเข้าถึงความจริงตามที่พระองค์ทรงเข้าถึงมาแล้ว ด้วยปัญญาของเราเอง เช่นเดียวกับที่พระองค์ได้ทรงเข้าถึงแล้ว เพราะฉะนั้น ศรัทธาจึงนำไปสู่ปัญญา และการฟังพาอาศัยก็เพื่อนำไปสู่อิสรภาพ นี่คือประโยชน์ที่แท้จริงของการนับถือพระพุทธศาสนา [น. ๔๐]

เมื่อพูดในแง่ของกฎแห่งความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้น มันก็เป็นธรรมดาของธรรมชาติ ไม่ได้ไม่ชั่ว แต่ความเปลี่ยนแปลงนั้นปรากฏแก่มนุษย์ในแง่ที่ว่า ความเปลี่ยนแปลงบางอย่างเป็นที่ปรารถนา ความเปลี่ยนแปลงบางอย่างไม่เป็นที่ปรารถนา ความเปลี่ยนแปลงที่เราปรารถนากันมากก็คือ ความเจริญ ความเปลี่ยนแปลงที่ไม่ปรารถนาก็คือ ความเสื่อม ความเปลี่ยนแปลงที่

เรียกว่าความเสื่อมหรือความเจริญนั้น เป็นเรื่องของมนุษย์ เกี่ยวพัน
กับความต้องการของมนุษย์ [น. ๔๑]

...เราจะมัวมาฝากความหวัง ฝากความสุขแห่งชีวิตของเรา
ไว้กับสิ่งทั้งหลายที่เป็นสังขารภายนอกอันไม่เที่ยงแท้ ไม่เป็นสาระ
ที่แท้จริงไม่ได้ เราควรจะเข้าถึงธรรมที่เป็นสาระเป็นแก่นสารที่แท้จริง
ที่จะทำให้ชีวิตมีความประเสริฐ เลิศ มีความสุข ไร้ทุกข์ เข้าถึงความ
เป็นอิสระได้ พร้อมกันนั้นในทางสังคม ก็สามารถน้อมนำเอาความรู้
ในธรรมที่ยั่งยืนเหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลายนี้ไปใช้ประโยชน์ในการที่
จะสร้างสรรค์สังคม ทำให้สังคมนี้มีความเจริญงอกงาม ด้วยการตั้ง
อยู่ในธรรม ที่เป็นหลักสำคัญ คือ ความไม่ประมาท [น. ๔๓]

๓. ความยิ่งใหญ่ที่ทำให้ทั้งเจริญและเสื่อม

การสูญเสียของพระพุทธศาสนา นี้ เป็นเครื่องเตือนใจชาวพุทธ
ว่า หลักสำคัญที่สุดที่จะรักษาพระพุทธศาสนาไว้ได้ก็คือ พุทธบริษัท
ทั้ง ๔ ของเราจะต้องมีความมั่นคงในหลักการของพระพุทธศาสนา
และจะต้องสำนึกในความร่วมมือร่วมรับผิดชอบต่อพระพุทธศาสนา
จะต้องยึดถือหลักการเป็นสำคัญ และพัฒนาตนเองให้เป็นชาวพุทธ
ที่มีคุณภาพ [น. ๖๑]

คติอย่างหนึ่งก็คือ การวางท่าทีต่อสถานการณ์ของพระพุทธ
ศาสนาให้ถูกต้อง เวลาเกิดเหตุการณ์ที่ไม่ดีขึ้นมา ชาวพุทธจะต้อง
มองอีกแบบหนึ่ง คือจะต้องมองว่า พระพุทธศาสนาเป็นสมบัติของ
ชาวพุทธ เป็นสมบัติของประเทศชาติ ของสังคม และของเรา
พระพุทธศาสนามีคุณประโยชน์ต่อประเทศชาติของเรา ได้ให้อะไรๆ

แก่สังคมของเรามาก ทำให้สังคมของเรามีวัฒนธรรม มีความเจริญรุ่งเรืองมีสันติสุขมานานแล้วบัดนี้พระพุทธศาสนาของเราตกต่ำมีปัญหาเกิดขึ้นแล้ว ... [น. ๖๒]

๔. หัวใจธรรม จากจุดศูนย์กลาง

โอวาท ก็คือ คำกล่าวสอน ปาฏิโมกข์ แปลว่า ที่เป็นหลักหรือเป็นประธาน โอวาทปาฏิโมกข์ จึงแปลว่า คำกล่าวสอนที่เป็นหลักเป็นประธาน คือคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา คำสอนนี้มีหลายตอน รวมทั้งหมด ๓ คาถาครึ่ง ... [น. ๗๔]

... ในคาถา ๓ ตอนนั้น ตอนแรกว่า

ขณฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา

นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา

น हि ปพฺพชฺชิตो ปฺรुปฺมาตี

สมณเณ โหติ ปรี วิหะยณฺโต ฯ

[น. ๗๕]

พระพุทธเจ้าตรัสว่า การบำเพ็ญตบะทรมานร่างกาย ไม่ใช่วิถีทางแห่งความหลุดพ้น ที่จะเข้าถึงจุดหมายของศาสนา การที่ตรัสคาถานี้ขึ้นมาก็เพื่อที่จะให้เกิดความรู้เข้าใจลักษณะที่แตกต่างของพระพุทธศาสนา ตั้งแต่ต้นเริ่มแต่ในด้านวิธีปฏิบัติ พระองค์จึงตรัสแทนใหม่ว่า ขณฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา [น. ๗๖]

จากข้อปฏิบัติ พระพุทธเจ้าก็ก้าวไปสู่จุดหมายของพระพุทธศาสนา โดยตรัสว่า นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา แปลว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่านิพพานเป็นบรมธรรม คือนิพพานเป็น

ธรรมอันสูงสุด หรือเป็นธรรมอย่างยิ่ง ชื่อนี้ คือ การแสดงจุดหมายของพระศาสนาว่า ได้แก่ พระนิพพาน ไม่ใช่ลัทธิไปสู่พระพรหมอะไร [น. ๗๗]

... ข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ นักบวช คนประเภทใด มีลักษณะอย่างไร จัดว่าเป็นบรรพชิตในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าตรัสไว้เป็นหลักว่า คนที่จะเป็นบรรพชิตนั้น ไม่เป็นผู้ทำร้ายผู้อื่น ถ้าเป็นผู้ที่ทำร้ายเบียดเบียนคนอื่นไม่ชื่อว่าเป็นสมณะหมายความว่า นักบวช หรือ สมณะ หรือ บรรพชิต มีลักษณะสำคัญอยู่ที่การไม่ทำร้ายคนอื่น ไม่เบียดเบียนใคร เป็นผู้ไม่มีภัยมีเวร เป็นแบบอย่างของการนำสังคมไปสู่สันติ [น. ๗๗-๗๘]

เมื่อทรงแสดงหลักและลักษณะสำคัญที่เป็นจุดปรากฏของศาสนาแล้ว พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงหลักชั้นปฏิบัติการของพระพุทธศาสนา โดยตรัสต่อไปว่า

สพฺพปาปสฺส อภรณํ กุสลสฺสอุปสมฺมปทา
สจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ ฯ

การไม่ทำความชั่วทั้งปวง ๑ การทำความดีหรือกุศลให้ถึงพร้อม ๑ การทำใจให้บริสุทธิ์ผ่องใส ๑ นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

พระองค์ไม่ได้ตรัสว่า เป็นคำสอนของพระพุทธองค์นี้ แต่พระองค์ตรัสว่า พุทฺธาน ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือไม่ว่าพระพุทธเจ้าองค์ไหนก็สอนอย่างนี้หมด [น. ๗๘]

จากนั้นก็ถึงตอนที่ ๓ อีกคาถากับครั้งสุดท้าย เรียกว่าอีกคาถากึ่ง มีว่า

อนุปฺวาโท อนุปฺมาโต ปาติโมกฺเข จ สํวโร

มตฺตบุญฺดา จ ภตฺตสฺมี ปนฺตบุญฺจ สยนาสนํ
 อธิจิตฺเต จ อาโยโค เอตํ พุทฺธาน สาสนํ

อนุปวาโท การไม่กล่าวร้าย ๑

อนุปมาโต การไม่ทำร้าย ๑ ...

ปาติโมกฺเข จ สํวโร แปลว่า สำรวมตนในปาฏิโมกข์ [น. ๗๙]

มตฺตบุญฺดา จ ภตฺตสฺมี แปลว่า ความเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร คือต้องรู้จักกินพอดี ...

ปนฺตบุญฺจ สยนาสนํ รู้จักอยู่ในที่นั้งที่นอนอันสงัด ... [น. ๘๐]

อธิจิตฺเต จ อาโยโค พอได้ที่สงัดแล้วก็ประกอบในอธิจิต ใส่ใจในการฝึกฝนจิตใจยิ่งขึ้นไป ...

ทั้งหมดนี้รวมเป็นสามคาถากึ่ง จัดเป็นสามตอน ขอทบทวนอีกครั้ง [น. ๘๑]

คาถาที่ ๑ แสดงลักษณะทั่วไปของพระพุทธศาสนา ที่เป็นจุดแสดงออกหรือจุดปรากฏทางด้านข้อประพฤติปฏิบัติ จุดหมาย รวมทั้งลักษณะของพระสงฆ์ หรือ บรรพชิต [น. ๘๑-๘๒]

คาถาที่ ๒ กล่าวถึงหลักคำสอนที่เป็นบทสรุปของภาคปฏิบัติโดยตรง ที่เราเรียกกันว่า หัวใจพระพุทธศาสนา

ส่วนที่ ๓ ... แสดงข้อปฏิบัติในการดำเนินชีวิตของพระภิกษุผู้ทำหน้าที่ในการเผยแผ่ธรรม สั่งสอนประชาชนต่อไป [น. ๘๒]

ถ้าวิเคราะห์ออกไปแล้ว คาถานี้ ที่ว่า ไม่ทำชั่ว ทำดี ทำใจให้ผ่องใส เป็นหัวใจของพุทธศาสนา ก็เป็นการสรุปคำสอนภาคปฏิบัติเป็นหัวใจได้ ... แต่คำสอนของพระพุทธเจ้า ถ้าจะมองให้ครบจริงๆ

มันมีทั้งภาคที่เป็นตัวหลักความรู้ และภาคปฏิบัติ ... [น. ๘๕-๘๖]

ฉะนั้น หลักโอวาทปาฏิโมกข์นี้จึงเล็กกว่าหลักอริยสัจ เพราะไปอยู่แค่ในข้อที่ ๔ ของอริยสัจ อริยสัจนั้นคลุมหมด มีข้อปฏิบัติพร้อมอยู่ด้วย ได้แก่ข้อที่ ๔ คือมรรคซึ่งมีองค์ ๘ ประการ สรูป มรรคมีองค์ ๘ เหลือ ๓ ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา พุทธภาษาชาวบ้านให้ง่ายก็บอกว่า ไม่ทำชั่ว ทำดี ทำใจให้ผ่องใส นี่แหละ คือการแปล ศีล สมาธิ ปัญญา อย่างง่าย [น. ๘๖]

... ในเวลาตรัสแสดงคำสอนของพระพุทธศาสนา ในส่วนสาระสำคัญอย่างที่เราเรียกว่าเอาเฉพาะหลักการแท้ๆ ตามสภาวะ ก็ทรงระบุอิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปบาท และนิพพานนี่แหละ ตัวจริงแท้ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เอง พระพุทธเจ้าตรัสปรารภกับพระองค์เอง ไม่ต้องกลัวว่าใครจะเข้าใจหรือไม่ แต่ในเวลานำมาแสดงแก่ประชาชน ต้องแสดงในรูปอริยสัจ ก็คือเอาอิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปบาท และ นิพพาน นั้นแหละมาแสดงในรูปที่จะสื่อกับประชาชนได้ เรียกว่า เป็นอริยสัจ ๔ ประการ จึงถือว่าอริยสัจนั้น คือสังขธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงในรูปลักษณะที่จะให้คนทั้งหลายรู้เข้าใจ และนำไปประพฤติปฏิบัติได้ [น. ๘๘]

... ศาสนาทั่วไปจะมีแค่ละชั่ว หรือไม่ทำชั่ว แล้วก็ทำดี ส่วนข้อว่าทำใจให้บริสุทธิ์ผ่องใสนี้ มักจะไม่ถึง

การทำใจให้ผ่องใสบริสุทธิ์ ที่จะสมบูรณ์นั้น ก็คือผ่องใสบริสุทธิ์จากกิเลสทั้งหลายทั้งปวง ในบรรดากิเลสทั้งหลายทั้งปวงที่ทำให้จิตใจเศร้าหมองนั้น ตัวรากเหง้าที่สุดก็คือ โมหะ ฉะนั้น การที่ว่าทำใจให้บริสุทธิ์ จึงหมายถึงบริสุทธิ์จนกระทั่งหลุดพ้นจากโมหะ

ไม่ใช่แค่ โลกะ โทสะ เท่านั้น ... ใจผ่องใสนี้ในที่สุดจะต้องถึงหมด
อวิชชา ความไม่รู้เลยทีเดียว [น. ๙๒]

... ความรัก ถ้าแยกตามหลักพระพุทธศาสนา ก็แบ่งง่ายๆ
ก่อนว่า มี ๒ แบบ

... ความรักชอบใจที่จะได้คนอื่นมาบำเรอความสุขของเรา
ทางพระเรียกว่า ราคะ ส่วนความรักที่อยากให้คนอื่นเป็นสุข ท่าน
เรียกว่า เมตตา ... [น. ๙๕]

... เพื่อให้เป็นเมตตาแท้จริง จะต้องกำจัดความเห็นแก่ตัวออกไป
ไป ความจำกัดขอบเขตของเมตตาที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างพ่อ
แม่กับลูก นี่เป็นเพียงจุดเริ่มต้น

ต่อไปท่านให้ขยายความรักนี้ไปยังเพื่อนมนุษย์และสัตว์
ทั้งหลายทั่วไปพอความรักนี้ขยายไปยังเพื่อนมนุษย์อย่างเป็นกลางๆ
ได้เมื่อไร นั่นจึงเป็นเมตตาตัวแท้ ถ้าเมตตายังจำกัดเฉพาะบุคคล ก็
ยังไม่ใช่เมตตาที่บริสุทธิ์ ยังไม่แท้ พอแผ่ออกไปได้สู่เพื่อนมนุษย์ ต่อ
คนทั้งหลายทั้งปวง เป็นแบบเดียวกัน มีความรู้สึกเป็นไมตรี มีความ
รัก ปรารถนาให้เขาเป็นสุขได้ ตอนนี้ไม่จำกัดขอบเขตแล้ว เป็น
เมตตาแท้ๆ ที่บริสุทธิ์ [น. ๙๘]

.. พระโสดาบันนี้ มีลักษณะจิตใจที่มีเมตตา มีความพร้อมที่
จะให้ ไม่มีความตระหนี่ ฉะนั้นท่านจะมีความสุขจากการให้อยู่เสมอ
และลักษณะจิตใจแบบนี้ ก็เป็นสิ่งที่ดีแก่ตัวท่านเองด้วย พระพุทธ-
เจ้าตรัสว่า ถ้าจะเปรียบเทียบทุกข์ ระหว่างปุถุชน กับพระโสดาบันนี้
ทุกข์ของปุถุชนเหมือนภูเขานิมาลัย ส่วนทุกข์ของพระโสดาบันเหลือ
เท่าก้อนกรวด ... [น. ๙๙-๑๐๐]

ส่วนเรื่องความรัก ก็เป็นตัวอย่างหนึ่งของหลักที่ว่า ทำความดีอย่างเดียวไม่พอ จะต้องก้าวไปสู่การทำใจให้บริสุทธิ์ด้วย คือต้องถึงขั้นมีปัญญาที่จะชำระกิเลส มิฉะนั้นความเห็นแก่ตัวก็จะไม่หมดไป ถ้าความเห็นแก่ตัวไม่หมดไป การปฏิบัติต่างๆ ก็จะมีปัญหาอยู่เรื่อย ... [น. ๑๑๑]

๕. โภธิพุทธะ – โภธิญาณ

... ที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้ สังเวชนียสถาน ๔ นั้น จำเพาะว่าได้แก่

๑. สถานที่พระพุทธเจ้า ประสูติ
๒. สถานที่พระพุทธเจ้า ตรัสรู้
๓. สถานที่พระพุทธเจ้า ทรงแสดงปฐมเทศนา
๔. สถานที่พระพุทธเจ้า เสด็จดับขันธปรินิพพาน [น. ๑๑๔]

... พระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ที่ทำลายความมืดแห่งอวิชชาให้หมดไป อันนี้เป็นพุทธพจน์ที่เรียกว่าเป็นปฐมพุทธพจน์ตามที่อรรถกถาท่านอธิบายไว้อย่างนั้น เป็นอันว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้ความจริงที่มีอยู่ตามธรรมดา คือ กฎธรรมชาติแห่งความเป็นไปตามเหตุปัจจัย พร้อมทั้งธรรมที่พ้นจากปัจจัยปรุงแต่ง คือนิพพาน

นี่แหละเป็นเรื่องที่ดูคล้ายว่าง่าย ๆ เพราะถ้าเราจะตอบชาวบ้านเวลาเขาถามว่าพระพุทธศาสนาสอนอะไรหรือพระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร เราตอบในความหมายหนึ่งง่าย ๆ ก็บอกว่าตรัสรู้ธรรมดานี้เอง เพราะว่าตรัสรู้ธรรมก็คือตรัสรู้ธรรมดา แต่ว่าธรรมดานี้แหละ เป็นเรื่องที่ยากที่สุด [น. ๑๑๙]

จุดยอดปรารถนาหรือความต้องการสูงสุด ก็อันเดียว คือ ต้องการเข้าถึงความจริงที่มีอยู่ตามธรรมดานี้เอง แต่มนุษย์ก็วนเวียนอยู่กับแง่มุมต่างๆของมัน สำหรับธรรมที่เปิดเผยไว้ด้วยปัญญาตรัสรู้ในพระพุทธศาสนานั้น เรามองเห็นกันว่า เป็นความจริงที่ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างความจริงที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบนั้นเป็นหลักการใหญ่ที่ไม่จำกัดเฉพาะด้านวัตถุอย่างเดียว และไม่จำกัดเฉพาะนามธรรม แต่ท่านมองครอบทุกอย่าง ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ที่เราเรียกกันว่า นามรูป ... และในเมื่อรูปธรรมกับนามธรรมมันอิงอาศัยกันอยู่ การรู้เพียงอย่างหนึ่งอย่างเดียวก็นำไม่ทำให้เข้าใจแม้แต่อย่างเดียวนั้นได้ถูกต้องถ่องแท้ [น. ๑๒๐-๑๒๑]

ถ้ามนุษย์จะเข้าถึงความจริงแท้ เขาหนีไม่พ้นที่จะต้องเข้าใจตัวมนุษย์เองถ้าเข้าใจตัวมนุษย์เองแล้วกล่าวได้ว่าเข้าใจหมดทุกอย่าง เพราะว่า ตัวมนุษย์นี้เป็นสุดยอดของสิ่งทั้งหลายบรรดามีในโลก และในสากลพิภพ ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนให้เราค้นพบตัวเองให้รู้จักตัวเอง ให้เข้าถึงความจริงที่มีอยู่ในขั้น ๕ นี้ ...

[น. ๑๒๑-๑๒๒]

... การกระทำของมนุษย์นั่นเองเป็นตัวเหตุปัจจัยที่จะนำผลที่ต้องการมาให้ตัวการกระทำของมนุษย์นั้นเรียกว่า กรรม เพราะฉะนั้นกฎแห่งกรรม คือความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น ในส่วนที่เกี่ยวกับตัวมนุษย์ก็แคลงมา ที่เรียกว่า กรรม นั้นเอง จากธรรมก็มาหากรรม กรรมก็ซ้อนอยู่ในธรรม ...

[น. ๑๒๙]

... หลักการใหญ่ที่อยู่ล้อมรอบครอบตัวเราทั้งหมด ชีวิตของเราก็อยู่ใต้อำนาจของมัน ก็คือ ธัมมะ ๘ ธง (=ธรรม) ได้แก่ ความจริงของธรรมชาติที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ส่วนตัวเราเองเป็นตัวที่ ๒

คือ ทัมมะ ท ทหาร ตัวทัมมะที่อยู่ในตัวเรานี้ทำให้เรามั่นใจในความสามารถที่จะเข้าถึงและได้ประโยชน์จากธัมมะ (ธรรม) ...

[น. ๑๓๖-๑๓๗]

ทัมม (ท ทหาร)ขั้นแรกฝึกฝนตนเอง พัฒนาปัญญาขึ้นมาจนบรรลุโพธิญาณเข้าถึงตัวธัมม/ธรรม (ธ ธง) เป็นพุทธะไปแล้ว ก็นำเอาธัมม/ธรรม (ธ ธง) มาชี้แจงประกาศสั่งสอนมนุษย์อื่นให้รู้ตามมนุษย์ผู้เป็นทัมม (ท ทหาร) คนอื่นต่อมาก็สามารถเข้าถึงธัมม/ธรรม (ธ ธง) นั้นด้วย แล้วประกอบกันเข้าเป็นชุมชน หรือหมู่ชนผู้พัฒนาตนเป็นพุทธะอย่างเดียวกับพระพุทธเจ้า ชุมชนนี้เป็นชุมชนหรือหมู่ชนพิเศษให้ชื่อว่า สังฆะ ถึงตอนนั้นเราก็ได้สิ่งที่เป็นหลักใหญ่ ๓ อย่าง เรียกว่าพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นองค์ประกอบของพระพุทธศาสนา พระรัตนตรัยก็เกิดขึ้น

[น. ๑๓๗]

... ท่านผู้ปฏิบัติสำเร็จตามธรรม เข้าถึงธรรมแท้จริงแล้ว ทุกข์ไม่มี ทุกข์หายไป ทุกข์นั้นมีแต่ในธรรมชาติตามธรรมดาของมันเอง สิ่งทั้งหลายเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็เป็นธรรมดาตามธรรมชาติของมัน แต่มนุษย์ไม่รู้ ไม่เข้าใจความจริงก็เลยตกเป็นทาส ถูกกฎธรรมชาติครอบงำ ก็เกิดทุกข์ขึ้น ...

[น. ๑๔๕]

๖. จุดเริ่มของแผ่นดินธรรม

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร แปลง่าย ๆ ว่า พระสูตรที่ว่าด้วยการหมุนวงล้อแห่งธรรม ...

[น. ๑๕๑]

หมุนวงล้อแห่งธรรม หรือ หมุนธรรมจักร ก็หมายความว่า พระพุทธเจ้าได้ทำให้วงล้อแห่งธรรมนี้ หมุนเหมือนกับกลิ้งออกไป และ

หมุนออกไปนั้น ก็คือการที่พระพุทธศาสนาเริ่มแผ่ออกไปนั่นเอง เพราะฉะนั้น การแสดงธรรมครั้งนี้จึงเป็นจุดเริ่มของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา หรือการประกาศธรรม [น. ๑๕๒]

๗. รักษาแผ่นดินไทย ให้เป็นแผ่นดินธรรม

... เรื่องของการศึกษาในหมู่พุทธศาสนิกชนทั่วไป ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักการของพระพุทธศาสนา รู้สึกว่า ยิ่งอ่อนแออยู่ เวลานี้ประชาชนที่เป็นพุทธศาสนิกชน ไม่ค่อยรู้แม้แต่หลักศรัทธา เริ่มแต่เรื่องพระรัตนตรัย ว่ามีความหมายเป็นอย่างไร คำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างไร ข้อปฏิบัติพื้นฐานในหมู่ชาวพุทธก็ไม่มี จะเป็นชาวพุทธนี้ทำอะไรก็ได้ คนที่ชื่อว่าเป็นชาวพุทธไม่มีแกนทางความเชื่อและการปฏิบัติที่จะยึดเหนี่ยวกันไว้ สภาพอย่างนี้เป็นกันมานานแล้ว ... [น. ๑๖๐]

๘. ถ้าสังเวชเป็น ก็จะได้เห็นธรรมกาย

ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ อันเกี่ยวข้องกับความเจริญรุ่งเรือง และความแผ่ขยายตัวของพระพุทธศาสนา ทำให้เราเกิดปิติ มีความอิ่มใจและพร้อมกันนั้นการได้เห็นอนิจจังก็ทำให้เราได้ปัญญาที่ทำให้เกิดความรู้เท่าทันความเป็นจริงของสังขาร ทั้งหมดนี้ก็น้อมนำไปสู่การที่จะได้นำธรรมของพระพุทธเจ้า มาเป็นเครื่องนำทางชีวิต และปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายให้ถูกต้องสืบต่อไป

อีกประการหนึ่ง การจาริกผ่านพบบุญสถานเหล่านั้น ก็จะทำให้เจริญศรัทธาในพระพุทธเจ้า ในแง่ที่ทำให้มองเห็นว่า

ในการที่พระองค์ได้เสด็จจาริกไปนั้น ได้ทรงเสียสละอุทิศพระวรกายในการบำเพ็ญพุทธกิจมากมายเพียงใด จึงทำให้พระพุทธานุภาพแผ่ขยายไปได้ และด้วยพระมหากรุณาของพระองค์ พระพุทธศาสนาจึงได้มาถึงเรา เราได้นับถือพระพุทธศาสนา สังคมของเราในประเทศไทยก็ได้อยู่เย็นเป็นสุข มีสันติสุข ก็เพราะอาศัยพระบารมีของพระพุทธเจ้า [น. ๑๗๐-๑๗๑]

พรรษาแรก ก็คือที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน สถานที่แสดงปฐมเทศนา ซึ่งมีความสำคัญมาก คือ

๑. แสดงธรรมครั้งแรก เป็นปฐมเทศนา เรียกว่า ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

๒. ได้ปฐมสาวก คือพระสาวกองค์แรก ได้แก่ พระอัญญาโกณฑัญญะ ...

๓. ทำให้เกิดมืองค์แรกของพระสงฆ์ด้วย จึงนับว่าเป็นวันที่มีพระรัตนตรัยครบองค์ ๓ ... [น. ๑๗๓-๑๗๔]

มีธรรมอยู่ส่วนหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ซึ่งชาวพุทธควรจะยึดถือไว้เป็นหลัก คือ พระองค์ได้ตรัสว่า ตราบใดที่ยังมีการประพฤติปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ ตราบนั้นโลกก็ยังไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ [น. ๑๘๐]

พระพุทธเจ้าไม่ทรงตั้งบุคคลผู้ใด แต่ได้ทรงประกาศว่า ธรรมวินัย คือ ตัวคำสั่งสอนของพระองค์นี้แหละ จะเป็นศาสดาของชาวพุทธ เพราะฉะนั้นชาวพุทธก็ต้องนับถือธรรมวินัย มันในธรรมวินัยอยู่เสมอ จะต้องมีความรู้สึกเตือนตัวเองให้ศึกษาว่า ธรรมวินัยของพระพุทธเจ้านั้นเป็นอย่างไร แล้วประพฤติปฏิบัติกันให้ถูก ไม่ใช่

เพียงแต่ว่า คอยเชื่อกอยฟังตามกันไปอย่างที่เราเรียกว่า ปรัมปรา ต่อไปนานๆ เข้าก็จะคลาดเคลื่อน แต่จะต้องมีการศึกษาอยู่เสมอให้ รู้ชัดว่า พระธรรมวินัยนั้น คืออย่างไร ว่าอย่างไรกันแน่ [น. ๑๘๑]

พระรูปกายของพระองค์กลายเป็นเก้าเป็นอัฐิไปแล้ว แต่พระธรรมกายยังคงอยู่ พระองค์ได้สั่งสอนเราไว้แล้วว่า ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา หมายความว่า เราจะต้องมองเห็นธรรม จึงจะเห็นธรรมกาย แต่คำว่า รูปกาย และธรรมกาย นั้น จะต้องทำความเข้าใจกันให้ชัดเจน [น. ๑๘๕-๑๘๖]

รูปกาย ก็คือ กอง หรือที่ประชุมแห่งรูปธรรม มีดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นต้น มารวมกันอยู่

ส่วนธรรมกาย ก็คือ กองแห่งธรรม หรือ ชุมนุมแห่งธรรม หรือ ประชุมแห่งธรรม หรือที่มารวมกันของธรรมทั้งหลาย

พระพุทธเจ้านั้น ด้วยพระรูปกาย คือ พระวรกายของพระองค์ ที่ปรากฏอยู่ คนทั้งหลายก็ได้เข้าไปเฝ้า ได้เข้าไปพบเห็น ได้ดู ได้ฟัง

ส่วนพระธรรมกายของพระองค์ ก็หมายความว่าพระพุทธเจ้า เมื่อตรัสรู้แล้ว พระองค์ได้ค้นพบธรรมแล้ว พระองค์ก็กลายเป็นที่ประชุมแห่งธรรม หรือที่ชุมนุมของธรรม เป็นที่ที่ธรรมทั้งหลาย มากมายมารวมกันอยู่ เมื่อพระองค์แสดงธรรมที่ตรัสรู้นั้นออกไป พระองค์ก็กลายเป็นแหล่งที่เปล่งที่แหล่งที่ไหลเผยแพร่ออกไปแห่งธรรมทั้งหลาย พระพุทธเจ้าก็จึงเป็นพระธรรมกาย ... [น. ๑๘๖]

การมองเห็นธรรมกายด้วยตาปัญญา ก็มีความหมายทำนองเดียวกับคำว่า ได้ดวงตาเห็นธรรม หรือธรรมจักขุนั่นเอง ธรรมจักขุ หรือดวงตาเห็นธรรมนั้น ก็คือการเห็นอริยสัจ ซึ่งโดยทั่วไปหมายถึง

บรรลुโสดาปัตติมรรค แตกว้างออกไปหมายถึงมรรคทั้ง ๓ ระดับใดระดับหนึ่ง ตั้งแต่โสดาปัตติมรรค ไปจนถึงอนาคามีมรรค แต่บางแห่งหมายถึง มรรค ๔ ผล ๔ ได้ทั้งหมด ... [น. ๑๘๗]

ต่อมาหลังพุทธกาลหลายร้อยปี พุทธศาสนมหายานได้ตั้งหลักเรื่องตรีกาย (กาย ๓) ขึ้นมา ว่าพระพุทธเจ้าทรงมีพระกาย ๓ อย่าง คือ ธรรมกาย ได้แก่กายธรรม หรือตัวธรรม หรือตัวความจริงแท้ที่เป็นสภาวะ อันเป็นสาระแห่งสรรพสิ่งทั่วสากล (ที่จริงก็คือ ธรรมดา หรือธรรมธาตุ หรือตตตา เป็นต้นนั่นเอง) สัมโภคกาย ได้แก่กายเสวยสุข หมายถึงพระกายอันประณีตในพุทธเกษตร ที่แผ่ธรรมแก่พระโพธิสัตว์ และนิรมานกาย ได้แก่ กายนิรมิต ที่เป็นกายหยาบกายเนื้อ มีการเกิด แก่ เจ็บตายได้ อันปรากฏในโลกมนุษย์ เพื่อสั่งสอนธรรมแก่ชาวโลก ดังเช่นพระพุทธเจ้าศากยมนี้นี้ หลักตรีกายนี้ ปรากฏในพระสูตรต่างๆ ของมหายาน เช่น ลังกาวตารสูตร เป็นต้น ซึ่งปราชญ์มหายานทราบกันดีว่าเป็นพระสูตรที่แต่งขึ้นภายหลัง ...

[น. ๑๘๘-๑๘๙]

๙. ที่ประกาศอิสรภาพของมนุษย์

... ท่ามกลางระหว่างประสูติกับปรินิพพานนั้น มีตรัสรู้กับแสดงปฐมเทศนา สองอย่างนี้มีความหมายอย่างไร อันนี้จะเป็นส่วนพิเศษที่ทำให้พระชนมชีพหรือชีวิตของพระพุทธเจ้า เป็นสิ่งที่ประเสริฐต่างจากคนทั้งหลาย

การตรัสรู้ นั้น ถ้ามองความหมาย ก็คือการที่พระพุทธเจ้าทรงบรรลุจุดหมายที่ทรงประสงค์ เป็นความสำเร็จของพระองค์ ทำพระ-

ขนมจีบของพระองค์เองให้สมบุรณ์ เรียกว่า เป็นการทำประโยชน์ของตนเองให้เสร็จสิ้น

ต่อมาการแสดงปฐมเทศนาคือการบำเพ็ญประโยชน์เพื่อผู้อื่น คือ การที่พระองค์มีอะไรมอบไว้ให้แก่ชาวโลก

ประโยชน์ ๒ ประการนี้ เรียกว่าหลัก อุตตัตถะ และปรัตถะ การตรัสรู้นั้นเป็นการบรรลุความสมบูรณ์แห่งอิตตัตถะหรืออิตตहितะ ได้แก่ประโยชน์ตน ส่วนการแสดงปฐมเทศนาเป็นจุดเริ่มต้นของการบำเพ็ญ ปรัตถะ หรือ*ปรหิตะ* คือ ประโยชน์เพื่อผู้อื่น [น. ๑๙๕]

ฉะนั้น *สังเวชนียสถาน ๔* จึงเป็นเครื่องเตือนใจชาวพุทธว่าท่ามกลางคตินิยมแห่งชีวิตที่เราเกิดมาจนกระทั่งตายไป เราควรจะได้ทำกิจ ๒ อย่างนี้ให้สำเร็จ กล่าวคือ สำหรับชีวิตของตัวเอง เราก็ควรจะเข้าถึงสิ่งที่ดีงาม ประเสริฐ พัฒนาตัวเราให้สมบุรณ์ที่สุด พร้อมกันนั้น เราก็ควรมีอะไรให้แก่โลกด้วย โดยบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่น และแก่สังคม [น. ๑๙๖]

... เจ้าชายสิทธัตถะนี้ มองเห็นสิ่งเดียวกับที่คนอื่นเห็น มองเห็นความเป็นไปในชีวิตของคนต่างๆ ในสังคมนี้ อย่างเดียวกับที่คนอื่นเขาประสบ แต่พระองค์มีความคิดที่แปลกกว่าคนอื่น ความคิดที่แปลกกว่าคนอื่นที่มองเห็นความจริงซ้อนลึกลงไป และเห็นแง่มุมต่างๆ อย่างอื่นที่เขาไม่เห็นกันนี้แหละ ทำให้พระองค์เสด็จออกบรรพชา ความคิดอย่างนี้ก็เรียกว่า *โยนิโสมนสิการ* [น. ๒๐๗]

... ความคิดมี ๒ อย่าง คือความคิดปรุงแต่ง กับความคิดเชิงปัญญา ที่เรียกว่า สืบสาวหาเหตุปัจจัย

เบื้องต้น ความคิดที่พระพุทเจ้าไม่ทรงแนะนำให้เราคิด ทรง

แนะนำให้เราละเสีย ก็คือ *ความคิดปรุงแต่ง* [น. ๒๐๘]

โยมต้องแยกให้ได้ ๒ ตอน ที่ว่า สบาย กับยินดี หรือสบาย แล้วชอบใจ นี่คนละตอนกัน ตอนสบายเป็นเวทนา เป็นฝ่ายรับ ยังไม่ดีไม่ชั่ว ยังไม่เป็นกุศล หรืออกุศล สบาย ไม่สบาย สุข ทุกข์ อันนี้ ไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล ยังเป็นกลางๆ เป็นเวทนา แต่เมื่อไรเกิด ปฏิภาณว่าชอบหรือไม่ชอบ ยินดีหรือยินร้าย อันนี้เรียกว่าเกิด *ตัณหา* แล้ว ตัณหานี้เป็นปฏิภาณ เป็นสภาพจิตที่เป็นสังขารแล้ว คือก้าว จากเวทนาไปเป็นสังขารแล้ว สุข-ทุกข์ สบาย-ไม่สบาย เป็นเวทนา แต่ยินดี-ยินร้าย ชอบใจ-ไม่ชอบใจ เป็นสังขาร [น. ๒๐๘-๒๐๙]

... เราไม่ควรจะคิดเชิงปรุงแต่งเพราะจะทำให้

๑. ไม่เกิดปัญญา ไม่เห็นตามเป็นจริง แต่เห็นตามอำนาจ ความยินดียินร้าย เป็นการสร้างภาพ และเกิดความลำเอียงไปตาม ความชอบชัง

๒. เกิดโทษต่อชีวิตจิตใจ ทำให้จิตใจขุ่นมัว เศร้าหมอง คับ แค้น บีบคั้น ร่ำร้อน เครียด ... [น. ๒๐๙]

... ที่พระพุทธเจ้าประสูติตอนแรกเป็นเจ้าชายสิทธัตถะนั้น แปลงอาสภิวาจา ก็คือประกาศอิสรภาพของมนุษย์ว่า มนุษย์อย่าไป มัวขึ้นต่อพระพรหม อย่ามัวไปหวังอำนาจดลบันดาล และมัวแต่บูชา- ยัญอยู่ แต่ให้มามองที่ธรรมคือตัวความจริงตามกฎธรรมชาติ และ ให้พัฒนาปัญญาของตนขึ้นมา เพื่อมนุษย์จะได้เข้าถึงตัวธรรม รู้ความจริง แล้วมนุษย์ก็จะกลายเป็นสัตว์ประเสริฐเป็นพุทธะได้ เป็นผู้ที่แม้แต่เทวดาและพระพรหมจะเคารพบูชา ... [น. ๒๑๔-๒๑๕]

... การหลงในสิ่งที่ดีก็ยิ่งดีกว่าหลงในสิ่งที่เลวร้าย หลงในกุศล

ก็ยังดีกว่าหลงในอกุศล หลงในบุญก็ยังดีกว่าหลงในบาป [น. ๒๑๗]

การคิดปรุงแต่งที่เป็นตัวร้าย ท่านเรียกเป็นภาษาพระว่า อปฺปญฺญาภิสังขาร คือปรุงแต่งความคิดและสภาพจิตที่ไม่ดีรวมทั้งปรุงแต่งใจให้เป็นทุกข์ บีบคั้นใจตัวเอง ปรุงแต่งความโลภ ความโกรธ ...

ส่วนการปรุงแต่งดี ปรุงแต่งเป็นบุญ ปรุงแต่งเป็นความสุข ทำให้ใจสบาย ท่านเรียกว่า ปุญฺญาภิสังขาร ..

... แม้กระทั่งเจริญสมาธิได้มานาน ก็เป็นปุญฺญาภิสังขาร ยังปรุงแต่งดีอยู่นั่นแหละ จนกระทั่งถึงอุปमानก็ก้าวไปอีกขั้นหนึ่งเป็นอาเนญชาภิสังขาร เป็นการปรุงแต่งที่ประณีตขึ้นไป ก็ยังไม่พ้นการปรุงแต่งดีอยู่นั่นแหละ [น. ๒๒๐]

ในระบบการอ้อนวอนที่บางทีมันได้ผลนี้ มันมีแก่นแท้อยู่ นั่นก็คือตัวความมุ่งหวัง และเฝ้ารออย่างแรงกล้าต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ทำให้จิตรวมกำลังพุ่งดิ่งไปในทางนั้น สาละวินท่านเอาออกมาใช้เรียกว่า อธิษฐาน

ในทางพระพุทธศาสนา ท่านจับเอาสาระนี้ออกมา แล้วให้ชาวพุทธใช้ได้ ท่านเรียกว่า อธิษฐาน แต่ชาวพุทธก็แยกไม่ออกอีกนั่นแหละ ทั้งที่หิบบยกแยกออกมาให้โดยเรียกว่า อธิษฐานแล้ว ชาวพุทธในเมืองไทยเรากลับเอาอธิษฐานไปปนกับความหมายในเชิงอ้อนวอนอีกตามเคย จะเห็นว่าคนไทยทั่วไป แยกไม่ออกว่า อธิษฐานต่างกับการอ้อนวอนอย่างไร [น. ๒๒๙]

การอธิษฐานจิตนี้เป็นการตั้งเป้าให้กับจิตใจ ซึ่งเป็นสิ่งที่สำคัญมาก แต่การอธิษฐานนี้ต่างจากการอ้อนวอน คือมันเป็นตัว

เนื้อแท้ที่เป็นสาระในการอ่อนวอนนั้น ไม่ใช่เป็นสิ่งที่เลื่อนลอย การอ่อนวอน อยู่กับสิ่งที่เลื่อนลอยผันเพื่อไป มีความเชื่อและโมหะเป็นฐาน แต่อริขะฐานโยงกับความจริง มุ่งไปหาสิ่งที่มองเห็นด้วยปัญญา การอ่อนวอนไม่โยงไปสู่การกระทำของตนเอง แต่อริขะฐานนำไปสู่การกระทำ นำไปสู่กรรมที่ถูกต้อง นอกจากนั้นการอ่อนวอนไม่โยงไปหาการพัฒนาตนเอง ไม่เกี่ยวกับการพัฒนาตน เพราะไปฝากความหวังไว้กับสิ่งภายนอก ให้ปัจจัยภายนอก เช่น เทพเจ้ามาช่วย ... ดังนั้นจึงต่างกัน พูดสั้นๆ ว่า พวกนักปรารภนนักอ่อนวอน เชื่อการบันดาล แต่ผู้อริขะฐาน เชื่อการกระทำ [น. ๒๓๐-๒๓๑]

ทางสายกลาง ไม่ใช่หมายความว่า เขาอยู่กันสองฝ่าย เราก็ไปอยู่กึ่งกลางระหว่างสองฝ่ายนั้น บางคนคิดว่าอย่างนั้น มีอยู่สองฝ่าย เราก็อยู่ตรงกลาง เรียกว่าสายกลาง พวกหนึ่งกินเหล้ามากๆ พวกหนึ่งกินน้อยๆ เราก็กินกลางๆ อย่างนี้หรือเรียกว่าทางสายกลาง ถ้าหากว่ามีแต่คนทำชั่ว พวกหนึ่งทำชั่วมาก พวกหนึ่งทำชั่วน้อย เราก็เลยทำชัวกกลางๆ อย่างนี้ไม่ใช่ทางสายกลางในพระพุทธศาสนา

... ทางสายกลางมีหลักการอย่างไร เป็นเรื่องที่สำคัญ แต่มันมีหลักพื้นฐานอยู่อย่างหนึ่ง ก่อนที่จะพูดถึงหลักอื่นๆ ก็คือว่า ในทางสายกลางนี้เราจะเห็นว่าข้อสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ หรือปัญญาเห็นชอบ เป็นข้อต้น ตรงนี้แหละสำคัญ ... [น. ๒๓๕]

... ลักษณะสำคัญของความเป็นทางสายกลาง ...

๑. ให้เห็นว่าทางสายกลางต้องอาศัยปัญญา ถ้าเราเข้าใจจุดมุ่งหมายของการกระทำ ความรู้นั้น ก็จะเป็นตัวปรับพฤติกรรมให้พอดี เช่นการกินอาหาร เป็นต้น

๒. จะต้องมียุทธยาพระหว่างองค์ธรรมต่างๆ ที่เป็นองค์รวมในองค์ธรรมนั้น องค์ประกอบทั้งหลายจะต้องได้สัดส่วนสัมพันธ์กันพอดี

๓. ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ธรรมต่างๆ ที่เป็นปัจจัยแก่กัน เช่น กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศลได้ อกุศลก็เป็นปัจจัยแก่กุศลได้ ซึ่งก็เป็นเรื่องสำคัญเหมือนกันในความเป็นทางสายกลาง [น. ๒๔๓]

ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ท่านอธิบายว่า ปฏิบัติธรรมน้อยคือย่อแก่ธรรมใหญ่ หมายความว่า ในคำว่าธรรมานุธรรมปฏิบัตินั้น ธรรม คือตัวธรรมที่เป็นหลักการใหญ่ อนุธรรม คือธรรมข้อย่อย ธรรมข้อย่อยต้องสอดคล้องกับธรรมที่เป็นหลักการใหญ่ ธรรมข้อย่อย เช่น ความสันโดษ ความเพียร เป็นต้น ต้องสอดคล้องกับธรรมข้อใหญ่ เช่น การบำเพ็ญมรรค การเจริญไตรสิกขา การบรรลุโพธิญาณ การบรรลุสังขารธรรม การเข้าถึงนิพพาน นี่คือหลักธรรมใหญ่

[น. ๒๕๐]

๑๐. ทางสายกลาง เพื่อชีวิตสังคมที่สุขสมบูรณ์

... พระพุทธเจ้าประทับที่เมืองสาวัตถีนี้มากที่สุด เพราะฉะนั้นพระธรรมเทศนาของพระองค์จึงเกิดขึ้นที่นี่มากมาย อย่างมงคลสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรที่เรารู้จักมากที่สุด เราสวดกันบ่อย เวลามีกงานมงคลก็ต้องสวดมงคลสูตร ก็ตรัสที่นี่ หรืออย่างพระสูตรที่ตรัสแสดงถึงกฎธรรมชาติว่า ตัวธรรมคือหลักความจริงเป็นธรรมนิยาม มันดำรงอยู่ตามธรรมดาของมัน ไม่ว่าตถาคตจะเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม ธรรมก็เป็นอย่างนั้น แต่พระองค์ทรงค้นพบแล้ว นำมาเปิดเผยแสดงชี้แจง

ทำให้เข้าใจได้ง่าย พระสูตรนี้เรียกว่า*ธรรมนิยามสูตร* หรือในพระไตรปิฎกท่านเรียกว่า *อุปปาทสูตร* กัตรัสที่นี้เหมือนกัน แม้พระสูตรอื่นๆ อีกมากมาย บางทีไม่ได้ตรัสในเมืองนี้แต่ก็อยู่ในแคว้นนี้ เช่น พระสูตรที่คนรู้จักกันมากชื่อว่า *กาลามสูตร* กัตรัสในแคว้นโกศลนี้แหละ ที่เกสปุตตนิคม [น. ๒๕๕]

... ส่วนจุดที่เป็นต้นกำเนิดสำคัญๆ ของเหตุการณ์ใหญ่ๆ ในทางพระศาสนา และจุดสำคัญในการทำงานของคณะสงฆ์ ให้ไปใช้กรุงราชคฤห์เป็นศูนย์กลาง เพราะมคธเป็นศูนย์กลางอำนาจและความเจริญในระยะยาว

รวมความว่า เมืองสองเมือง คือ *สาวัตถี* กับ *ราชคฤห์* นี้ มีความสำคัญอย่างยิ่ง เราควรจะได้ภาพอันนี้ไว้ พระพุทธเจ้าประทับที่สาวัตถีมาก เพราะบ้านเมืองสงบสุขและมีบุคคลที่มีความใกล้ชิดคุ้นเคยมาก เช่น นางวิสาขา ... [น. ๒๕๖]

ความประมาท นั้นแปลว่า ความขาดสติ ความละเลย ความทอดทิ้ง ความเพิกเฉย ความเฉื่อยชา ความไม่กระตือรือร้น ขวนขวาย ความผัดผ่อน ความไม่เอาเรื่องเอาราว ไม่ใส่ใจ ความนิ่งนอนใจ ความเรื่อยเปื่อย ... [น. ๒๗๓]

... พระพุทธเจ้าตรัสเตือนไว้ว่า บุคคลผู้เดียวที่จะพ้นจากความประมาทคือพระอรหันต์ ... [น. ๒๗๔]

ความไม่ประมาท ที่แท้นั้นก็คือการอยู่ด้วยสติและปัญญา หมายความว่า ไม่ต้องรอให้ทุกข์บีบคั้น ไม่ต้องรอให้ภัยมาคุกคามแล้วจึงลุกขึ้นดิ้นรน ขวนขวาย แต่เอาสติมาบอก และเอาปัญญามาจัดการ สติมีหน้าที่คอยนึก คอยระลึก ตื่นตัวอยู่ตลอดเวลา สติเป็น

ตัวตื่น ดังบาลีว่า สติ โลกสมิ ชาติโร แปลว่า สติเป็นธรรมเครื่องตื่นในโลก [ส.ส. ๑๕/๒๑๘]

สติกับปัญญา ทำงานคู่กัน สติระลึกนึกเอามาแล้วก็ส่งให้ปัญญาพิจารณา ปัญญาก็ดูว่าอันนี้จะเป็นเหตุปัจจัยแห่งความเสื่อมหรือความเจริญ ถ้าจะเป็นเหตุปัจจัยแห่งความเสื่อม ก็รีบหาทางจัดการป้องกันแก้ไขทันที ไม่ปล่อยไว้ ส่วนอันไหนจะให้เกิดความเจริญ ก็รีบจัดทำ จัดสรร จัดการสร้างสรรค์ดำเนินการขึ้นมาเลยโดยไม่มีการผัดผ่อน ... [น. ๒๘๑]

ที่นี่ ความไม่ประมาทก็มาปรับให้พอดีได้ เมื่อไม่ประมาท ถึงแม้จะปรับใจสบายได้ แต่ปัญหาเราก็จะไม่ทิ้ง เรียกว่า ข้างนอกแก้ไขข้างในเป็นอิสระ คือคนที่ปฏิบัติธรรมถูกต้องจะไม่ทิ้งปัญหาข้างนอก เป็นแต่กันปัญหาข้างนอกไม่ให้เข้ามาเป็นทุกข์ข้างใน ปัญหาข้างนอกก็เป็นปัญหาข้างนอกไป ไม่เข้ามาเป็นทุกข์ข้างในใจ ... [น. ๒๘๗-๒๘๘]

... ระบบของธรรมและวินัยก็คือระบบขององค์ประกอบ ๓ อย่าง กล่าวคือ คน ธรรมชาติ และสังคม คนเป็นตัวโยงระหว่างธรรมชาติกับสังคม เพราะคนเดียวกันนี้มองด้านหนึ่ง เขาเป็นชีวิตที่เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ แต่ในเวลาเดียวกันมองอีกด้านหนึ่ง เขาเป็นบุคคลที่เป็นสมาชิก หรือเป็นส่วนร่วมของสังคม [น. ๒๙๔-๒๙๕]

เมื่อใดคนที่เป็นตัวเชื่อมกลางนี้ เข้าถึงความจริงของธรรมชาติที่เรียกว่า ธรรม ปัญญาที่พาเขาเข้าถึงธรรม ก็จะทำให้เขาสามารถมาจัดวางระบบการอยู่ร่วมสังคมให้เกิดผลดีแก่ชีวิตในธรรมชาติ และโยงประโยชน์ที่เป็นจุดหมายของชีวิตเข้ากับการดำเนินการทางสังคมด้วยสิ่งที่เรียกว่า วินัย ได้อย่างสำเร็จผลด้วย [น. ๒๙๕]

ด้วยพระปัญญารู้แจ้งธรรมและด้วยพระเจตนาบริสุทธิ์ ประกอบด้วยมหากรุณา ก็ทำให้พระพุทธรองค์ทรงวางวินัยที่ได้ผล ซึ่งทำให้เกิดระบบคณะสงฆ์ขึ้นมา อันเป็นสถาบันที่ยั่งยืนที่สุดในโลก ฝรั่งยอมรับเลยว่าปัจจุบันสถาบันที่ยั่งยืนที่สุดในโลกคือ “สงฆ์” หรือสงฆ์ในพระพุทธศาสนา ยังไม่มีสถาบันใด องค์ใครใด ที่ยั่งยืนเท่าสงฆ์ สองพันห้าร้อยกว่าปีแล้วยังอยู่ได้ [น. ๒๙๘]

ถ้าปฏิบัติธรรมถูกต้องแล้ว จะกลายเป็นคนที่สามารถปฏิบัติตามวินัยได้จริงจังด้วย ธรรมกับวินัยนี้เป็นตัวดูลักกันไว้ และส่งเสริมกัน คนที่ถึงธรรมแล้วจะปฏิบัติตามวินัยได้เต็มที่ และวินัยก็เป็นกรอบกันไว้ ไม่ให้ปฏิบัติธรรมเหลว ... [น. ๓๐๐]

... พระอรหันต์มีคติสำคัญ ๒ อย่าง คือ [น. ๓๐๑]

๑. ประพฤติทุกอย่างเป็นหลักไว้ เพื่อเป็นแบบอย่างแก่คนที่จะเกิดภายหลัง

๒. ทำเพื่อประโยชน์สุขแก่คนจำนวนมากด้วยเห็นแก่ชาวโลก [น. ๓๐๒]

เวลาเมื่อมีเรื่องมีราวคนทำความผิดความชั่วร้ายบางคนชอบพูดว่าไม่ต้องไปยุ่งไปจัดการอะไร แล้วเขาก็จะได้รับผลกรรมของเขาเอง การพูดอย่างนี้ต้องระวังให้มาก ทั้งจะขัดกับหลักการของพระพุทธศาสนา และทำให้ตกอยู่ในความประมาท [น. ๓๐๓]

การที่ไม่ยึดมั่นถือมั่นแล้ว ไม่เอาเรื่องเอาราวอะไรนี้เป็นเพียง “*ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น*” เพราะความไม่ยึดมั่นตัวนี้ ไม่ใช่ความไม่ยึดมั่นที่แท้ มันเป็นเพียงความไม่ยึดมั่นที่เกิดจากสัญญา แล้วเราก็เอาตัวความไม่ยึดมั่นนั้นมาจับยึดเข้าไว้อีกทีหนึ่ง เลยเป็นความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น จึงว่าต้องระวังให้ดี

ถ้าเป็นปุถุชนจะทำได้แค่นี้ [น. ๓๐๖]

จากอริยสัจนั้นพระองค์ก็โยงไปหาหลักอีกชุดหนึ่ง ซึ่งเป็นการ
ประมวลธรรมทั้งปวงให้เข้าเป็นชุดเดียวกันอีกโดยตรัสว่า ทุกข์ อริย-
สัจจ์ ปริณฺเฑຍย์ เป็นต้น นี่คือหลักที่เรียกว่ากิจในอริยสัจ ๔ ถ้าใคร
จะปฏิบัติต่ออริยสัจ ๔ ให้ถูกต้อง ไม่รู้หลักกิจในอริยสัจก็พลาด
[น. ๓๑๐]

- พูดให้เข้าใจง่ายขึ้นในภาษาไทยว่า
- ๑. หน้าทีต่่ออริยสัจข้อที่หนึ่ง ทุกข์ คือ ปริณฺเฑຍ การกำหนดรู้
รู้ทัน
 - ๒. หน้าทีต่่ออริยสัจข้อที่สอง สมุทัย คือ ปหานะ การละหรือ
กำจัด
 - ๓. หน้าทีต่่ออริยสัจข้อที่สาม นิโรธ คือ สัจฉิกิริยา การบรรลु
หรือทำให้เป็นจริง ทำให้แจ้ง
 - ๔. หน้าทีต่่ออริยสัจข้อที่สี่ มรรค คือ ภาวนา การลงมือปฏิบัติ
- [น. ๓๑๑]

จากหลักหน้าที่ต่่ออริยสัจนี้พระพุทธเจ้าก็ทรงจัดหมวดธรรม
ขึ้นอีกชุดหนึ่ง คือ

- ๑. ปริณฺเฑຍธรรม ธรรมที่พึงปริณฺเฑຍ คือ พึงกำหนดรู้ ต้อง
รู้จัก รู้เท่าทัน เช่น ชันธ ๕ ไตรลักษณ์ เป็นต้น ตลอดจนอายตนะ ๑๒
ธาตุ ๑๘ ฯลฯ
- ๒. ปหานัพพธรรม ธรรมที่ต้องปหาน คือ ต้องละ เช่น อกุศลมูล
โลภะ โทสะ โมหะ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ พวกบาปอกุศลต่างๆ
ทั้งหลายทั้งปวง ตลอดจนในที่สุดคืออวิชชา

๓. **สัจฉิกาตัพพธรรม** ธรรมที่ต้องสัจฉิกิริยา ฟังทำให้แจ้ง ต้องบรรลุถึง เช่น สันติ ความสงบ วิสุทธิ ความบริสุทธิ์ ความสะอาด วิมุตติ ความหลุดพ้น ความเป็นอิสระ พระนิพพาน [น. ๓๑๑]

๔. **ภาเวตัพพธรรม** ธรรมที่ต้องภาวนา ฟังปฏิบัติ ฟังทำให้มีให้เป็นขึ้นมา ฟังเจริญ ฟังพัฒนา ยกตัวอย่าง ศรัทธากดี ศีลกดี ปัญญากดี สมารีกดี หิริโอตตปปะเป็นต้นก็ดี ธรรมต่างๆ เหล่านี้เป็นข้อปฏิบัติจัดเป็นภาเวตัพพธรรม ธรรมที่ฟังเจริญ ฟังทำให้เกิดมี ฟังปฏิบัติ ซึ่งรวมเข้าด้วยกันก็มี ๓ หมวด เรียกว่า ๓ คือ สมาริ ปัญญา มรรคมรรค ๘ หรือจะเป็นโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ก็ตาม พวกนี้รวมอยู่ในภาเวตัพพธรรมทั้งหมด [น. ๓๑๑-๓๑๒]

๑๑. รักษาธรรม คือรักษาความเป็นไท

คณฺธธุระก็คือธุระในการเล่าเรียนพระคัมภีร์ คณฺธ แปลว่า คัมภีร์ ธุระ แปลว่า ธุระ [น. ๓๒๖]

ในการเล่าเรียนพระคัมภีร์นั้น พระที่อยู่ในฝ่ายคณฺธธุระมักจะเป็นพระคามวาสี อยู่วัดในบ้านในเมือง ส่วนพระอีกพวกหนึ่งก็จะแยกไปมุ่งในการปฏิบัติกรรมฐาน ก็ออกไปอยู่ป่าหาวิเวก เพราะว่าการปฏิบัติในเรื่องกรรมฐานนั้น เหมาะที่จะอยู่ในที่วิเวก หลีกเร้น ค่อนข้างจะปลีกตัว เพราะฉะนั้น ก็เกิดมีธุระอีกฝ่ายหนึ่ง เรียกว่า วิปัสสนาธุระ คือธุระในการเจริญวิปัสสนา แต่ในที่นี้ก็รวมไปถึงการปฏิบัติในแนวทางนี้ทั้งหมด ตั้งแต่สมถะเป็นต้นไปด้วย เพราะวิปัสสนาถือเป็นจุดยอด เมื่อชวนชวายเป็นวิปัสสนาธุระไปอยู่ป่า ก็เลยเป็นอรัญญวาสี [น. ๓๒๖-๓๒๗]

... พระพุทธศาสนานั้นเป็นเรื่องของธรรมชาติ และเป็นเรื่องของการที่มนุษย์พยายามพัฒนาตนเองตามแนวทางของคุณธรรม พยายามฝึกฝนตนเอง บำเพ็ญความเสียสละและช่วยเหลือกันเอง ในหมู่มนุษย์ด้วยคุณธรรม

แต่ของฮินดูนั้นเป็นเรื่องของเทพเจ้า การนับถือเทพเจ้าก็คือการหวังผลจากอำนาจดลบันดาลของเทพเจ้า การหวังอำนาจดลบันดาลจากเทพเจ้าก็นำไปสู่ความเพ้อฝัน ด้วยการรอคอยอำนาจดลบันดาลของท่าน อะไรจะสำเร็จก็อยู่ที่เทพเจ้าบันดาลให้ ตัวเองก็ไม่คิดทำอะไร [น. ๓๓๒]

.. ตอนหลังพุทธกาล พวกพราหมณ์ก็ได้เอาคำสอนในพระพุทธศาสนาเข้าไปใช้ในศาสนาฮินดู เช่น เอาหลักในธรรมบทไปบรรจุไว้ในคเวทคีตา และแม้ในมหากาพย์มหาภารตะ เช่น ธรรมบท คทาที่ ๒๒๓ (อกุโกธเน ชินเ โกธึ ฯ) พึงชนะความโกรธด้วยความไม่โกรธ ฯลฯ ก็ไปอยู่ในอุทโยคบรรพ ในมหาภารตะ (แต่เปลี่ยนจากบาลีเป็นสันสกฤต) [น. ๓๓๔]

... เมื่อพราหมณ์มีอำนาจขึ้นมา ก็ใช้อิทธิพลการเมืองด้วยพร้อมกันที่อีกด้านหนึ่งก็เอาคำสอนในพระพุทธศาสนาไปใช้แล้วปรับตัวขึ้นมา เราเรียกศาสนาพราหมณ์ที่ปรับตัวใหม่นี้ว่า ศาสนาฮินดู พราหมณ์กับฮินดู จึงเรียกแทนกันได้ เป็นศาสนาเดียวกัน แต่เรามักจะเรียกศาสนาพราหมณ์ในความหมายว่าเป็นศาสนาเดิม ส่วนศาสนาพราหมณ์ที่ปรับตัวใหม่แล้ว เรียกว่าศาสนาฮินดู

เพราะฉะนั้น ศาสนาฮินดูจึงเป็นคำเรียกศาสนาพราหมณ์หลังพุทธกาลแล้ว ถ้าก่อนพุทธกาลไม่เรียกว่าฮินดู นี่ก็เป็นข้อสังเกต

หนึ่งถ้าพูดในแง่หนึ่งก็บอกได้ว่าศาสนาฮินดูเกิดหลังพระพุทธศาสนา คือศาสนาพราหมณ์ที่ปรับตัวขึ้นมาใหม่ [น. ๓๓๖]

... พระพุทธศาสนาก็สอนให้ไม่ยึดติดถือมั่นเหมือนกัน ศาสนา เช่นเขาไม่ยึดติดถือมั่น อยู่อย่างธรรมชาติ ถึงขนาดที่ไม่นุ่งผ้า แต่ พระพุทธศาสนาเราเป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง ความไม่ ยึดติดถือมั่นนั้น หมายถึงภาวะจิตใจที่เป็นอิสระ ไม่เป็นทาสของ วัตถุหรือสิ่งของทั้งหลาย แต่ด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจความจริงนั้น ก็รู้ เหตุรู้ผลในสมมติ และปฏิบัติต่อสมมติให้ถูกต้อง ด้วยความรู้เท่าทัน โดยทำไปตามเหตุผล [น. ๓๔๒]

... เราจะเห็นหลักการของพระพุทธศาสนาเมื่อเทียบกับ ศาสนาฮินดู และเซนแล้ว คือ

๑. พระพุทธศาสนาสอนให้อยู่กับความเป็นจริง ให้ดำเนิน ชีวิตด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจความจริงของธรรมชาติที่เป็นไปตามกฎ ของมัน คือความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แล้วก็ปฏิบัติไปตามเหตุ ปัจจัยด้วยความมีเหตุมีผลอันนี้เราเรียกว่าปฏิบัติตามธรรม [น. ๓๔๔]

๒. 'ให้หวังผลจากการกระทำด้วยความเพียรพยายาม ไม่ใช่ มัวหวังผลจากการดลบันดาลของเทพเจ้าแล้วรอคอยความช่วยเหลือ ไม่ทำการให้สำเร็จด้วยความเพียรของตน

๓. ให้นุชายฝึกฝนพัฒนาตนเองให้มีคุณสมบัติมีความพร้อม มีพฤติกรรมดีงาม มีจิตใจที่เจริญองงาม มีความสามารถที่จะมี ความสุข เป็นต้น และมีปัญญาที่รู้เข้าใจความจริง รู้เข้าใจตัวธรรม แล้วก็สามารถพึ่งตนเองได้ การฝึกฝนพัฒนาตนให้พึ่งตนเองได้ เรา เรียกว่า **หลักสิกขา** [น. ๓๔๕]

... ในพระพุทธศาสนานี้จะต้องไม่ทิ้งหลักการสำคัญ ๔ ประการ

หลักที่ ๑. ตัวธรรมเป็นหลักใหญ่ที่เคยพูดไปแล้วว่า เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น สิ่งแรกที่พระองค์ทำ ก็คือดึงคนจากเทพสุธรรม ดึงจากการมองไปที่ปัจจัยภายนอก สิ่งที่เหนือธรรมชาติ คือ เทพเจ้าที่จะมาดลบันดาล ให้หันมามองที่ตัวความจริงของธรรมชาติที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ ธรรม ได้แก่ตัวความจริงของธรรมชาติ

หลักที่ ๒. แทนที่จะหวังผลจากการไปอ้อนวอนก็ให้มากระทำการด้วยความเพียรพยายาม คือ กรรม ได้แก่การกระทำของมนุษย์ให้สำเร็จผลด้วยความเพียร

หลักที่ ๓. เพื่อให้กระทำการได้ผล โดยถูกต้องตรงตามเหตุปัจจัย ก็ต้องให้รู้เข้าใจถึงธรรมด้วยการพัฒนาด้านขึ้นมา คือ ศึกษา

หลักที่ ๔. เมื่อมนุษย์พัฒนาด้วยศึกษาขึ้นมาแล้ว ก็จะมาเป็นกัลยาณมิตรกัน ช่วยกันสร้างสวรรค์สังคมที่ดีงามขึ้นมาได้ คือสังคมแห่งกัลยาณมิตร

[น. ๓๔๙-๓๕๐]

คติโพธิสัตว์เดิมนั้นมีความหมายต่อชาวพุทธว่า พระโพธิสัตว์เป็นแบบอย่างแก่เราทุกคนในการทำความดี ให้ชาวพุทธเอาอย่างพระโพธิสัตว์ ในการที่จะทำความดีและช่วยเหลือผู้อื่นโดยไม่เห็นแก่ตัวเองเลย ยอมเสียสละแม้แต่ชีวิตของตัวเอง เพื่อทำความดี และเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นได้ เป็นคติที่สอนเพื่อให้ทำตามอย่างพระโพธิสัตว์ แต่มหายานเปลี่ยนให้มองคติโพธิสัตว์นี้ในแง่ว่า พระโพธิสัตว์ท่านมีมหากรุณาและอานุภาพยิ่งใหญ่ที่จะช่วยเหลือสัตว์ทั้งหลาย เลยทำให้เกิดจุดเน้นไปว่า ถ้ามนุษย์เราหวังความช่วยเหลือ เราก็ไปหาพระโพธิสัตว์ขอให้ท่านช่วยได้ ตกลงก็เลยมีคติโพธิสัตว์แบบ

มหายานขึ้นมา

[น. ๓๕๔]

... ราว พ.ศ. ๑๐๐๐ อินดูก็เริ่มแต่งเรื่องเอาพระพุทธเจ้า เป็นพระนารายณ์อวตารปางที่ ๙ ไปเลย เดียวนี้อินดูสร้างเทวาลัย เขาวางรูปพระนารายณ์ไว้ตรงกลาง บางแห่งก็เอารูปพระพุทธเจ้าไปวางไว้ข้างๆ เป็นบริวารเลย

[น. ๓๕๗]

บางท่านไม่ทราบเรื่องชัด เห็นว่าอินดูนับถือพระพุทธเจ้าเป็นพระนารายณ์อวตาร ก็คือ นับถือเท่ากับเป็นพระเจ้าของเขา ก็เลยกลายเป็นไม่รู้ทัน ขอให้มองง่าย ๆ

๑. มองในแง่กาลเวลา พระพุทธเจ้าปรินิพพานล่วงไปแล้วตั้งพันกว่าปี อินดูเพิ่งจะมาว่าเป็นนารายณ์อวตารลงมา ไม่เข้าเรื่องกัน

[น. ๓๖๑]

๒. มองในแง่ของพระพุทธศาสนาเอง เรื่องพระนารายณ์อวตารมาเป็นพระพุทธเจ้าหรือเป็นใครก็ตาม ขัดกับหลักการของพระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธศาสนาไม่ยอมรับเรื่องเทพเจ้ายิ่งใหญ่ที่สร้างสรรค์ดลบันดาลโลกและชีวิต

[น. ๓๖๑-๓๖๒]

๓. มองในแง่ของอินดูที่อยู่ข้างนอกว่ามีท่าทีต่อพระพุทธศาสนาอย่างไร ก็ชัดว่าไม่ได้คิดในทางที่ดี พระพุทธเจ้ากลายเป็นผู้หลอกลวง เอาชาวพุทธที่เขาว่าเป็นพวกอสูร ไปแยกไว้เพื่อให้เทพยดามากำจัดต่อไป

[น. ๓๖๒]

ที่อาตมานำเรื่องการทำลายพระพุทธศาสนาในอินเดียมาเล่านี้ ไม่ได้มุ่งที่จะให้ไปโกรธแค้น เพราะจุดเน้นของเราอยู่ที่ภัยภายใน คือความย่อหย่อน อ่อนแอ เสื่อมโทรม ในหมู่พุทธบริษัท ที่เกิดจากความเชื่อถือและการประพฤติปฏิบัติที่ออกนอกกลุ่มนอกทาง ผิดจาก

หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า แม้กระทั่งไม่ได้เรียนรู้ว่า พระพุทธเจ้าสอนอะไร ความเสื่อมโทรมที่เป็นภัยภายในนี้แหละ คืออันตรายที่ร้ายแรงที่สุด ถึงไม่มีภัยภายนอกมาทำลาย ก็ทำลายตัวหมดไปเอง เพราะฉะนั้น จะต้องระลึกถึงคำเตือนของพระพุทธเจ้าเสมอ ให้ไม่ประมาท ตั้งใจเล่าเรียนศึกษาปฏิบัติและสั่งสอนธรรม พร้อมทั้งแก้ไขปรีปวาท ถ้ายังรักษาธรรมไว้ได้ ความเป็นไทก็ยังยั่งยืน จะรักษาความเป็นไทก็ต้องรักษาธรรม

[น. ๓๖๔-๓๖๕]

อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นแก่พระพุทธศาสนา ทั้งดีและร้าย เราก็ต้องรู้ไว้ การไม่ยอมเรียนรู้ทั้งที่มีข้อมูลให้รู้ คงไม่เป็นการปฏิบัติที่ถูกต้องสำหรับชาวพุทธอย่างแน่นอน แต่จะกลายเป็นความประมาท การที่คิดแต่โทษภัยภายนอก ไม่มองดูตัวเอง ก็เป็นสุดโต่งไปแต่การไม่ยอมรับรู้ภัยนอกก็เป็นสุดโต่งไปอีกข้างหนึ่ง ควรจะเรียนรู้เข้าใจความเป็นจริง และเป็นอยู่ด้วยปัญญาและเมตตาโดยไม่ประมาท

[น. ๓๖๕]

พุทธศาสนาในเมืองไทย ถ้ารักษาหลักไว้ไม่ได้ก็คงไปเหมือนกัน การมาอินเดียครั้งนี้ เป็นเครื่องเตือนใจอย่างหนึ่ง อย่างน้อยช่วยให้มองเห็นในเรื่องเหล่านี้ และให้เราพยายามรักษาหลักการของพระพุทธศาสนาไว้ให้ได้ อย่าให้เสียหลัก พร้อมทั้งมาทบทวนกันว่า หลักพระพุทธศาสนาที่แท้จริงคืออะไรกันแน่ เพื่อจะได้วัดและตรวจสอบ แล้วก็แก้ไขปรับปรุงเรื่องความเชื่อถือ และการประพฤติปฏิบัติในหมู่ชาวพุทธ

[น. ๓๖๙-๓๗๐]

... ถ้าเข้าใจพระพุทธศาสนาให้ครบ ต้องทั้งธรรมและวินัย

และวินัยจะแสดงชีวิตของพระอรหันต์ในโลกที่เป็นจริงของมนุษย์ที่อยู่ในสมมติ พระอรหันต์คือผู้ที่รู้ความจริงของปรมัตถ์ แต่เข้าถึงความจริงนั้นจนกระทั่งจิตไม่ยึดติดถือมั่น และเพราะจิตไม่ยึดมั่นถือมั่นนั้นแหละ จึงปฏิบัติต่อสมมติได้อย่างถูกต้องที่สุดตามเหตุผลด้วยความรับผิดชอบจริงจัง นี่คล้ายๆ ชักกัน ๒ อย่างตรงข้ามมาเสริมกัน ต้องดีให้แตก [น. ๓๗๒]

... หลักในการปฏิบัติต่อทุกข์-สุข ... ๔ ประการ คือ

๑. ไม่เอาทุกข์ทับถมตนที่ไม่เป็นทุกข์
๒. ไม่ละทิ้งสุขที่ชอบธรรม
๓. แม้แต่สุขที่ชอบธรรมก็ไม่ติดหลง
๔. ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไป

(จนถึงบรมสุขคือสันติหรือนิพพาน)

[น. ๓๗๓]

จึงบอกว่า อัดดาที่ไม่มีนั้น พัฒนาไปเกิด จะประสบสิ่งที่เลิศประเสริฐยิ่ง แต่อัดดามีเมื่อไร เกิดปัญหาทุกที อัดดาที่ไม่มีนั้น ให้ใช้มันไปเกิดอย่างรู้กันและรู้ทัน ส่วนอัดดาที่จะมีก็ให้รู้แจ้งรู้ทัน มันจะได้ไม่เกิดขึ้นมา ยิ่งพัฒนาอัดดาที่ไม่มีขึ้นไป อัดดาที่จะมีก็ยังไม่เกิดขึ้นมา อันนี้ก็ดีให้แตกด้วย [น. ๓๗๔]

เรื่องที่คนไทยควรเข้าใจให้ถูก*

มีผู้ถามว่า คนไทยนับถือพุทธศาสนาทำไมเมืองไทยจึงไม่พัฒนา อยู่ในสภาพอย่างนี้ แต่ฝรั่งนับถืออย่างอื่นกลับเจริญไปไกล

[น. ๑]

... หลักการใหญ่และลักษณะทั่วไปของพระพุทธศาสนาไม่มีการบังคับศรัทธา การนับถือเป็นไปโดยเสรี ให้ใช้ปัญญาพิจารณาโดยไม่ถูกผูกมัดด้วยข้อกำหนดตายตัวทั้งในด้านความเชื่อและการปฏิบัติ (อย่างที่ฝรั่งว่าพุทธศาสนาไม่มี dogma) คนจะเข้าถึงพระพุทธศาสนาได้เพียงใดก็อยู่ที่การศึกษา หลักการและลักษณะนี้ทำให้คนที่เรียกว่านับถือพระพุทธศาสนายังอาจจะอยู่ห่างไกลจากตัวจริงของพระพุทธศาสนามาก ระดับของคนที่นับถือก็ห่างกันได้มาก ...

[น. ๑-๒]

ประการแรก ไม่ใช่คนไทยเราจะเข้าถึงแนวทางของพระพุทธศาสนาทั้งหมดและทุกสมัย เราอาจจะพยายามเข้าถึงพุทธศาสนา และในบรรดาชาวไทยทั้งหมดนั้น บางส่วนอาจจะเข้าถึงบ้าง แต่คนส่วนใหญ่ยังไม่เข้าถึง ...

[น. ๒]

* แยกคัดมาเรียบเรียงจากตอนหนึ่งใน “พระธรรมทูตไทย เบิกทางสู่อารยธรรมใหม่” (พิมพ์ครั้งที่ ๒ - พฤษภาคม พ.ศ.๒๕๓๙)

ประการที่สอง เพราะไม่บังคับความเชื่อนี้แหละ คนไทยจึงไม่ได้นับถือเฉพาะพระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่อาจจะนับถือลัทธิศาสนาอย่างอื่นๆ ไปพร้อมๆ กันด้วย เช่น ศาสนาพราหมณ์ ไสยศาสตร์ และลัทธิผีสงเทวดา ลัทธิความเชื่อเหล่านั้น จึงเข้ามามีอิทธิพลด้วย บางอย่างก็ถึงกับก้าวล่วงล้ำเข้ามาปะปนในพระพุทธศาสนาด้วยซ้ำ และก็อาจเป็นตัวแปรสำคัญที่ทำให้คนทั่วไปอยู่ได้ อิทธิพล จึงไม่ได้หมายความว่าพระพุทธศาสนาเป็นปัจจัยหลักที่ชักนำชะตากรรมของสังคมไทยอย่างแท้จริง ... [น. ๒-๓]

ประการที่สาม ยังมีองค์ประกอบและปัจจัยอื่นๆ ที่ไม่ใช่ทางลัทธิศาสนาหรือความเชื่ออีก เช่นปัจจัยทางด้านสภาพแวดล้อม เป็นต้น

สภาพแวดล้อมที่เป็นอยู่ดีมีสุขท่ามกลางความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติแวดล้อม เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่มีความสำคัญสำหรับปุถุชน หมายความว่า มนุษย์ปุถุชนจะดิ้นรนชวนขายต่อเมื่อมีทุกข์บีบคั้นหรือภัยคุกคาม ในแง่นี้จะเห็นได้ว่า ในอารยธรรมตะวันตกนั้น ปัจจัยอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดการสร้างสรรค์ความเจริญก็คือการถูกทุกข์บีบคั้นและภัยคุกคาม ... [น. ๓]

... ในตะวันตกยุคก่อนโน้น การดิ้นรนเพื่อจะให้พ้นจากการบีบคั้นทางความคิดความเชื่อ ทำให้เกิดการไผ่แสวงปัญญา ต่างจากในสังคมของเราที่ไม่มีการบีบคั้นทางปัญญา เลยเกิดภาวะเรื่อยเปื่อย ใครจะคิดอย่างไร ใครจะสงสัยอะไร ก็ไม่ว่า ก็ปล่อยเลยชี้เกียจคิดชี้เกียจพูด ... [น. ๖]

... หลักธรรมต่างๆ นั้นมีไว้มากมาย เพื่อช่วยคนให้พ้นความชั่ว

มาสู่ความดี ท่านอุทิศสำหรับสอนธรรมมามากมายให้คนปฏิบัติจนพ้นจากความชั่วมาสู่ความดี แต่พอคนนั้นมาสู่ความดีแล้ว เจริญแล้ว สำเร็จแล้ว หรือมีความสุขแล้ว ก็มาตกหลุมแห่งความประมาทเสีย ... พระพุทธเจ้าจึงสอนความไม่ประมาทควบไว้อีกที เพื่อให้คนที่ปฏิบัติธรรมเมื่อประสบความสำเร็จแล้วดีแล้วสุขแล้วจะได้ไม่ตกหลุมจะได้ไม่เสื่อมลงอีก ... [น. ๑๐-๑๑]

... ถ้าเราไม่สามารถสร้างความไม่ประมาทที่แท้ขึ้นมา คือ ไม่สามารถพัฒนาคนให้มีความไม่ประมาทที่แท้ได้ การใช้ระบบแข่งขันก็อาจจะดีกว่าที่จะปล่อยคนไทยไว้อย่างนี้ เพราะมันจะบีบเค้นให้คนไม่ประมาท แม้ว่าจะเป็นความไม่ประมาทอย่างเทียมด้วยแรงบีบก็ตาม ... [น. ๑๒]

แม้ว่าสังคมตะวันตกจะใช้ระบบแข่งขัน ... แต่มันก็มีผลร้ายในเบื้องปลาย คือ ทำให้คนมุ่งที่จะเอาแต่ตัวเองรอด เพื่อความอยู่ดีมีความสุขสมบูรณ์ของตัวเอง โดยไม่คำนึงถึงผู้อื่น และไม่คำนึงถึงธรรมชาติแวดล้อม ในที่สุด เมื่อแต่ละคนมุ่งหาประโยชน์ส่วนตน สังคมก็มากไปด้วยการเบียดเบียนกัน และธรรมชาติแวดล้อมก็เสื่อมโทรม ทรัพยากรธรรมชาติก็ร่อยหรอ ... [น. ๑๓-๑๔]

... สังคมตะวันตกอยู่ด้วยความไม่ประมาทเทียมตามระบบแข่งขัน ที่ทำให้สร้างความเจริญทางวัตถุได้สำเร็จผลอย่างดี ส่วนสังคมไทยของเรา ได้ประสบความสำเร็จในความดั่งามอยู่สุขสบายพอสมควร แต่ตกหลุมความประมาท อาจจะเป็นอย่างนี้ ... [น. ๑๕]

... เกณฑ์วัดการพัฒนามนุษย์คือ สำหรับมนุษย์ที่ยังไม่พัฒนาต้องบีบเค้นจุดไฟจนจึงจะไม่ประมาท(ไม่ประมาทเทียม)

สำหรับมนุษย์ที่พัฒนาแล้ว ใช้สติปัญญาเร่งรัดตัวเองได้ จึงไม่
ประมาท (ไม่ประมาทแท้) [น. ๑๖]

คนไทยเรานี้ใช้ธรรมบางข้อไม่ถูก เมื่อเอาธรรมมาใช้ผิด ก็เกิด
โทษ แม้แต่กุศลธรรมเมื่อใช้ผิดก็เกิดโทษ และอีกอย่างหนึ่ง บางที่
ชาวพุทธเราก็ใช้กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศลกันเสียมาก ไม่ว่าจะใช้ผิด
หรือใช้ไม่ครบ ก็เสียหายทั้งนั้น ... [น. ๒๓]

... สันโดษในวัตถุสิ่งเสพ และสันโดษแล้วต่อด้วยความ
เพียร หมายความว่า สันโดษ ทำให้สุขง่ายด้วยวัตถุน้อย จะได้
ไม่กระวนกระวาย จิตใจจะได้พร้อม แล้วสงวนเวลา แรงงาน
และความคิดไว้ เพื่อเอาไปทุ่มเทอุทิศให้กับการเพียรพยายาม
พัฒนาคุณธรรม ทำกิจหน้าที่ สร้างสรรค์สิ่งดีงามและ
ประโยชน์สุขให้ยิ่งขึ้นไป [น. ๓๒]

แม้ในด้านปัญญาก็เช่นกัน วิปัสสนาต้องทำให้คนปฏิบัติต่อ
โลกและชีวิตอย่างถูกต้อง เข้าถึงความจริงของสิ่งต่างๆ จนกระทั่งมี
จิตหลุดพ้นจริง วิปัสสนาเป็นหลักการใหญ่ของเรา แต่ต้องให้เป็น
วิปัสสนาที่ถูก ซึ่งทำให้มนุษย์อยู่กับความเป็นจริง ไม่ใช่ไปอยู่กับ
สภาพที่กล่อมตัวเอง ถ้าสุขด้วยวิปัสสนา หรือแม้แต่ปลงอนิจจังแล้ว
สบายใจ หายทุกข์ แต่หยุดแก้ปัญหาก็กุญช์ต่อไป ก็กลายเป็น
ประมาทอีก [น. ๓๔]

ผลเสียของสันโดษเทียมแบบฝรั่ง คือ ในด้านชีวิตจิตใจก็
กลายเป็นการจำใจฝืนใจเพราะใจจริงคือต้องการจะเสพให้มากที่สุด
แต่อาศัยศรัทธามาช่วยข่มหรือขดเซยไว้ หรือเพราะหวังผลที่อยู่ข้าง
หน้าจึงต้องรอไปก่อน และในแง่ธรรมชาติแวดล้อม ในเมื่อ

เป้าหมายในความหวังคือการจะได้เสพบริโภคอย่างเต็มที่ ผลสำเร็จก็คือการล้างผลาญทรัพยากรธรรมชาตินั่นเอง ส่วนในด้านสังคมก็ไม่ช่วยให้ลดปัญหาการเบียดเบียนแย่งชิงกันในระยะยาว [น. ๓๗]

ส่วนสันโดษของคนไทย (พิจารณาจากความเข้าใจในปัจจุบันซึ่งจะเกิดจากการถือผิดสืบกันมา หรือคลาดเคลื่อนภายหลังเนื่องจากขาดการศึกษาก็ตาม) ก็เป็นสันโดษเทียมอีกแบบหนึ่ง คือเป็นสันโดษแบบดื้อๆ ลอยๆ ไม่มีจุดหมายต่อเนื่องไปว่าจะเอาเวลาแรงงานและความคิดที่สงวนไว้ได้ ไปใช้ทำอะไรต่อไป ไม่เชื่อมต่อสู่ความเพียรพยายาม กลายเป็นเพียงความสันโดษที่ทำให้นอนเสวยความสุขอยู่เฉยๆ เสี่ยงต่อการที่จะทำให้เกียจคร้านเฉื่อยชาตกอยู่ในความประมาท [น. ๓๗-๓๘]

ที่จริงในสังคมไทยก็มีแนวโน้มนี้อยู่แล้ว คือปฏิบัติธรรมกันไม่ครบชุด เช่น เมตตา กรุณา เราพูดกันบ่อย ส่วนมุทิตา ชักจะเลื่อนไปไม่ค่อยพูดถึง แต่อุเบกขา ไม่เอาเลย ซ้ำยังหลงเข้าใจผิดด้วย เพราะไม่เข้าใจว่าอุเบกขาคืออะไร หลักธรรมพลัดกันแต่การจัดกระจายหลุดออกไปจากชุดของมันหมด [น. ๔๓]

นิพพานเป็นอัตตา หรือ อนัตตา คัมภีร์ว่าอย่างไร?

... ไม่มีหลักฐานในคัมภีร์ใดเลย ที่กล่าวถ้อยคำระบุลงไปในว่า นิพพานเป็นอัตตา

... แต่หลักฐานในคัมภีร์ที่กล่าวระบุลงไปในว่านิพพานเป็นอนัตตานั้นมี และมีหลายแห่ง [น. ๒]

คัมภีร์หลายแห่งกล่าวว่านิพพานเป็นอนัตตา โดยใช้คำว่า “อิตตสัพฺพญะ” ซึ่งแปลว่า สุญหรือว่างจากอัตตา คือ ปราศจากอัตตา ... [น. ๖]

อรรถกถาบางแห่ง แม้จะไม่พูดด้วยคำเจาะจง แต่กล่าวถึงธรรมทั้งหมดในภูมิ ๔ (คือรวมทั้งธรรมในโลกุตตรภูมิ หรือโลกุตตรธรรมด้วย) ว่าเป็นอนัตตา ก็คือบอกว่า นิพพานเป็นอนัตตาด้วย ... [น. ๘]

พึงสังเกตว่า พุทธพจน์แสดงไตรลักษณ์ คือ “สพฺเพ สงฺขารานิจฺจา, สพฺเพ สงฺขารว ทุกฺขา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา” (สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง, สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์, ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา) นี้ มีจุด

* พิมพ์ครั้งที่ ๓ - มกราคม พ.ศ. ๒๕๓๘

แตกต่างกันที่สำคัญ คือ ข้อ อนิจจัง และทุกขัง ใช้กับสังขารทั้งปวง แต่ข้ออนัตตา เปลี่ยนเป็นธรรมทั้งปวง [น. ๙]

อัตตา เป็นคำใช้ในระดับสมมติ เป็นความจริงตามบัญญัติ เช่นเดียวกับคำว่า สัตว์ บุคคล เรา เขา หญิง ชาย จึงรู้กันอยู่แล้วว่า ไม่มีโดยปรมาตม์ [น. ๑๑]

... เมื่อใดพูดถึงเรื่องระดับสมมติที่เนื่องด้วยขั้น ๕ ท่านก็พูดถึง สัตว์ บุคคล อัตตา ตัวตน เรา เขา เป็นต้น แต่เมื่อใดพูดเรื่องระดับปรมาตม์ หรือเรื่องที่พ้นเลยขั้น ๕ ไปแล้ว คำเหล่านี้ ตามปกติท่านจะไม่กล่าวถึงเลย [น. ๑๓]

... จึงไม่ต้องพูดคำว่า นิพพานไม่เป็นอัตตา เช่นเดียวกับที่ไม่ต้องพูดว่า นิพพานไม่ใช่สัตว์ นิพพานไม่เป็นบุคคล นิพพานไม่เป็นหญิง นิพพานไม่เป็นเขา นิพพานไม่เป็นเรา (รู้กันอยู่แล้วโดยปรมาตม์ไม่จำเป็นต้องพูด) [น. ๑๓-๑๔]

ลัทธิใหญ่ที่พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระให้ความสำคัญเป็นอันดับแรกในการสละสล้าง คือลัทธิของบุคคลว่าที่ ผู้ถือว่า บุคคล คืออัตตา หรือสัตว์ หรือชีวะ มีจริง โดยปรมาตม์ [น. ๑๔]

ลัทธิศาสนาทั่วไปล้วนสอนให้ยึดถืออัตตา ในลักษณะต่างๆ ตั้งแต่หยาบไปจนละเอียด บางลัทธิก็ยึดเรื่องอัตตา หรืออาตมัน เป็นหลักการสำคัญ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาเดียวที่สอนหลักอนัตตา ... [น. ๑๕]

เป็นที่รู้กันอย่างดีแล้วว่า นิพพานอยู่ในนิโรธอริยสัจจ์ เป็นนิโรธอริยสัจจ์ ... สังขารสี่สະ (ภาวะที่สิ้นสุดของสังขาร) ได้แก่ อนุปาติเสสปรินิพพาน หรือ ชันธปรินิพพาน เป็นนิโรธสัจจะ จึงขัดอยู่

แล้วว่า นิโรธอริยสัจจ์ เป็นอนัตตา และเป็นอันขัดไปด้วยกันว่า แม้แต่อนุภาทิสเสนิพพาน หรือ ชันธปรินิพพาน ก็เป็นอนัตตา [น. ๒๖]

เมื่อว่ากันตามหลักฐานทางคัมภีร์แล้ว ก็แน่นอนชัดเจนที่จะต้องยอมรับว่าคัมภีร์มีมติว่า นิพพานไม่เป็นอัตตา (เป็นอนัตตา) จะพูดออกไปเป็นอย่างอื่นอย่างไรก็ไปไม่ได้ไม่ตลอด ไม่สำเร็จ เพราะฉะนั้น จึงได้กล่าวว่า ท่านที่มีความเห็นว่านิพพานเป็นอัตตา ก็ควรจะโต้แย้งหรือเถียงกับอรรถกถา ไม่ควรใช้วิธีที่ทำให้คนอื่นเข้าใจความหมายของอรรถกถานั้นผิดพลาดคลาดเคลื่อนไป ผู้ที่รักพระศาสนาและรักสัจจะ เป็นผู้เห็นแก่ธรรม เมื่อตนผิดพลาดไป ก็เอาธรรมไว้ ยอมสละตนได้ มิใช่ยอมสละธรรมเพื่อรักษาตน [น. ๒๗]

ข้อที่น่าเป็นห่วงต่อไปอีก ก็คือ ท่านที่ยึดถือความเห็นว่านิพพานเป็นอัตตานี้ เมื่อหลักฐานทางคัมภีร์มีแต่บอกว่านิพพานไม่เป็นอัตตา ซึ่งตรงข้ามกับทัศนะของตน ก็มีเค้าว่าบางท่านจะหาทางออกใหม่ ด้วยการพยายามพูดให้เห็นว่าคัมภีร์ทั้งหลาย จะเป็นพระไตรปิฎกก็ตาม อรรถกถาก็ตาม เป็นหลักฐานที่เชื่อถือไม่ได้ ...

พระพุทธศาสนาเปิดเสรีภาพทางปัญญาให้เป็นอย่างมาก ถึงกับมีพุทธพจน์ในกาลามสูตรที่เราอ้างกันบ่อยขึ้นในปัจจุบันว่า อย่าปลงใจเชื่อเพียงเพราะอ้างตำรา แต่หลักการตามพุทธพจน์อย่างนี้ ย่อมมุ่งหมายในแง่ที่ให้เป็นคนมีเหตุผล หรือมีท่าทีแห่งเหตุผลตลอดจนในที่สุดก็พิสูจน์ด้วยประสบการณ์ที่ประจักษ์ แต่พุทธพจน์นั้นก็มีข้อความหมายความว่า ให้เราไม่เห็นความสำคัญของคัมภีร์ หรือให้ลบหลู่ดูหมิ่นคัมภีร์ แต่อย่างไร ... [น. ๓๐]

... แม้แต่คำสอนของครูอาจารย์และข้อความในคัมภีร์ที่ผ่าน

การยอมรับของผู้รู้ผู้ฟังผู้ศึกษามากมายยาวนาน ท่านยังให้พินิจพิจารณา ไม่ให้เชื่ออย่างมง่าย ถึงอย่างนี้แล้ว ความเห็นส่วนตัวของเราเอง และความเห็นของคนแปลกใหม่ที่ไม่เคยได้รับการกลั่นกรอง เราจะควรต้องตรวจสอบพิจารณาให้มากขนาดไหน

... ความเป็นคนมีเหตุผลของผู้อ่านจะต้องรวมถึงการมองคัมภีร์ด้วยความรู้ความเข้าใจและท่าทีที่ถูกต้องอย่างน้อย ๒ ประการ

[น. ๓๑]

๑) ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นระบบและการจัดระเบียบของคัมภีร์ ระบบวิธีในการรวบรวมคำสอน การสืบต่อถ่ายทอดรักษาคำสอน การทรงจำคำสอนในระบบมุขปาฐะ การเรียบเรียงคัมภีร์ วิธีการที่พระเถระที่เป็นผู้นำและสงฆ์ส่วนรวมใช้ในการตรวจสอบและรักษาความบริสุทธิ์ของคัมภีร์ ความสอดคล้องของคำสอนและคำอธิบายในคัมภีร์ทั้งระดับเดียวกัน และต่างระดับ (เช่นในพระไตรปิฎกด้วยกัน และระหว่างพระไตรปิฎกกับอรรถกถา เป็นต้น) และอัตราส่วนของความสอดคล้องและความขัดแย้งที่ปรากฏ ซึ่งจะช่วยให้เห็นว่าคัมภีร์เหล่านั้นท่านรักษาสืบต่อกันมาด้วยความเอาใจใส่ตั้งใจจริงที่จะรักษาความบริสุทธิ์บริบูรณ์มาเพียงใด

[น. ๓๑-๓๒]

๒) ความเคารพหรืออย่างน้อยความมีน้ำใจเป็นธรรมต่อท่านผู้รวบรวมและรักษาสืบต่อคัมภีร์เหล่านั้น ไม่ลบหลู่ดูหมิ่น อย่างน้อยก็ควรคิดว่า พระเถระที่เป็นครูอาจารย์ในอดีตทั้งหลาย ก็คงมีความรักพระศาสนา มีความรู้สึกรับผิดชอบ และขวนขวายในการรักษาความบริสุทธิ์และความมั่นคงของหลักธรรมคำสอนไม่น้อยไปกว่าตัวเรานี่ คงมิใช่ที่เราเท่านั้นเป็นผู้สุจริต และท่านเหล่านั้นเป็น

เหล่าผู้ทุจริตเป็นแน่ แม้หากจะมีบุคคลบางคนคิดร้าย จะลอบดัด
เดิมคัมภีร์ พระเถระที่เป็นครูอาจารย์เหล่านั้นซึ่งมีอยู่มากมายและ
พระสงฆ์ส่วนใหญ่คงไม่ยอมปล่อยให้ทำได้ง่าย ๆ [น. ๓๒]

ยิ่งถ้าเป็นเรื่องแปดผิด ก็ไม่เป็นการกระทบต่อตัวพระคัมภีร์
แต่อย่างใด เพราะข้อความบาลีในคัมภีร์ก็คงอยู่อย่างนั้น ไม่ได้ผิด
ไปตามคำแปลด้วย ... [น. ๓๓]

... เรื่องธรรมกายนั้นมีอยู่แล้ว มีกล่าวหลายแห่งในพระไตร-
ปิฎก ไม่ต้องอาศัยคัมภีร์นั้นมาพิสูจน์ว่าเรื่องธรรมกายมีอยู่แล้วใน
พุทธกาล เพราะการที่มีเรื่องธรรมกายอยู่ในพระไตรปิฎกก็เป็น
หลักฐานที่แสดงชัดอยู่แล้วว่า ธรรมกายมีอยู่ในพระดำรัสของ
พระพุทธเจ้าเอง เป็นหลักฐานที่ดีกว่าคัมภีร์ที่ค้นพบนั้น อย่างเทียบ
กันไม่ได้ ถ้าคัมภีร์นั้นมีเรื่องธรรมกายมากมาย ก็คงเป็นคัมภีร์ที่
เจาะจงหยิบยกเอาเฉพาะเรื่องธรรมกายจากพระไตรปิฎกนั่นเองไป
อธิบายขยายความ [น. ๓๔]

... คัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาเก่าแก่ที่มีอยู่มาถึงเรานี้ดี
ทั้งที่แยกย้ายกันอยู่ในต่างถิ่นต่างประเทศ ทั้งในศรีลังกา ในไทย ใน
พม่า ต่างก็รักษากันมาหลายศตวรรษ ต่างหากกัน แต่มาถึงปัจจุบัน
เมื่อมีการตรวจสอบกัน ก็เรียกได้ว่าตรงกันหมด จะมีผิดแปลกกันก็
เล็กน้อยเหลือเกิน ... [น. ๓๕]

ด้วยเหตุที่พุทธศาสนาฝ่ายมหายานแปลคัมภีร์เป็นภาษาถิ่น
เสียมาก และหาต้นฉบับเดิมแทบไม่ได้เลยนี้ จึงได้กลายเป็น
อุปสรรคอย่างหนึ่งในการศึกษาพระพุทธศาสนาของมหายานเอง ...

[น. ๓๗]

คัมภีร์พระพุทธศาสนาในสายเถรวาทของเรานี้แหละ โดย

เฉพาะพระไตรปิฎกบาลี เป็นที่ยอมรับกันในวงการนักปราชญ์พุทธศาสนาทั่วโลก ว่าเป็นคัมภีร์ที่เก่าแก่มั่นคงยืนยาวที่สุด ไม่ต้องพูดถึงความเชื่อของพวกเราด้วยตนเอง แม้แต่ปราชญ์ฝ่ายมหายานและปราชญ์ต่างชาติก็ยอมรับอย่างนั้น [น. ๓๗-๓๘]

หนทางสุดท้ายที่ผู้สอนนิพพานเป็นอัครตาคะนำมาใช้ ก็คือการอ้างว่าตนรู้อย่างนี้จากผลการปฏิบัติ ตนเองได้ปฏิบัติ แต่ผู้อื่นไม่ได้ปฏิบัติ [น. ๔๒]

... แต่ว่าให้ถูกต้องแล้วผู้ปฏิบัติที่แท้จริงย่อมจะไม่สับสนในเรื่องนี้ คือย่อมจะแยกได้ว่าส่วนใดเป็นเรื่องของหลักฐานทางเอกสาร ส่วนใดเป็นเรื่องของผลจากการปฏิบัติ [น. ๔๒-๔๓]

... ถ้าความรู้จากผลการปฏิบัติของท่านไม่ตรงกับที่พระไตรปิฎกและอรรถกถาว่าไว้ ก็ควรเถียงกับพระไตรปิฎกและอรรถกถานั้นอย่างตรงไปตรงมาจะดีกว่า

การแสดงหลักฐานสำคัญให้ผิดเพี้ยนไปด้วยวิธีบิดเบือนอำพรางหลักฐานนี้สิ เป็นการทำลายพระพุทธศาสนาอย่างร้ายแรง ยิ่งกว่าพฤติกรรมของบุคคลบางกลุ่มบางคณะที่มัวหมองวุ่นวายเสียอีก เพราะเป็นการทำลายถึงรากเหง้าของพระพุทธศาสนา หรือเป็นการลบหลู่พระพุทธรูปศาสนาออกไปเลย เรียกว่าเป็นการทำพระธรรมวินัยให้วิปริต ซึ่งร้ายแรงกว่าการประพฤติวิปริตจากพระธรรมวินัย ที่เป็นเพียงการทำสกปรกเปรอะเปื้อนแก่พระศาสนา ซึ่งเราสามารถชำระล้างออกไปได้ [น. ๔๓]

... เมื่อเป็นการปฏิบัติในพระพุทธศาสนา ผู้ที่จะตัดสินชี้ขาด

ว่าเป็นผลที่ถูกต้องหรือผิดพลาด และเป็นผลในชั้นไหนระดับไหน ก็คือ พระพุทธเจ้า [น. ๔๔]

เพราะฉะนั้นจึงตอบสรุปว่า การปฏิบัติและผลการปฏิบัติ นั้นๆ จะถูกต้องหรือไม่และถึงชั้นไหน ต้องตัดสินด้วยพุทธ-พจน์ในพระไตรปิฎก

ต้องย้ำว่าธรรมและวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงและบัญญัติไว้ ไม่ใช่ธรรมและวินัยที่ใครก็ตามจะมาอ้างว่าตนได้รู้ได้เห็นจากการปฏิบัติของตน หรือจากญาณหยั่งรู้ของตน เพราะธรรมหรือวินัยที่บุคคลนั้นเห็น (ถ้าไม่ตรงกับธรรมและวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงและบัญญัติไว้) ก็เป็นธรรมหรือวินัยของผู้นั้น ไม่ใช่เป็นธรรมหรือวินัยของพระพุทธเจ้า [น. ๔๕]

... พระอรหันตสาวกและพระเถรอาจารย์ตลอดมาทุกรุ่น จึงถือเป็นหน้าที่สำคัญสูงสุดที่จะรักษาพระไตรปิฎกไว้ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ที่สุดเท่าที่จะทำได้ และได้วางวิธีตรวจสอบ วิธีทรงจำ วิธีรักษาความบริสุทธิ์บริบูรณ์ไว้อย่างดีที่สุดเท่าที่ท่านจะทำได้ เมื่อใดพุทธ-พจน์ในพระไตรปิฎกหมดไป ก็ต้องยอมรับความจริงว่าเมื่อนั้นมาตรฐานของพุทธศาสนาได้หมดสิ้นไปแล้ว [น. ๔๖]

คำในจดหมายถึง บก.“สมาธิ” ฉบับที่ ๗๑ ที่ว่า “พระไตรปิฎก ก็คือตำราที่เก่าแก่เล่มหนึ่งที่มีอายุยืนยาวมาถึง ๒๕๐๐ ปี จึงย่อมมีการต่อเติมเสริมแต่งกันมา และแปลผิดบ้างถูกบ้าง” ข้อความนี้อ่านแล้วน่าเป็นห่วงมาก ถ้าชาวพุทธมากคนมีความเข้าใจอย่างนี้ ก็จะมีทำที่ที่ผิดต่อพระพุทธศาสนา เป็นความเสื่อมทั้งแก่ตนเอง และต่อพระศาสนาโดยส่วนรวม ท่านที่พูดอย่างนี้เป็นผู้ทำร้ายพระศาสนา

แม้ถ้ามิใช่โดยตั้งใจ ก็ทำไปโดยไม่รู้ตัว เนื่องจากขาดความรู้ความเข้าใจในเรื่องที่ตนกำลังพูดถึง อีกทั้งท่าทีของการพูดก็มีลักษณะของการหลบหลู่ ไม่เห็นความสำคัญ จะพาผู้อื่นหลงไขว้เขวไปด้วย

[น. ๔๗]

... พระไตรปิฎกมิใช่มีเพียงเล่มหนึ่ง แต่เป็นประมวลแห่งหลักฐานที่มีปริมาณมากมาย การต่อเติมเสริมแต่งทำได้ยากยิ่งนัก และเพื่อป้องกันการแปรผิดแปลงถูก ก็ได้รับการไว้ในภาษาเก่า ..

[น. ๔๗-๔๘]

แม้ว่าท่านพุทธทาสจะเคยพูดเกี่ยวกับการยึดถือหลักฐานในพระไตรปิฎกว่าน่าจะเป็นของแท้ก็เปอรเซนตีกก็ตาม ผู้ที่ศึกษาจะเห็นได้ชัดว่า ลักษณะการพูดของท่านแสดงถึงเจตนาที่มุ่งประโยชน์แก่ผู้ศึกษา เป็นการเตือนให้ไม่ประมาท ไม่เชื่องมงาย แต่ให้มีท่าทีแห่งเหตุผล

ท่านพุทธทาสไม่ได้พูดแบบหลบหลู่ ไม่เห็นคุณค่า หรือให้ผู้ศึกษาไม่เห็นความสำคัญของพระไตรปิฎก แต่ตรงข้าม ท่านพุทธทาสนี่แหละเป็นผู้หนึ่งที่เอาจริงเอาจังกับการกระตุ้นเตือนชาวพุทธให้มุ่งตรงสู่พระไตรปิฎก การทำงานและผลงานของท่านอ้างอิงอยู่กับพระไตรปิฎกมาโดยตลอด ..

[น. ๔๘]

ในพระพุทธศาสนาท่านสอนไว้ ให้ผู้เชื่อวชาญธรรม กับผู้ชำนาญญาณ มองเห็นคุณค่าของกันและกัน เพราะต่างก็จะเป็นส่วนเสริมกำลังของพระศาสนา จึงไม่ควรจะนำคุณความดีต่างด้านมาข่มขี่กระทบกระทั่งกัน เราเพียงแค่กระตุ้นเตือนกันให้ไม่ประมาท ให้ผู้รู้ปริยัติก็เอาใจใส่ที่จะปฏิบัติด้วย และ

ผู้ที่ปฏิบัติก็ให้เรียนรู้ปริยัติ ให้พอแก่การด้วย เพื่อประโยชน์
จะได้สมบูรณ์ การกระทำอย่างนี้ เป็นกิจที่สมควรโดยธรรม

[น. ๕๐]

เราควรจะเห็นแก่พระศาสนาส่วนรวม เห็นแก่ธรรม ถือธรรม
เป็นใหญ่ ถ้าลัทธิที่ตนยึดถือ หรือทิวฏฐิของตนมีส่วนใดผิดพลาดไป
จากหลักใหญ่ของพระศาสนา ก็ควรยอมรับในส่วนนั้น จะได้ปรับ
เข้าให้ถูกต้อง ซึ่งจะมีแต่ความดีงาม และทำให้เกิดความสมบูรณ์
ไม่ควรจะสละพระศาสนา หรือลบหลู่ธรรม เพื่อจะรักษาทิวฏฐิหรือ
ลัทธิของตน พุทธศาสนิกชนทุกคนควรจะตระหนักถึงความสำคัญ
ในการรักษาหลักการของพระพุทธศาสนา และเอาใจใส่รับผิดชอบ
ในการทำหน้าที่รักษาสืบต่อพระพุทธศาสนา ...

[น. ๕๑]

ความเป็นอนัตตา นี้ เป็นคำสอนสำคัญยิ่งหลักหนึ่ง ใน
บรรดาหลักธรรมสำคัญที่เป็นข้อพิเศษของพระพุทธศาสนา ซึ่ง
ทำให้พระพุทธศาสนาเป็นพระพุทธศาสนา อันแตกต่างหรือแยก
ออกได้จากศาสนาอื่น การเข้าใจถูกต้องหรือถือผิดต่อหลัก
อนัตตานี้ มีความสำคัญถึงขั้นเป็นความเป็นความตายของ
พระพุทธศาสนาเลยทีเดียว ...

[น. ๕๑-๕๒]

ผู้ไม่เห็นด้วยกับอรรถกถา ถ้ายังยืนยันความเห็นของตน ก็มี
สิทธิได้เถียงกับอรรถกถา และเป็นความตรงไปตรงมาที่จะได้เถียง
(ตลอดจนมีสิทธิไม่นับถือพระพุทธศาสนา หรือเลิกนับถือพระพุท
ธศาสนาด้วย) แต่ไม่ควร(และไม่มีสิทธิ)ที่จะพูดบิดเบือนอำพราง
ความในอรรถกถาให้ผู้อื่นเข้าใจผิดของอรรถกถาคลาดเคลื่อนไป
จากหลักฐานที่เป็นจริง

[น. ๕๔]

ความรู้ความเห็นที่เป็นผลจากการปฏิบัติของบุคคลใดสำนักใด ก็เป็นมติของบุคคลหรือสำนักนั้น จะอ้างว่าเป็นมติของพระพุทธศาสนาไม่ได้ จนกว่าจะได้รับการตรวจสอบด้วยมาตรฐานคือคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งปัจจุบันได้แก่พุทธพจน์เท่าที่มีอยู่หรือคงเหลืออยู่ในพระไตรปิฎกบาลี [น. ๕๕]

...ไม่ว่าผู้ใดจะปฏิบัติแล้วได้ผล มีฤทธิ์เดชอภินิหาร หรือมองเห็นสวรรค์ เห็นเทวดา เห็นพระพรหม หรือสิ่งวิเศษอันใด แต่ถ้าการปฏิบัตินั้นไม่ทำให้โลภะ โทสะ โมหะ หมดสิ้น หรือเบาบางไปจากจิตใจของผู้ปฏิบัติ ก็วินิจฉัยได้ว่าอันนั้นไม่ใช่ผลที่ประสงคในพระพุทธศาสนา [น. ๕๖]

การแสดงออกทางถ้อยคำหรือข้อเขียนบนหน้าหนังสืออย่างชื่อตรง รับผิดชอบ มุ่งอรรถมุ่งธรรม เพื่อประโยชน์ส่วนรวมนี้นี้แหละจะเป็นบทพิสูจน์การปฏิบัติธรรม ถ้าแม้แต่การปฏิบัติธรรมเบื้องต้นอย่างนี้ก็ยังไม่ผ่าน จะเอากการปฏิบัติธรรมอะไรยิ่งกว่านั้นมาอ้างได้ [น. ๕๗]

... ที่เราจะต้องเตือนว่า จะต้องอ่านโดยถือหลักว่า

๑. ยอมรับฟังเฉพาะข้อความจากคัมภีร์ และต้องเป็นข้อความที่ระบุโดยตัวอักษรของคัมภีร์เองว่า นิพพานเป็นอัตตา หรือเป็นอนัตตา ส่วนข้อความคำอธิบายและเหตุผลต่างๆ อย่างอื่นจะมาจากคัมภีร์หรือไม่ก็ตาม ต้องแยกออกไปเลย เมื่อแยกออกไปแล้ว ถ้าจะพิจารณา ก็ต้องทำใจว่าส่วนนั้นเป็นเพียงความเห็นประกอบ ซึ่งยังมีแง่มุมอะไรๆ ที่เรายังจะต้องศึกษาอีกมาก

ยิ่งถ้าเป็นถ้อยคำหรือความเห็นที่ขัดหรือพาให้เขวจากคำที่

ระบุดของคัมภีร์อยู่แล้วออกไป ก็ยังต้องระวังเป็นพิเศษ

๒. แม้แต่ข้อความระบุดที่อ้างจากคัมภีร์ ก็ต้องหาทางไปตรวจสอบหลักฐานนั้นด้วยตนเอง อย่าเชื่อเพียงตามที่อ้างว่าจะเป็นคำของคัมภีร์อย่างนั้นจริง

สำหรับฝ่ายผู้ที่จะเขียนเรื่องในประเด็นนี้ต่อไป ก็ต้องทำความเข้าใจชัดเจนในตัวประเด็น และกล่าวแสดงให้เห็นอยู่ในประเด็นอย่างเคร่งครัดโดย

[น. ๑๐๐]

๑. ยกข้อความที่แท้จริงจากคัมภีร์มาแสดง เป็นส่วนเฉพาะตรงไปตรงมา ไม่เอาเรื่องอื่นมาปะปน หรือออกไปสู่ประเด็นอื่นๆ ให้สับสน เช่น ไม่อ้างผลการปฏิบัติของตนหรือของสำนักของตน ไม่วินิจฉัยว่าพระไตรปิฎกหรืออรรถกถานั้นๆ เชื่อถือได้หรือไม่ ...

๒. ข้อความหรือถ้อยคำที่เป็นหลักฐานจากคัมภีร์นั้นต้องให้เป็นของท่านแท้ๆ ล้วนๆ ไม่เอาถ้อยคำหรือข้อสรุปของตนลงไปใส่ปนแยกให้ชัดว่าส่วนไหนเป็นถ้อยคำของพระไตรปิฎก หรืออรรถกถาหรือคัมภีร์ใด และส่วนไหนเป็นถ้อยคำของตน [น. ๑๐๐-๑๐๑]

... คำกล่าว คำสอน ในพระไตรปิฎกนั้นมีทั้งพุทธพจน์ และสาวกภาษิตเป็นต้น แต่พระไตรปิฎกนั้นเป็นคัมภีร์ดั้งเดิมที่สูงที่สุด แม้แต่ส่วนที่ไม่ใช่พุทธพจน์ก็ต้องถือสำคัญกว่าคัมภีร์ชั้นหลัง ตั้งแต่อรรถกถา ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมหรือรจนาโดยพระเถระชั้นหลังกว่ารุ่นพระไตรปิฎกมาก ...

[น. ๑๐๔]

... ที่จะช่วยกันรักษาหลักการแห่งพระธรรมวินัย เชิดชูพระศาสนา และบำเพ็ญประโยชน์แก่ประชาชนไปด้วยพร้อมกัน คือให้เรามีใจตั้งไว้ว่า

๑. จะถือธรรมเป็นใหญ่ เชื่อตรงต่อธรรมวินัย มุ่งความจริง และว่าไปตามหลักการ ...

๒. จะต้องเห็นแก่พระพุทธเจ้า เห็นแก่พระพุทธศาสนา ยิ่งกว่าจะเห็นแก่ครูอาจารย์หรือสำนัก ... [น. ๑๐๗]

๓. จะต้องใฝ่รู้ แสวงปัญญา หาความรู้ความจริง ค้นคว้าให้ได้สิ่งที่ถูกต้องชัดเจน ในเรื่องที่จะพูดจะทำ ให้เกิดเป็นความรู้ของตนเอง [น. ๑๐๗-๑๐๘]

ถ้าทำได้อย่างนี้ ก็คงหวังได้ว่า ตนเองก็จะเจริญงอกงามในพระพุทธศาสนา และพระพุทธศาสนาก็จะเจริญงอกงามเพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาชน [น. ๑๐๘]

... ในการปฏิบัติธรรม เพื่อแก้ไขความยึดถือนั้น ก็คือทำให้เกิดปัญญาเข้าใจความจริงเมื่อเขารู้เท่าทันความจริงรู้ทันสมมติแล้วก็เลิกเข้าใจผิด เลิกยึดถือสังขารหรือขันธ์ ๕ เป็นสัตว์ บุคคล อัตตา ตัวตน เรา เขา และรู้ไปตามสภาวะธรรม เรื่องอัตตา ตัวตน สัตว์ บุคคล ก็จบลงไปกับความยึดติดถือมั่นหรือหลงผิด ที่หมดไปนั่นเอง สิ่งเหล่านี้ก็ไม่มีเหลืออยู่อีก (ในความยึดถือ) นอกจากในการใช้สื่อสารด้วยความรู้เท่าทันตามโอกาส [น. ๑๑๖-๑๑๗]

สัตว์ บุคคล อัตตา ตัวตน เรา เขา มีอยู่เพียงในความยึดถือโดยมีสังขารหรือขันธ์ ๕ เป็นฐานแห่งการยึดถือนั้น เป็นภาพซ้อนขึ้นมาบนสภาวะธรรม เมื่อรู้แจ้งความจริงของสังขารหรือขันธ์ ๕ ตามสภาวะแล้ว ภาพซ้อนนั้นก็หายไป ความจริงประจักษ์เรื่องก็จบ ... [น. ๑๑๘]

... ท่านสอนไว้ชัดเจนว่า สภาวะนิพพานมีอยู่ แต่ผู้ทรง

สภาวะนิพพานไม่มี ...

[น. ๑๑๙]

เหตุหนึ่งที่ทำให้บางท่านพยายามอธิบายนิพพานให้เป็นอัตตา ก็เพราะเกรงว่า ถ้านิพพานไม่เป็นอัตตาแล้ว นิพพานก็จะเป็นสิ่งที่ไม่มี เลยจะกลายเป็นขาดสูญ [น. ๑๑๙-๑๒๐]

ความเข้าใจอย่างนี้เกิดจากความสับสนในเรื่องสิ่งที่มีอยู่ กับอัตตา (สภาวะธรรม กับ อัตตา) ซึ่งที่จริงเป็นคนละเรื่องกัน

ในทางตรงข้าม อัตตาหรือตัวตน มีอยู่แต่ในความยึดถือของคน ไม่ใช่เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง เมื่อคนมีความยึดถือ จึงเกิดเป็นอัตตา ถ้าไม่มีความยึดถือ อัตตาก็ไม่มี [น. ๑๒๐]

คนจะยึดถือหรือไม่ยึดถือก็ตาม อัตตาจะมีอยู่ในความยึดถือของคนหรือไม่ก็ตาม สภาวะธรรมที่เรียกว่านิพพานก็มีอยู่ แต่เพราะความยึดถือจนเกิดมีอัตตาขึ้น ก็จึงทำให้มองไม่เห็นนิพพานที่มีอยู่เป็นสภาวะธรรมนั้น หมดความยึดถือว่าเป็นอัตตาเมื่อใด ก็พบสภาวะธรรมที่มีอยู่อันเป็นนิพพานเมื่อนั้น [น. ๑๒๐-๑๒๑]

พระพุทธศาสนาสอนว่า สิ่งทั้งหลายมิใช่มีอยู่หรือไม่มีตามความเห็นหรือความยึดถือของเรา แต่ดำรงอยู่หรือเป็นไปอยู่ตามธรรมชาติของมัน ไม่เกี่ยวข้องกับใคร ไม่ขึ้นต่อการที่ใครๆ จะยึดถืออย่างไร ใครๆ จะยึดถือครอบครองเป็นเจ้าของบังคับไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร เรียกว่า ไม่ใช่ตัวตน เป็นอนัตตา

คำสอนนี้แสดงความจริงตามที่มันเป็น จึงเป็นความจริงอย่างเป็นกลาง เรียกว่า มัชฌิมนธรรมเทศนา จัดเป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลางในแง่หนึ่ง หลักอนัตตาแสดงลักษณะของพุทธศาสนาที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทาอย่างนี้ด้วย [น. ๑๒๑]

จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร?*

... กรรมในความหมายง่าย ๆ ก็คือ การงานอาชีพ แต่อันที่จริงแล้ว กรรม จะต้องครอบคลุมไปถึงพฤติกรรมการกระทำทั้งหมด และไม่ใช่ว่าเฉพาะที่แสดงออกมาทางกายเพียงอย่างเดียว ยังรวมถึงพฤติกรรมที่แสดงออกทางวาจา และการคิดนึก การคิดปรุงแต่งในใจด้วย ซึ่งเป็นไปด้วยเจตจำนง หรือเจตนา นี่เป็นความหมายของกรรมที่พร้อมสมบูรณ์ในทางพุทธศาสนา [น. ๓]

... ในพุทธศาสนาจึงแบ่งกรรมออกเป็น ๓ ด้าน คือ

๑. กายกรรม ได้แก่การกระทำทางกาย ดังเช่น การเคลื่อนไหวร่างกาย การใช้ร่างกายทำกิจกรรมต่างๆ

๒. วจีกรรม ได้แก่การกระทำทางวาจา ดังเช่น การพูด การสื่อสาร การเขียนหนังสือ

๓. มโนกรรม ได้แก่การกระทำทางใจ ดังเช่นความคิด ความเชื่อ ความเห็น การยึดถือ

* ชื่อเดิมว่า “พุทธศาสนากับการพัฒนาพฤติกรรมมนุษย์” บรรยาย ณ สถานพำนักสงฆ์สายใจธรรม เขาตำโรงดงยาง อ.พนมสารคาม จ.ฉะเชิงเทรา วันที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๖ (พิมพ์ครั้งที่ ๓ - พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๙)

... มโนกรรม คือ ทิฐินี้เป็นตัวกำหนดทิศทางและความเป็นไปของสังคม ตลอดจนอารยธรรมของมนุษยชาติทั้งหมด ... [น. ๔]

แต่สิ่งที่เป็นแกนกลางร่วมกันของกรรมทั้ง ๓ ประการนี้ก็คือ เจตจำนง ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ให้คำจำกัดความไว้ว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กมฺมํ วทามิ” [๒๒/๓๓๔] แปลความได้ว่า เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม ... [น. ๔-๕]

พุทธศาสนาถือว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกฎธรรมชาติ เรียกว่าความเป็นไปตามเหตุปัจจัย และในระบบของความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นแยกได้เป็นกฎย่อยๆ เพื่อความสะดวกเป็น ๕ กฎ ดังนี้

๑. อุตุนิยาม คือกฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับความเป็นไปของโลก วัตถุ ... [น. ๕]

๒. พีชนิยาม คือกฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับพืชพันธุ์ ...

๓. จิตนิยาม คือกฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการทำงานของจิต ...

๔. กรรมนิยาม คือกฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์หรือพุดให้กว้างว่าของสัตว์ทั้งหลาย หมายถึงกฎเกณฑ์แห่งเจตจำนง หรือความเป็นเหตุเป็นผลในด้านพฤติกรรมมนุษย์ ที่เรียกว่ากฎแห่งกรรม ... [น. ๖]

๕. ธรรมนิยาม คือกฎทั่วไปแห่งความเป็นเหตุเป็นผลกันของสิ่งทั้งหลาย ... [น. ๗-๘]

... กฎพวกนี้เราเพียงแต่รู้ แต่เราไม่ค่อยเกี่ยวข้องเท่าไรนัก จุดที่เราจะต้องเกี่ยวข้องมากที่สุดก็คือ เจตนา หรือเจตจำนง ในกฎแห่งกรรมนี้ เพราะเราเป็นเจ้าของเรื่องเลยทีเดียว มันเป็นส่วนของมนุษย์แท้ๆ ที่มนุษย์จะเอามาใช้ประโยชน์หรือจะทำอย่างไรก็ได้ เรา

จะจัดการกับชีวิตของตนเองอย่างไร ก็อยู่ในแดนของกรรมทั้งนั้น ถ้าเรารู้เรื่องหรือฉลาดในเรื่องกรรมแล้ว เราก็นำกรรมไปใช้ประโยชน์ โดยเอาเจตจำนงของเราไปจัดสรรเกี่ยวข้องกับกฎอื่น ใช้กฎอื่นให้เป็นประโยชน์แก่มนุษย์เรานี้ได้ทั้งหมด ... [น. ๙]

... พุทธศาสนาถือว่ากฎข้อที่มีความสำคัญที่สุดสำหรับมนุษย์ก็คือ กรรมนิยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรรมนิยามในส่วนที่เกี่ยวกับมโนกรรม [น. ๑๐]

... การที่จะอยู่รอดได้ดี ก็คือการที่จะต้องปฏิบัติต่อชีวิตและสิ่งรอบตัวที่ชีวิตเข้าไปเกี่ยวข้องได้อย่างถูกต้อง ถ้าเราปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ ได้ถูกต้อง ชีวิตของเราก็อยู่รอดปลอดภัยไปรุ่ง แต่ถ้าเราปฏิบัติไม่ถูกต้อง ไม่รู้จะทำอย่างไรกับสิ่งนั้น ก็เกิดความคิดขัด คับข้อง หรือบีบคั้น ความบีบคั้น ติดขัด หรือคับข้องนี้ทางพระเรียกว่า ทุกข์ ซึ่งก็คือปัญหาต่อการที่จะอยู่รอด หรือการที่จะมีชีวิตอยู่ด้วยดีนั่นเอง

... ทุกข์ หรือปัญหาเกิดขึ้นแก่ชีวิต เพราะความไม่รู้ [น. ๑๑]

... อะไรจะเป็นตัวนำพาดิกรรม ถ้ายังไม่มีความรู้มานำ พระพุทธเจ้าก็ตรัสบอกว่า มนุษย์มีตา หู จมูก ลิ้น กาย ที่เรียกว่าอายตนะ หรืออินทรีย์ ติดตัวมา สิ่งเหล่านี้แหละจะเป็นตัวนำชีวิตมนุษย์ ...

[น. ๑๓]

๑. เป็นทางรับรู้ข้อมูลหรือเป็นทางรับความรู้คือรับรู้ประสบการณ์เข้ามาในลักษณะที่เป็นข้อมูล ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญในการทำให้เกิดปัญญาที่จะรู้เข้าใจแล้วปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายได้ถูกต้อง ...

สำหรับมนุษย์ที่มีการศึกษาหรือมีการพัฒนาอย่างถูกต้อง

การใช้อายตนะหรืออินทรีย์ในแง่ของการเรียนรู้ หรือเป็นเครื่องมือหาความรู้นี้ จะเป็นพฤติกรรมหลัก ในการดำเนินชีวิต [น. ๑๓]

๒. เป็นทางรับรู้ความรู้สึก หรือเป็นที่รับความรู้สึก กล่าวคือ พร้อมกับการรับรู้อย่างแรกนั้น ก็จะมีความรู้สึกเกิดขึ้นด้วย ...

[น. ๑๓-๑๔]

สำหรับมนุษย์ที่ยังไม่มีการศึกษาหรือขาดการพัฒนาที่ถูกต้อง การใช้อายตนะหรืออินทรีย์เพื่อการเสพสหรือแสเสพหาสิ่งบำเรอ จะเป็น พฤติกรรมหลัก ของการดำเนินชีวิต ... [น. ๑๔]

มนุษย์นั้น เมื่อมีการรับรู้ประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็จะมีความรู้สึกหรือเวทนาเกิดขึ้นด้วย คือรู้สึกสบายหรือไม่สบาย ความรู้สึกที่สบายเรียกว่าสุขเวทนา ความรู้สึกที่ไม่สบายเรียกว่าทุกข์เวทนา พอรับรู้เข้ามาและเกิดมีเวทนานี้เองโดยอัตโนมัติแล้ว มนุษย์ที่ยังมีวิชชาจะมีปฏิกิริยา คือ ถ้าเวทนาสุขสบายก็ชอบใจ อยากจะเอา เรียกว่ายินดี ถ้าเวทนาเป็นทุกข์ ไม่สบาย ก็ไม่ชอบใจ ขัดใจ เรียกว่ายินร้าย ปฏิกิริยา ยินดี ยินร้าย นี้เรียกรวมว่า ตัดสินใจ ความยินดีและยินร้ายนี้จะเป็นตัวกำหนดพฤติกรรม ทำให้ตัดสินใจ เลือกที่จะเอาหรือไม่เอา จะเอาอันไหนและอย่างไร ตรงนี้เองเป็นจุดที่มีเจตนาเข้ามาเกี่ยวข้องคือตรงที่มีปฏิกิริยาชอบหรือไม่ชอบนั่นเอง หมายความว่า การชอบหรือไม่ชอบและจะเอาอย่างไร นั้นมีเจตนาเป็นตัวตัดสินใจเลือก และเจตนาที่ตัดสินใจเลือก นั้นก็จะเลือกไปตามแรงผลักดันของตัณหา ตอนนี้จะเห็นได้ว่า กระบวนการของกรรมได้เริ่มต้นขึ้นแล้ว [น. ๑๕-๑๖]

... ในการศึกษา เราจึงต้องฝึกคนให้พัฒนาปัญญา เริ่มแต่ให้

รู้ความมุ่งหมายของการบริโภค ...

[น. ๑๙]

... ปัญญาจะมากำหนดพฤติกรรมแทนตัณหาเมื่อปัญญามานำเราก็ดูไม่ต้องทำตามตัณหา เพราะเรามองเห็นคุณค่าที่แท้จริงที่ต้องการแล้วเราก็ดูไม่เอาแค่สุขเวทนาแต่เราจะเอาคุณค่าที่แท้จริงนั้นเราก็จึงเปลี่ยนมาปฏิบัติตนตามที่ปัญญาบอก โดยให้ปัญญาเป็นตัวกำหนดพฤติกรรม

[น. ๒๐-๒๑]

เพื่อให้รู้จักแยกแยะระหว่างความอยาก ๒ ประเภทนี้ อาจให้ความหมายอย่างง่าย ๆ ว่า

๑. ตัณหา คือ ความอยากในรสชาติที่เวทนาบอกเสนอ (=ความอยากที่ไม่เกี่ยวกับการศึกษา)
๒. ฉันทะ คือ ความอยากในคุณค่าที่ปัญญาบอกเสนอ (=ความอยากที่เกิดจากการศึกษา) [น. ๒๒]

จากที่กล่าวมา จึงสรุปกระบวนการแห่งพฤติกรรมของมนุษย์ได้เป็น ๒ แบบ คือ

แบบที่ ๑ (ไร้การศึกษา): อวิชชา + ตัณหา → พฤติกรรมสร้างทุกข์ (ก่อปัญหา)

แบบที่ ๒ (มีการศึกษา): ปัญญา + ฉันทะ → พฤติกรรมสลายทุกข์ (แก้ปัญห)

กระบวนการแบบที่สองเป็นแนวทางในการพัฒนามนุษย์ คือทันทีที่มนุษย์รู้จักคิดเขาก็ดูเริ่มมีการศึกษาและเมื่อนั้นปัญญาก็เกิดขึ้นตัวแกนสำคัญของการพัฒนาก็คือปัญญา ...

[น. ๒๓]

... การศึกษา คือการพัฒนาคนให้พ้นจากการมีชีวิตภายใต้

บงการของต้นเหตุที่จะด้นรณแสวงหาสุขเวทนาและหลีกเลี่ยงทุกข์-
เวทนา บนฐานของความไม่รู้คืออวิชชา ที่ทำให้เวียนวนอยู่ใน
ตาข่ายของการก่อปัญหาเพิ่มทุกข์ ไปสู่การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ซึ่ง
ทำให้เกิดมีฉันทะ ที่จะปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ทำให้เกิด
ความเป็นอิสระไร้ทุกข์ปราศจากปัญหา [น. ๒๔]

พุทธศาสนาปฏิเสธความเห็นผิดที่ว่าทุกอย่างเป็นไปเพราะ
กรรมเก่า แต่ไม่ปฏิเสธเรื่องของกรรมเก่าในความหมายที่ถูกต้องว่า
กรรมเก่าเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการของกรรม คือ เป็นเหตุปัจจัย
ส่วนที่ผ่านไปในอดีต ซึ่งส่งผลเกี่ยวข้องกับกระบวนการดำเนินชีวิต
ของมนุษย์ในปัจจุบัน อันเป็นผลมาจากการสะสมกรรม ... แต่ใน
กระบวนการของกรรมนั้น กรรมส่วนที่เราต้องเกี่ยวข้องสำคัญ
มากที่สุด และควรเอาใจใส่มากที่สุด ก็คือ *กรรมปัจจุบัน* ...
บุคคลใดมีปัญญา ฉลาดในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย รู้อดีตได้ดี
ด้วย มองเห็นปัจจุบันชัดเจนด้วย เล็งอนาคตได้เก่งด้วย ก็ะยัง
ทำกรรมปัจจุบันได้ดี ซึ่งจะส่งผลเป็นประโยชน์ต่อไปข้างหน้าได้
มากที่สุด [น. ๒๕-๒๖]

กระบวนการที่จะพัฒนาบุคคลนั้นแยกได้เป็น ๒ ขั้นตอน คือ
ขั้นตอนก่อนเข้าสู่กระบวนการพัฒนา และขั้นตอนในกระบวนการ
พัฒนา ...

๑. *ขั้นนำสู่ศึกษา* คือขั้นก่อนที่จะเข้าสู่ไตรสิกขา เรียกอีก
อย่างหนึ่งว่าขั้นก่อนมรรค ...

เมื่อมองในแง่ของมรรค ก็เริ่มจากสัมมาทิฐิ คือความเห็นชอบ
ซึ่งเป็นปัญญาในระดับหนึ่ง ปัญญาในขั้นนี้เป็นความเชื่อและความ

เข้าใจในหลักการต่างๆ ไป ...

[น. ๒๗]

... พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ๒ ประการ

[๑๒/๔๙๗]

๑. ปัจจัยภายนอก ได้แก่ ปรโตโมชะ
๒. ปัจจัยภายใน ได้แก่ โยนิโสมนสิการ
- [น. ๒๘]

๒. ชั้นไตรสิกขา

[น. ๓๔]

ในการศึกษาตามหลักพุทธศาสนาหรือการปฏิบัติธรรมนั้น สิ่งสำคัญที่จะต้องมืคือ ความเชื่อในโพธิ เรียกว่า โพธิศรัทธา ซึ่งถือว่าเป็นศรัทธาพื้นฐาน เมื่อมนุษย์เชื่อในปัญญาที่ทำให้มนุษย์เป็นพุทธะได้แล้ว เขาก็พร้อมที่จะฝึกฝนพัฒนาตนเอง ... คำว่า โพธิ นั้นให้จุดเน้นทั้งในด้านของศักยภาพที่มนุษย์ฝึกได้จนถึงที่สุด และในด้านของปัญญา ให้เห็นว่าแก่นนำของการพัฒนานั้นอยู่ที่ปัญญา และศักยภาพสูงสุดนั้นก็แสดงออกที่ปัญญา เพราะตัวตนหรือจุดศูนย์รวมของการพัฒนาอยู่ที่ปัญญา

[น. ๓๖]

ชีวิตที่ดีคือ ชีวิตที่ดำเนินในแนวทางของโพธิ ชีวิตที่ดีอย่างนี้เรียกว่ามรรค ส่วนวิธีการหรือกระบวนการฝึกมนุษย์ให้มีชีวิตที่ดีเรียกว่าสิกขา เมื่อเราฝึกคนให้มีชีวิตที่ดี ชีวิตที่ดีหรือวิถีชีวิตที่ดีนั้นก็ เป็นมรรค มรรคกับสิกขาก็เลยมีความหมายเกือบจะเหมือนกัน ... มรรคกับสิกขาเป็นเรื่องที่สัมพันธ์เป็นอันเดียวกันแต่เป็นคนละแง่กัน เพราะสิกขาเป็นด้วยการฝึกหรือการพัฒนามนุษย์ เมื่อฝึกได้ผล จนสิ่งที่ฝึกนั้นกลายเป็นวิถีชีวิตของเขา มันก็กลายเป็นมรรคไป ...

[น. ๓๗]

การฝึกฝนและพัฒนาคนุชนั้นทางพุทธศาสนาจัดวางเป็น

หลักเรียกว่า ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งถือว่าเป็นระบบการศึกษาที่ทำให้บุคคลพัฒนาอย่างมีบูรณาการ และให้มนุษย์เป็นองค์รวมที่พัฒนาอย่างมีดุลยภาพ [น. ๓๗-๓๘]

ภาวนา มักใช้ในกรณีของการตรวจสอบ คล้ายๆ กับเป็นการวัดผลเพื่อดูว่าด้านต่างๆ ของการพัฒนาชีวิตของคนนั้นได้รับการพัฒนาครบถ้วนไหม ส่วนสิกขา นั้นใช้กับตัวกระบวนการฝึกเอง

ทำไมจึงจัดสิกขาเป็น ๓ (ในเวลาทำการฝึก) และจัดภาวนาเป็น ๔ (ในเวลาวัดผลคนที่ได้รับการฝึก) ที่จัดอย่างนี้ เพราะสัมพันธ์กับตัวความเป็นจริงในการปฏิบัติ ซึ่งเป็นเรื่องของธรรมชาติเอง กล่าวคือ ในเวลาฝึกสิกขาทั้ง ๓ ด้าน จะผสมผสานเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่ด้านที่ ๑ คือ ศีลนั้น ที่จริงมันแยกออกเป็น ๒ ส่วนอยู่ในตัว และการแยกเป็น ๒ ส่วนนี้จะปรากฏชัดอยู่ในภาวนา ...

[น. ๔๑]

สำหรับในไตรสิกขา ศีลจะคลุมความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทั้งทางวัตถุหรือทางกายภาพ และทางสังคม รวมไว้ในข้อเดียวกัน แต่เมื่อจัดเป็นภาวนา นั้น ท่านแยกกันชัดออกเป็น ๒ ข้อ โดยจัดเอาเรื่องความสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์ในสังคมไว้ในข้อศีลภาวนา ส่วนเรื่องของความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมในโลกวัตถุ ท่านจัดแยกออกไปเป็นกายภาวนา [น. ๔๒]

เหตุผลที่ว่าทำไมตอนเป็นภาวนาจึงแยก แต่ตอนที่ป็นสิกขาไม่แยก ก็เพราะว่า ในเวลาฝึกหรือในกระบวนการฝึก องค์ทั้ง ๓ อย่างของไตรสิกขา จะประสานเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ... แต่ในภาวนาจะแยกออกจากกันเป็นคนละข้ออย่างชัดเจน เพื่อประโยชน์ในการตรวจสอบ จะได้วัดผลดูจำเพาะทีละอย่างว่า ในด้านกาย

ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางวัตถุ เช่นการบริโภคปัจจัย ๔ เป็นอย่างไร ด้านศีล ความสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์เป็นอย่างไร ...

[น. ๔๒-๔๓]

เนื่องจากภาวนาท่านนิยมใช้ในเชิงการวัดผลของการศึกษา หรือการพัฒนาบุคคล รูปศัพท์ที่พบจึงมักเป็นคำแสดงคุณสมบัติของบุคคล คือแทนที่จะเป็นกายภาวนา ศีลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา ก็เปลี่ยนเป็น [๑๘/๑๙๗; ๒๔/๒๔; ๓๐/๑๔๘]

๑. ภาวิตกาย มีกายที่พัฒนาแล้ว (มีกายภาวนา) ... (กินเป็น ใช้เป็น บริโภคเป็น ดูเป็น ฟังเป็น ฯลฯ) [น. ๔๓-๔๔]

๒. ภาวิตศีล มีศีลที่พัฒนาแล้ว (มีศีลภาวนา) ... (เสวนา คบหาเป็น สังคมเป็น พุดเป็น สื่อสารเป็น ทำเป็น)

๓. ภาวิตจิต มีจิตที่พัฒนาแล้ว (มีจิตภาวนา) ... (ตั้งจิตเป็น วางใจเป็น ทำใจเป็น) [น. ๔๔]

๔. ภาวิตปัญญา มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว (มีปัญญาภาวนา) ... (คิดเป็น แก้ปัญหาเป็น ดับทุกข์เป็น) [น. ๔๔-๔๕]

ผู้มีภาวนา ครบทั้ง ๔ อย่างนี้ เป็นภาวิต ทั้ง ๔ ด้านนี้แล้ว โดยสมบูรณ์ เรียกว่า “ภาวิตตตะ” แปลว่าผู้ได้พัฒนาตนแล้ว ได้แก่ พระอรหันต์ เป็นอเสขะ คือผู้จบการศึกษาแล้ว ไม่ต้องศึกษาอีกต่อไป [น. ๔๕]

... เมื่อมองไตรสิกขานี้โดยภาพรวมที่เป็นระบบใหญ่ของการฝึก ก็จะเห็นองค์ ๓ นั้นเด่นขึ้นมาทีละอย่างตามลำดับ คือช่วงแรกเด่นที่ศีล ก็เป็นขั้นศีล ขั้นที่สองเด่นที่สมาธิ ก็เป็นขั้นสมาธิ ช่วงที่สามเด่นที่ปัญญา ก็เป็นขั้นปัญญา แต่ในทุกขั้นนั่นเอง องค์อีก ๒ อย่าง

ก็ทำงานร่วมอยู่ด้วยโดยตลอด การมองเป็นภาพรวมของระบบใหญ่
อย่างนี้ ขอเรียกว่า *รอบใหญ่* [น. ๔๕]

เมื่อเราไม่มองภาพรวมของรอบใหญ่อย่างนั้น แต่มาดูการทำงาน
ของกระบวนการศึกษาหรือฝึกฝนพัฒนานั้นในเวลาใดเวลา
หนึ่งก็ตาม เราก็จะเห็นองค์ทั้งสาม คือ ศีล สมภาณี ปัญญา^๑ นั้นทำ
งานอยู่ด้วยกันและสัมพันธ์กันตลอดเวลา ขอเรียกการมองการ
ทำงานในช่วงสั้นๆ นี้ว่า *รอบเล็ก* [น. ๔๕-๔๖]

การพัฒนาไตรสิกขาในระดับรอบเล็ก ที่ควรปฏิบัติให้ได้เป็น
ประจำ และเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้จริงโดยไม่ยากเลย ก็คือ การนำ
ไตรสิกขาเข้าสู่การพิจารณาของโยนิโสมนสิการ หรือการโยนิโส-
มนสิการในไตรสิกขา .. [น. ๔๗]

เพราะฉะนั้น คนที่ฉลาดจึงสามารถบำเพ็ญสิกขา คือฝึกฝน
พัฒนาดตน และสำรวจตรวจสอบวัดผลการพัฒนาดตนได้เสมอตลอด
ทุกครั้งทุกเวลา เป็นการบำเพ็ญไตรสิกขาในระดับรอบเล็ก (คือครบ
ทั้งสามสิกขาในพฤติกรรมเดียวหรือกิจกรรมเดียว) พร้อมกันนั้นก็
เจริญไตรสิกขาในระดับรอบใหญ่ (คือค่อยๆ พัฒนาขึ้นไปทีละส่วน)
ไปด้วย ... [น. ๔๘-๔๙]

... จึงมองเห็นเป็นภาพรวมแบบหยาบๆ ว่า ขั้นแรกฝึกศีล ขั้น
ที่สองฝึกสมภาณี และขั้นสุดท้ายฝึกปัญญา คนที่จะฝึกปัญญาได้ดีนั้น
ด้านศีล ด้านสมภาณี ต้องมั่นคงเป็นฐานอยู่แล้ว [น. ๔๙]

... คนส่วนมากมักจะได้แค่พฤติกรรมเคยชิน จะพัฒนาเหนือ
กว่านั้นไปได้ยาก คนที่พัฒนาดตนเองได้ดีก็คือคนที่สามารถอยู่เหนือ
อำนาจของความเคยชิน คนประเภทนี้จะปรับตัวพัฒนาขึ้นไปเรื่อย ๆ

ซึ่งถือว่าเป็นความสามารถพิเศษ [น. ๕๗]

ในเรื่องกรรมนั้น พอเกิดปัญญาขึ้นมาแล้ว เจตนาที่เป็นตัวกรรมก็ค่อยๆ เปลี่ยนจากการอยู่ได้บงการของตัณหา มาอยู่ได้การขึ้นนำของปัญญา จนในที่สุด เจตนาเองก็จะหมดหน้าที่ไปด้วย ซึ่งเป็นขั้นสุดท้ายที่ชีวิตจะเป็นอยู่ด้วยปัญญา นี่คือภาวะที่เรียกว่าสิ้นกรรม .. [น. ๕๘-๕๙]

มาตรฐานชีวิตของชาวพุทธ*

... การเปลี่ยนแปลงแต่ละครั้งนี่ถือว่าเป็นการเริ่มต้น และในการเริ่มต้นนั้นเราก็มักจะถือว่าควรให้เป็นการเริ่มต้นที่ดีๆ เพื่อจะได้เป็นมงคล ทำให้เกิดความสุขความเจริญ ... [น. ๑]

การเริ่มต้นที่ดีก็คือเริ่มต้นด้วยการทำบุญกุศล ทำสิ่งที่ดีงาม พระพุทธเจ้าตรัสว่า ฤกษ์งามยามดีอยู่ที่กายกรรม วาจากรรม มโนกรรม ที่ดีงามเป็นกุศล และส่วนต้งต้นที่สุดก็คือมโนกรรม เพราะเริ่มขึ้นในใจแล้วจึงจะออกมาเป็นกายกรรมและวาจากรรมเพราะฉะนั้นจุดเริ่มในใจนี้จึงสำคัญที่สุด ที่จะทำให้เกิดความเป็นมงคล

... จิตใจที่เป็นบุญเป็นกุศลก็คือจิตใจที่ผ่องใสจิตใจที่เบิกบานบริสุทธิ์ สงบ ... [น. ๒]

... การที่ลาสิกขาละความเป็นพระภิกษุออกไปนี้ ไม่ใช่

* พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) (ขณะยังดำรงสมณศักดิ์เป็นพระเทพเวที) กล่าวในพิธีลาสิกขา ของ ร.ต.วิทยา บุญมาก วันพุธที่ ๓ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๓๖ ณ สถานพำนักสงฆ์สายใจธรรม อ.พนมสารคาม จ.ฉะเชิงเทรา (พิมพ์ครั้งที่ ๒ - พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๓๙)

หมายความว่า จะออกจากพระพุทธศาสนา เป็นแต่เพียงเปลี่ยนเพศจากพระภิกษุมาเป็นคฤหัสถ์ ถึงจะเป็นคฤหัสถ์ก็ยังนับถือพระพุทธศาสนาอยู่ ก็ยังอยู่ในวงที่เรียกว่าพุทธบริษัทนั่นเอง คือเปลี่ยนไปเป็นอุบาสก เมื่อเป็นคฤหัสถ์ที่นับถือพระพุทธศาสนา เป็นผู้อยู่ใกล้ชิดพระรัตนตรัยมีพระรัตนตรัยเป็นหลักประจำใจก็เรียกว่าเป็นอุบาสกรวมอยู่ในพุทธบริษัท ๔ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นหลักไว้ว่า ได้แก่ ๑. ภิกษุ ๒. ภิกษุณี ๓. อุบาสก ๔. อุบาสิกา เรียกกันสั้นๆ สรุปว่าเป็นบรรพชิตกับคฤหัสถ์ [น. ๔-๕]

... ศีล ๕ นี่เป็นหลักประกันให้สังคมอยู่ร่วมกันด้วยดี มีความสงบสุขพอสมควร ให้แต่ละคนพอเป็นอยู่ได้ โดยไม่เบียดเบียนกันมากนักสังคมจะได้ไม่เดือดร้อนเกินไปเมื่อมีศีล ๕ เป็นหลักประกันแล้วเราก็มีโอกาสที่จะทำความดีขยายกว้างออกไป [น. ๗]

... คำเทศน์ของพระพุทธเจ้าเรื่องหนึ่งๆ เรียกว่าพระสูตร พระสูตรหนึ่งที่แสดงหลักความประพฤติของคฤหัสถ์ ที่ประมวลข้อปฏิบัติไว้มาก พระอาจารย์สมัยต่อมาท่านให้ถือเป็นวินัยของคฤหัสถ์ก็คือพระสูตรที่เรียกว่า *สังคาลกสูตร* ...

คำสอนของพระพุทธเจ้าในสังคาลกสูตรนี้ ชาวพุทธทุกคนควรจะให้ความสำคัญและเอามาปฏิบัติกันอย่างจริงจัง ให้สมกับที่ท่านเรียกว่าเป็นวินัยของคฤหัสถ์ เท่ากับเป็นมาตรฐานชีวิตของชาวพุทธ หรือเป็นเกณฑ์วัดความเป็นชาวพุทธ คนที่มีความประพฤติทั่วไปตามเกณฑ์มาตรฐานนี้ จึงจะเรียกได้ว่าเป็นพุทธศาสนิกชน ... [น. ๘]

... สิ่งชั่วร้ายที่ต้องชำระล้างมี ๑๔ ประการ คือ

๑.๑ สิ่งที่เป็นความเศร้าหมองของชีวิต เป็นการกระทำที่ไม่ดี คือการดำเนินชีวิต หรือความประพฤติที่มัวหมอง ๔ ประการ ได้แก่

๑. ปาณาติบาต การทำร้าย เบียดเบียนชีวิตร่างกายผู้อื่น

๒. อทินนาทาน การลักทรัพย์ การถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้ หรือล่วงละเมิดกรรมสิทธิ์ของผู้อื่น

๓. กาเมสุมิฉฉาจาร การประพฤตินิโคตในกาม ล่วงละเมิดคู่ครองของคนอื่น

๔. มุสาวาท การพูดเท็จ โกหก หลอกลวง พูดจาเชื่อถือไม่ได้

สื่ออย่างนี้เป็น *กรรมกิเลส* คือความประพฤติเสียหาย ... [น. ๑๐]

... ศีล ๕ เราเรียกว่า สิกขาบท สี่ข้อต้นนั้นเป็นกรรมบถด้วย และเป็นสิกขาบทด้วยแต่ข้อสุรานี้ไม่เป็นกรรมบถเป็นเพียงสิกขาบท กรรมบถเป็นตัวกรรม การไปทำร้ายชีวิตร่างกายเขา ไปลักทรัพย์เขานี้เป็นกรรมชั่ว แต่สุรานี้ยังไม่ใช่เป็นกรรมในตัวเอง... แต่เป็นสิกขาบท คือเป็นข้อฝึกหัดว่าจะเว้นจากสิ่งที่ไม่ดี ... [น. ๑๐-๑๑]

๑.๒ ต่อไปท่านก็บอกให้เว้นอีกสี่ คือ อคติ ๔ ได้แก่

๑. ความลำเอียงเพราะชอบ

๒. ความลำเอียงเพราะชัง

๓. ความลำเอียงเพราะเขลา

๔. ความลำเอียงเพราะกลัว

ภาษาพระเรียกว่า ฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ ภยาคติ ...

[น. ๑๑]

๑.๓ ต่อจากนี้ก็เหลืออีก ๖ คือ อบายมุข ๖ ได้แก่ ทางแห่งความเลื่อม โดยเฉพาะความหมดไปของทรัพย์สินเงินทอง ... คือ

๑. เป็นนักเลงสุรา ...

๒. เป็นนักเที่ยว ...

๓. เป็นนักดูการบันเทิง ...

๔. เป็นนักเลงการพนัน ...

[น. ๑๒]

๕. คบคนชั่วเป็นมิตร ...

๖. เกียจคร้านทำงาน ...

นี่ก็คืออบายมุข ๖ นับต่อจากกรรมกิเลส ๔ และอคติ ๔ รวมแล้วก็เป็น ๑๔ ข้อ เป็นสิ่งสกปรกเสียหายหรือเปราะเปื้อนที่จะควรละเลิกหลีกเลี่ยง เพื่อชำระล้างชีวิตให้บริสุทธิ์ ... [น. ๑๓]

การคบคนี่ท่านถือว่าเป็นเรื่องสำคัญ ... เรื่องคนที่เกี่ยวข้องคบหาเป็นเรื่องใหญ่มาก เพราะฉะนั้นจึงต้องรู้จักแยกว่า ใครเป็นมิตรแท้ ใครเป็นมิตรเทียม

... พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า ไม่ให้คบคนชั่ว เว้นแต่จะช่วยเหลือเขา แต่ถ้าเราจะช่วยเขา เราต้องพร้อมนะ ต้องเห็นชัดว่าเราอยู่ในภาวะที่มีปัญญา ต้องเข้าใจว่าสิ่งที่เขาทำนี้เป็นสิ่งที่ไม่ดี จะทำให้เกิดความเสื่อมหรือเสียหายอย่างไรและอยู่ในวิสัยที่จะช่วยได้ หรือมีทางเข้าไปเกื้อกูลชักนำ แต่ถ้าเราเป็นฝ่ายอ่อนแอกว่า เราเองอาจจะแย่ อาจจะกลายเป็นฝ่ายที่ถูกเขาชักจูงไป เพราะฉะนั้นจึงต้องประมาณกำลัง ... [น. ๑๔]

... ถ้ารู้จักเลือกคบคน รู้จักเข้าปรึกษา รู้จักเข้าหาทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อย และคนทุกระดับ เข้าได้หมด ก็จะทำให้เจริญก้าวหน้าได้

[น. ๑๕]

... การจัดสรรการใช้จ่ายเงินทอง นี่ก็เป็นเรื่องสำคัญในชีวิต

ของคฤหัสถ์ เพราะว่าเงินเป็นหลักประกันของชีวิตสำหรับคฤหัสถ์ ...

... พระพุทธเจ้าตรัสไว้ให้เหมาะกับคนสมัยนั้นว่า จัดสรรทรัพย์เป็นสี่ส่วน หนึ่งส่วนใช้ อีกสองส่วนทำกิจการ อีกส่วนหนึ่งเก็บไว้ ... คนที่จัดสรรเงินได้ดี ชีวิตก็มีความมั่นคง ... [น. ๑๖]

ไหว้ทิศ คืออย่างไร? การที่เราอยู่ในโลกนี้ ก็คือ อยู่ในสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะเพื่อนมนุษย์ที่อยู่รอบตัว มนุษย์ที่อยู่รอบตัวเรานี้ย่อมจะมีฐานะต่างๆ กัน เปรียบคนทั้งหลายที่อยู่ในฐานะต่างๆ ก็เหมือนกับเป็นทิศน้อยใหญ่ ที่เราจะต้องปฏิบัติให้ถูกต้อง จึงจะมีชีวิตอยู่ด้วยดีมีความสุขความเจริญ การไหว้ทิศก็คือการปฏิบัติโดยถูกต้องต่อบุคคลเหล่านั้น

๑. ทิศเบื้องหน้า นี่ เป็นทิศที่มาก่อน บุคคลที่มาก่อนเราก็คือพ่อแม่ ... ไหว้ทิศเบื้องหน้าก็คือปฏิบัติหน้าที่ต่อพ่อแม่ เคารพบำรุงพ่อแม่ให้ถูกต้อง ... [น. ๑๗]

๒. ทิศเบื้องขวา พอหันหน้าไปทางตะวันออก ข้างขวามือก็เป็นทิศได้ ท่านเรียกว่าทิศเบื้องขวา เป็นทักษิณทิศ ทักษิณหรือขวานี้คติโบราณถือเป็นเรื่องแสดงความเคารพ อะไรรออยู่ขวาก็หมายความว่าเราเคารพ ที่นี้ขวาก็เลยยกให้อาจารย์ ...

๓. ทิศเบื้องหลัง หมายถึงคนที่มาทีหลัง ตอนแรกเราเกิดมายังไม่มีก็คือ บุตร ภรรยา หรือถ้าเป็นผู้หญิงก็ได้แก่สามีกับลูก ตอนเราเกิดยังไม่มี มามีทีหลัง เพราะฉะนั้นจึงเป็นทิศเบื้องหลัง ...

๔. ทิศเบื้องซ้าย ได้แก่ มิตรสหาย คนใกล้ชิดและผู้ร่วมงาน ซึ่งเป็นผู้ยืนอยู่เคียงข้างช่วยประคับประคองสนับสนุน ...

๕. ทิศเบื้องล่าง ผู้อยู่ได้บังคับบัญชา ตลอดจนคนรับใช้ ..

[น. ๑๘]

๖. ทิศเบื้องบน ก็ได้แก่สมณพราหมณ์ เป็นผู้ที่เราเคารพนับถือ ...

... สังคหวัตถุ ๔ ใช้กับสังคมได้ทั่วทั้งหมด ท่านจึงให้สังคหวัตถุ ๔ ควบท้ายอีกทีหนึ่ง ... สังคหวัตถุ ๔ นี้เป็นภาคปฏิบัติ จะเห็นว่าในที่นี้ไม่พูดถึงเมตตากรุณาอะไรเลย เพราะอันนั้นเป็นคุณธรรมในใจ ในที่นี้เอาแต่เรื่องการปฏิบัติที่แสดงออกภายนอกจริงๆ [น. ๑๙]

สังคหวัตถุ แปลว่า หลักการสงเคราะห์ คือ หลักการยึดเหนี่ยวใจคน และประสานหมู่ชนไว้ในความสามัคคี ทำให้สังคมรวมกันอยู่ได้ ไม่แตกแยกกระจัดกระจาย ทำให้มีเอกภาพและความมั่นคง สังคหวัตถุ ๔ คือ

๑. ทาน การให้ปัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เฉลี่ยเจือจาน แจกจ่าย ช่วยเหลือด้วยสิ่งของ ทรัพย์สินเงินทอง ตลอดจนวิชาความรู้ (ช่วยด้วยทุน สิ่งของ หรือความรู้)

๒. ปิยวาจา พูดอย่างรักกัน ใช้คำสุภาพ ให้เกียรติกัน พูดด้วยความหวังดีมีน้ำใจบอกแจ้งสิ่งที่ประโยชน์ (ช่วยด้วยถ้อยคำ)

[น. ๒๐]

๓. อุตถจริยา ทำประโยชน์แก่เขา สละเรี่ยวแรงกำลังกาย ช่วยเหลือกัน และบำเพ็ญประโยชน์ (ช่วยด้วยกำลังงาน)

๔. สมานัตตตา เอาตัวเข้าเสมอสมาน ร่วมหมู่ ร่วมมือ ร่วมจุดหมาย ร่วมแก้ไขปัญหา ร่วมสุขร่วมทุกข์ ปฏิบัติต่อกันโดยเสมอภาค เสมอต้นเสมอปลาย ด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา

ให้เหมาะกับแต่ละสถานการณ์ (ช่วยด้วยการร่วมสร้างสรรค์และแก้ปัญหา) [น. ๒๑]

คนเราเกิดมาก็มุ่งหาสิ่งที่เรียกว่า *ประโยชน์* ซึ่งในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า*อัตถะ* แปลว่า *จุดมุ่งหมาย* คนเรานี้ควรจะมีจุดมุ่งหมายของชีวิต จุดมุ่งหมายของชีวิตนี้ พระพุทธเจ้าตรัสแบ่งไว้เป็น ๓ ระดับ หรือแบบย่อเป็น ๒ ระดับ ...

จุดหมายของชีวิต ๓ ระดับนั้น คือ

๑. *ประโยชน์เฉพาะหน้า* *ประโยชน์ปัจจุบัน* หรือ*ประโยชน์ทันตา* แปลให้ตรงตามภาษาพระว่า*ประโยชน์ระดับที่ตามองเห็น* ...

[น. ๒๒]

๒. *ประโยชน์โดยตาเห็น* คือ *ประโยชน์หรือจุดมุ่งหมายในขั้นที่ลึกลงไป* ที่เราแปลกันว่า *ประโยชน์เบื้องหน้า* ภาษาบาลีเรียกว่า*สัมปรายิกัตถะ* ข้อที่ ๑. เมื่อก็เรียกว่า *ทิฏฐธัมมิกัตถะ* ... [น. ๒๓]

๓. *ประโยชน์สูงสุด* ก็คือ การมีปัญญารู้เท่าทันโลกและชีวิต จนกระทั่งจิตใจเป็นอิสระ ... คนทำความดีก็ยังมีทุกข์อยู่ แต่พอถึง*ประโยชน์สูงสุด*คือ *ปรমัตถ์* แล้ว จิตใจจะเป็นอิสระ ... [น. ๒๔]

คนอื่น ๆ ที่ไม่ได้บวชเรียน ถึงจะไม่ได้บวชกายก็บวชใจได้ แม้จะเป็นคฤหัสถ์ก็เล่าเรียนพระพุทธศาสนาปฏิบัติธรรมได้ เมื่อเป็นชาวพุทธแล้วก็ควรทำตัวให้เป็นบัณฑิต ดำเนินชีวิตให้ถึงจุดหมายชั้นต่างๆ ที่ได้พูดมานี้เหมือนกันทุกคน [น. ๒๖]

... เราจะเห็นว่าในพุทธกาลคฤหัสถ์ก็เป็นอริยบุคคลกันเยอะแยะไป เพราะฉะนั้นแม้เป็นคฤหัสถ์แล้วก็เป็นพุทธศาสนิกชน โดยเฉพาะเป็นอุบาสก ถ้ามองในแง่ความรับผิดชอบก็ยังมีความ

รับผิดชอบต่อพระศาสนาอยู่ จึงถือว่าต้องมาช่วยกัน ที่ว่าช่วยกัน
นั้นอาจจะมองในแง่ของการบำรุงพระพุทธศาสนา อันนั้นก็ถูก แต่
ที่จริงการรับผิดชอบก็คือการปฏิบัติตัวเองตามหลักคำสอนของ
พระพุทธเจ้านั่นเอง ... [น. ๒๘-๒๙]

สถานการณ์พุทธศาสนา พลิกหายหน้าเป็นพัฒนา*

วัดหลวงตานี้เวลานี้มีมาก ที่เป็นอย่างนั้นก็เพราะว่าไม่มีพระที่มีคุณสมบัติจะเป็นเจ้าอาวาส ก็เลยมีแต่หลวงตาเฝ้าวัด หลวงตาก็คือพระที่บวชเมื่อแก่ บางทีก็มุ่งมาหาความสงบ เลิกทำงานทำการก็เข้ามาบวช อย่างนี้ก็เป็นประเภทที่นับว่าดี แต่อีกประเภทหนึ่งก็คือผู้ที่ไม่มีทางไป ไปไม่ไหวแล้ว หหมดทางทำมาหาเลี้ยงชีพ ... [น. ๕]

... เณรนี้เป็นส่วนสำคัญของพระพุทธศาสนาเป็นศาสนทายาท เป็นผู้ที่บวชเข้ามาแล้วมีโอกาสเล่าเรียนมาก และส่วนใหญ่จะได้เล่าเรียนพระธรรมวินัย เพราะวัยอยู่ในระยะเวลาที่จะเล่าเรียนศึกษา ช่วงเวลาของการที่จะเล่าเรียนได้ก็เต็มที่ หลังจากเรียนแล้วก็มีเวลาอีกมากที่จะทำงานให้พระศาสนาต่อไป แต่ปัจจุบันนี้เราหาเณรได้ยาก [น. ๖]

* ปาฐกถาธรรมเรื่อง “สถานการณ์พระพุทธศาสนาในปัจจุบัน” ในการสัมมนาเรื่อง ปัญหาและแนวทางการปรับปรุงการสอนวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียน จัดโดย ศูนย์ส่งเสริมพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย ณ หอประชุมพุทธมณฑล วันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ.๒๕๓๖ (พิมพ์ครั้งที่ ๒ - พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๓๘)

ปัญหาที่แท้จริงก็คือ ไม่มีเด็กจะมาบวชเณร เพราะรัฐขยายการศึกษาตั้งโรงเรียนออกไปในถิ่นไกลๆ ได้มากขึ้น วัดไม่ต้องเป็นช่องทางช่วยผ่อนเบาปัญหาความไม่เสมอภาคแห่งโอกาสในการศึกษาของรัฐ (โดยไม่ตั้งใจ) มากเหมือนในช่วง ๒๐-๓๐ ปีก่อน และการศึกษาของวัดในสภาพปัจจุบันก็ไม่สนใจเด็กให้เข้ามาเรียน หรือจูงใจพ่อแม่ให้ส่งลูกเข้ามาเรียน เด็กก็ไปเข้าเรียนต่อในโรงเรียนของรัฐ ยิ่งกว่านั้น เวลานี้เด็กออกโรงเรียนโตขึ้นกว่าเก่า ก็ไปเข้าตลาดแรงงานเด็กเสียมาก ... [น. ๗]

... ถ้าไม่มีนโยบายทางการคณะสงฆ์มาบังคับให้พอเหมาะพอเจาะ ก็จะทำให้ยิ่งขาดแคลนเณรที่จะมาบวช และขาดแคลนศาสนทายาทยิ่งขึ้น อันนี้ก็เป็นปัญหาระยะยาว ...

... อีกด้านหนึ่งก็มองไปที่ภาพของพระสงฆ์ที่ปรากฏในสังคมเวลานี้เราได้ยินข่าวร้ายเกี่ยวกับความเสียหายของพระสงฆ์มากมาย ... [น. ๘]

.. ในสังคมไทยปัจจุบันนี้เราจะเห็นว่าข่าวร้ายได้รับการเผยแพร่กันมาก แต่ข่าวดีไม่ค่อยได้รับการเผยแพร่ อันนี้ก็เป็นเรื่องหนึ่งที่สะท้อนถึงความเป็นไปของสังคมว่าการเข้าสู่ยุคข่าวสารข้อมูลของเรานั้น ดำเนินไปด้วยดีหรือไม่เพียงใด และสถาบันที่รับผิดชอบในการเสนอข่าวสาร ที่เรียกว่าสื่อมวลชนนั้น มีความรับผิดชอบต่อสังคมแค่ไหน [น. ๑๑-๑๒]

... ตัวประชาชนผู้รับฟังข่าวสาร ซึ่งมีปัญหาว่ามีการใช้ปัญญาหรือวิจารณ์ญาณไตร่ตรองหรือไม่ หรือเพียงแต่ตื่นเต้นตามกันไป แล้วก็ไปเป็นเหยื่อของข่าวที่หละหลวมคลุมเครือ หรือการโฆษณา ไม่

สามารถจะทันต่อความเป็นไปที่สำคัญและเป็นสาระหรือรู้เท่าทันต่อข่าวสารที่ถูกนำเสนอ .. [น. ๑๒]

ท่าทีอย่างไรเป็นท่าทีที่ถูกต้อง แ่งที่หนึ่งคือการใช้ปัญญา รู้จักพิจารณา และมีความรู้เท่าทันต่อเรื่องราวความเป็นไปที่เกิดขึ้นแล้วก็มองให้ได้ประโยชน์ ไม่ใช่มองแต่เพียงว่าเป็นข่าวตื่นเต้น แล้วก็ร้องทุกข์ โอดครวญ หรือได้แต่วิพากษ์วิจารณ์ แล้วก็มีความรู้สึกไม่ดีเกิดขึ้น ... [น. ๑๔]

.. พุทธศาสนิกชนทุกคน ไม่ว่าพระหรือคฤหัสถ์ ทุกคนมีส่วนร่วมเป็นเจ้าของพระพุทธศาสนาด้วยกัน ...

ถ้าเรามองว่าพระพุทธศาสนาเป็นสมบัติที่มีค่าของเรา ในเวลาที่มีคนหรือพระก็ตามทำความเสียหายต่อพระพุทธศาสนา เราเกิดความรู้สึกว่า สมบัติที่มีค่าของเราจะถูกทำลาย เมื่อสมบัติที่มีค่าของเราจะถูกทำลาย หน้าที่ของเราคืออะไร ก็คือการทำดี ลุกขึ้นมาช่วยกันแก้ไขป้องกัน ... [น. ๑๗]

ท่าทีของพุทธศาสนิกชนในเวลานี้ ส่วนมากเป็นท่าทีแบบว่า โจรมาปล้นบ้านก็ยกบ้านให้แก่โจร โจรมาลักขโมยหรือทำลายสมบัติก็ยกสมบัติให้แก่โจร เป็นอย่างนั้นไป ... [น. ๑๘]

สำหรับรัฐ ซึ่งมีรัฐบาลเป็นตัวแทน รวมทั้งผู้บริหารประเทศและองค์กรของรัฐโดยทั่วไป ก็ต้องวางท่าทีในเรื่องนี้ให้ถูกต้อง รัฐเป็นผู้รักษาผลประโยชน์ของประชาชน มีหน้าที่ส่งเสริมและทำประโยชน์แก่ประชาชน พระพุทธศาสนานั้นเป็นศาสนาของประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ และยิ่งกว่านั้น ยังเป็นรากฐานของวัฒนธรรมไทย ตลอดจนเป็นอะไรต่างๆ ที่เป็นเอกลักษณ์ของชาติ

จนเรียกว่าเป็นศาสนาประจำชาติ รัฐและผู้บริหารประเทศจึงต้องรับผิดชอบที่จะคุ้มครองดูแลรักษาพระพุทธรูปและพระพุทธรูปศาสนา [น. ๒๐]

สภาพปัญหาเวลานี้ก็คือ เราพากันปล่อยให้คนที่ขาดคุณภาพจำนวนมากมายอพพะหรือย้ายตัวเข้าไปอยู่ข้างในพระศาสนาจะโดยเข้าไปหลบลิ้นนี้ภัยก็ตาม อาศัยพักพิง พักผ่อน ทัศนจักรหรือแม้โดยตั้งใจดีก็ตาม ในขณะที่เดียวกัน คนที่อยู่ข้างในแล้วก็ไม่ได้รับการพัฒนาคุณภาพ เนื่องจากคนที่เกี่ยวข้องควรจะรับผิดชอบต่างก็ไม่เอาใจใส่ที่จะจัดดำเนินการ ฝ่ายคนมีคุณภาพที่อยู่ข้างนอกแทนที่จะเข้าไปช่วยร่วมแก้ไขสถานการณ์ ก็ได้แต่นิ่งดำทอต่อว่าคนอื่นอยู่ข้างนอก โดยไม่ตระหนักถึงหน้าที่และความรับผิดชอบของตัวเอง พระศาสนาถูกทอดทิ้งอย่างนี้ ก็ย่อมจะต้องทรุดโทรมลงไปเป็นธรรมดา [น. ๒๐-๒๑]

... การที่ประชาชนทั้งหลายส่วนใหญ่มุ่งหาความสำเร็จจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดลบันดาล ภาพของการหลงใหลในไสยศาสตร์นี้ เป็นไปอย่างแพร่หลายมากแล้ว ควบคู่กับความเชื่อ ความหลงใหลในไสยศาสตร์ ในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ในเครื่องรางของขลัง ก็คือเรื่องการพนันและสุรา [น. ๒๗]

คนจำนวนมาก เมื่อมองไปที่หลวงพ่อก็มองไปที่เลขมองที่หอยมองไปที่การพนัน แทนที่จะมองไปที่คำสอนของท่านสอนอะไร ปฏิปทาของท่านเป็นอย่างไร ... [น. ๒๘]

ถ้าประชาชนซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวพุทธมีความเป็นไปอย่างนี้ ก็เป็นการทวนกระแสของธรรม ในขณะที่ธรรมของพระพุทธเจ้าสอนหลักกรรม ให้คนหวังผลจากการกระทำ แต่ประชาชนกลับหวังผล

จากการดลบันดาลด้วยอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อันนี้มันตรงกันข้าม ชัด
 หลักกรรม เมื่อชัดหลักกรรม ก็ถือว่าหลุดออกจากพระศาสนา และ
 สูญเสียความเป็นชาวพุทธ [น. ๒๙]

... มาตรฐานที่จะใช้วัดความเป็นชาวพุทธอย่างง่าย ๆ ที่เป็น
 หลักทั่วไป เอา ๒ อย่างก็พอ คือ

๑. มาตรฐานด้านความเชื่อ คือ ความเชื่อกรรม เชื่อการกระทำ
 หวังผลสำเร็จจากการทำเหตุ คือลงมือกระทำด้วยความเพียร
 พยายามตามหลักการแห่งเหตุและผล ให้กรรมโยงกับความเพียร
 (กรรมวาที วิริยวาที)

๒. มาตรฐานด้านการปฏิบัติ คือ การที่จะต้องทำการต่างๆ
 ตามหลักกรรม ให้เป็นการฝึกฝนพัฒนาตนให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้น
 ไปในศีล ในสมาธิ ในปัญญา (ไตรสิกขา หรือเอาอย่างง่าย คือ บุญ-
 กิริยา ได้แก่ ทาน ศีล ภาวนา) [น. ๓๐]

การนับถือพระรัตนตรัยที่เริ่มด้วยพระพุทธเจ้านั้น ประการ
 แรกเป็นเครื่องเตือนใจชาวพุทธอยู่ตลอดเวลา ให้ระลึกถึงหน้าที่ใน
 การพัฒนาตน และพร้อมกันนั้นประการที่สอง ก็เป็นเครื่องปลุกใจ
 ให้เกิดมีกำลังใจว่า เรามีพระพุทธเจ้าเป็นแบบอย่างที่แสดงให้เห็น
 ว่าคนเรานั้นพัฒนาได้จนสูงสุด การพัฒนาตนนั้นสำเร็จได้จริง

[น. ๓๑]

... ถ้าผู้สอนไม่มีความสามารถเพียงพอ และผู้ฟังยังมีระดับต่ำ
 มาก แนวทางที่จะปฏิบัติอย่างค่อยเป็นค่อยไปตามลำดับและไม่ผิด
 ก็คือ

หนึ่ง ดึงจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ภายนอก เข้ามาสู่พระพุทธศาสนา

โดยมองไปที่พระรัตนตรัย ซึ่งจะเป็นจุดเริ่มต้นให้เขาฝึกฝนพัฒนาตนสูงขึ้นได้ต่อไป

สอง แม้เขาจะมองพระรัตนตรัยเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์อยู่ ก็ให้เขาเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของพระรัตนตรัยนั้น ในทำนองที่สนับสนุนหลักกรรม คือให้เกิดกำลังใจที่จะเพียรพยายามทำการให้เข้มแข็งมั่นคงยิ่งขึ้น ไม่ใช่เชื่อแล้ว เลยยกชะตากรรมไปให้แก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ แล้วก็หวังผลจากการดลบันดาล ... [น. ๓๖]

... ความศักดิ์สิทธิ์นั้นอยู่ที่ความบริสุทธิ์ อยู่ที่ปัญญา อยู่ที่ความไร้อุทกข์ ไร้อกิเลส [น. ๔๒]

... ในสภาพปัจจุบันที่ทำกันอยู่จึงน่าเป็นห่วง เพราะทำโดยไม่รู้หลักเลย เมื่อไม่รู้หลักก็เสียหลัก หรือซ้ำร้ายทำโดยตั้งใจให้ผิดหลักด้วย

หนึ่ง คือ มีการชักจูงล่อเร้าให้เชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์กันมาก ที่ร้ายที่สุดก็คือการกระทำโดยหวังลาภสักการะ ...

สอง คือ ทำแบบนอกศาสนา ให้คนยกชะตากรรมให้แก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ดลบันดาล ...

สาม คือ แทนที่จะตั้งเข้าสู่พระศาสนายิ่งขึ้น กลับดึงให้หลุดออกไปจากพระพุทธศาสนา จากพระรัตนตรัยออกไปหาพระพรหมเทพเจ้า และสิ่งลึกลับต่างๆ [น. ๔๕]

... พระพุทธศาสนาก็มอบรับให้เขามีความสุข แต่ต้องอยู่ในขอบเขตที่ไม่เบียดเบียนกัน เพื่อให้ทุกคนพอจะได้สมหวังบ้างทั่วกัน ไม่ใช่แย่งชิงจนอดขาดไปด้วยกัน ท่านจึงให้มีกรอบ ได้แก่ศีลห้า

[น. ๔๖]

... ความสุขที่จำแนกได้เป็น ๓ ชั้น การพัฒนามนุษย์จะทำให้คนมีความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้น จากความสุขที่หยาบคายร้ายแรงเต็มไปด้วยการเบียดเบียนข่มเหงแย่งชิง ก็มีความสุขที่อยู่ในกรอบของศีลธรรม มีการเอื้อเพื่อเกื้อกูลชุมชนด้วยไมตรี ต่อจากนั้นก็พัฒนาด้านจิตใจให้มีนิรามิสสุขที่ไม่ขึ้นต่อวัตถุบำรุงบำเรอภายนอก และท้ายสุดจากนิรามิสสุขชั่วคราวด้วยกำลังจิต ก็พัฒนาต่อไปสู่นิรามิสสุขที่ปลอดโปร่งเป็นอิสระสิ้นเชิงด้วยปัญญา [น. ๔๘]

... แต่ปัจจุบันนี้เป็นที่น่าสังเกตว่า กลับมีการเอาความสามารถทางจิตคือผลสำเร็จจากการบำเพ็ญกรรมฐานหรือทำสมาธิไปใช้เป็นเครื่องดลบันดาลผลสำเร็จทางลาภยศ หรือทรัพย์สินเงินทอง และฐานะตำแหน่งอำนาจ ... [น. ๔๙]

... จะต้องระวังให้ดี ถ้าจับหลักไม่ดี พุทธศาสตร์จะกลายเป็นไสยศาสตร์ แล้วจะเหินห่างจากพระรัตนตรัยไปหาเทพเจ้านอกพระศาสนา แล้ววิถีของการชักนำให้เข้าสู่การพัฒนามากขึ้นก็จะกลับกลายเป็นการทำให้คนเสื่อมทรามลงไปจากการพัฒนา แทนที่จะบำเพ็ญประโยชน์ เพื่อความสุขแก่ประชาชน ก็กลับกลายเป็นการมาดึงประชาชนให้ลดระดับลงไป ... [น. ๕๐]

ปัญหาอีกอย่างหนึ่งที่แพร่หลายในสังคมไทย ซึ่งเป็นปัญหาของสังคมไทยทั้งหมด ไม่เฉพาะในวงการชาวพุทธเท่านั้น ได้แก่ สภาพความหลงใหลคลั่งไคล้เลียนแบบวัฒนธรรมตะวันตก... [น. ๕๓]

... ความรู้สึกของฝรั่งเป็นไปได้ ๒ ประการ คือ

หนึ่ง ความรู้สึกเหยียดหยาม และ [น. ๕๕]

สอง ความรู้สึกได้สมใจเขา ที่ชาวโลกที่สาม มีประเทศไทย

เป็นต้น จะตกเป็นทาสทางวัฒนธรรมของเขาตลอดไป ใจหัวไม่ขึ้น

[น. ๕๖]

... คนสมัยนี้มีค่านิยมทางวัตถุสูง วัดกันด้วยวัตถุหรือทรัพย์สินเงินทอง แต่เราไม่เห็นด้วยกับการวัดคนด้วยวัตถุ เพราะฉะนั้นครูเราจะไม่เอาดีเด่นด้านวัตถุ แต่มีอีกทางหนึ่งที่จะทำให้เขาต้องยอมรับ คือ ปัญญา ครูไม่มีวัตถุที่จะให้เขานิยม ถึงจะประพฤติดี เขาก็ไม่ชื่นชมถ้าไม่มีปัญญานำเขา เพราะฉะนั้นต้องนำทางปัญญาด้วย สองอย่างนี้ต้องสัมพันธ์กัน เพื่อให้การนำทางความประพฤติ นั้นได้ผลดี จะต้องนำทางปัญญาด้วย ให้เขารู้ว่าเรารู้เท่าทัน หรือรู้ดีกว่าเขา แล้วการสอนวิชาพระพุทธศาสนาจึงจะได้ผล [น. ๕๗]

... ถ้าเราจะพัฒนาประเทศให้สำเร็จก็ต้องจัดการกันให้ลึกกลงไปถึงพื้นฐานของความคิดจิตใจทีเดียว ไม่ใช่มองแต่สภาพภายนอกแค่วัตถุ การที่จะพัฒนาอะไรต่อไป ถ้าพื้นฐานไม่ไปแล้ว มันก็ไม่รอด แม้แต่การมองความหมายมันก็พลาดไปแล้ว ...

[น. ๖๑]

... การศึกษาที่แท้นั้นจะต้องเป็นการศึกษาที่นำทางสังคม ไม่ใช่การศึกษาที่ตามสนองสังคม ปัจจุบันนี้การศึกษาเป็นไปในลักษณะของการตามสนองสังคมมาก ...

[น. ๖๓]

การเอาอย่าง การรับของเขา และการเลียนแบบนั้น เมื่อจะทำก็ต้องทำให้เป็น ทำอย่างมีหลักอย่างที่ว่าแล้ว ถ้าจะรวบรัด อาจสรุปเป็นวิธีปฏิบัติได้ว่า

๑) ถ้าจะเอาอย่างเขา ก็ต้องจับเอาสิ่งที่ดีที่สุดของเขามา เอาสิ่งที่เขาเองก็ภูมิใจของเขาแต่ต้องดูด้วยว่าเป็นสิ่งที่ดีและเหมาะกับเรา

๒) เมื่อเอาอย่างเขา หรือเลียนแบบเขาก็ตาม จะต้องมียะไรดีพิเศษที่เราเพิ่มเข้าไปในสิ่งที่เอาอย่างหรือเลียนแบบนั้น ที่ดีกว่าหรือเหนือกว่าของเดิมของเขา อย่างน้อยก็ในแง่ใดแง่หนึ่ง

๓) เมื่อเลือกรับเอาเข้ามาแล้ว ก็เอาสิ่งนั้นมาพัฒนามาเสริมตัวเราให้เจริญงอกงามสมบูรณ์ยิ่งขึ้น แล้วก็พัฒนาสิ่งที่รับเข้ามานั้นให้เจริญก้าวหน้าดังงามยิ่งขึ้นด้วย [น. ๗๓]

แม้แต่การสร้างจิตสำนึกในการเป็นผู้นำและผู้ให้ สำหรับปุถุชนก็อาจเป็นการสร้างมานะชนิดหนึ่ง เพราะทำให้มีความรู้สึกภูมิใจในสถานะที่จะเป็นผู้นำ และอยากจะมีสถานะของความเป็นผู้นำนั้น ซึ่งทำให้เกิดการกระตุ้นเร้าตัวเอง ทำให้สร้างความรู้สึกลึกซึ้งว่าเราจะต้องเป็นผู้นำและผู้ให้ นี่เป็นมานะ แต่ว่าประกอบด้วยปัญญา เข้าสู่วิถีของการที่จะพัฒนาต่อไปได้ ... [น. ๘๑]

... มานะแบบชาตินิยมนี้ แม้จะทำให้สร้างความสำเร็จได้ดีแต่ในที่สุดก็เป็นไปเพื่อการข่มเหงเบียดเบียนผู้อื่น เอาแต่ประโยชน์ของพวกตน ใครจะเป็นอย่างไรก็ช่าง ต่างจากจิตสำนึกในความเป็นผู้นำและผู้ให้ ซึ่งเมื่อพัฒนาไปถึงที่สุดแล้ว ก็จะไม่หลงตัวเอง แต่จะมีปัญญารู้ว่าที่เราจะเป็นผู้นำนี้ไม่ใช่เพื่อจะยกตัวข่มใครหรือจะไปครอบงำใคร แต่มุ่งสู่ความเป็นมิตร และในที่สุดแล้วเราทำเพื่อประโยชน์แก่มนุษยชาติทั้งหมด เพื่อความเป็นสุขร่วมกันในโลกนี้ เพื่ออารยธรรมของมนุษย์ที่ดั่งงามและงอกงาม [น. ๘๒]

... เรื่องการแก้ไขปัญหาคาการเลียนแบบวัฒนธรรมตะวันตกด้วยมานะที่เต็มไปด้วยโมหะนี้ เราควรละเลิกเสีย แล้วขยับขึ้นมาสู่สภาพที่ประณีตยิ่งขึ้น คือ การมีมานะที่ประกอบด้วยปัญญา

โดยสร้างจิตสำนึกแห่งความเป็นผู้นำและเป็นผู้ให้ขึ้นมา และตั้งใจตระหนักแน่วว่าจะแก้ไขสภาพจิตที่ฝังรากลึกในประเทศไทยมาเป็นร้อยปี คือสภาพจิตของความเป็นผู้ตามและเป็นผู้รับให้หมดหรือบรรเทาเบาบางเสียที [น. ๘๒-๘๓]

...เวลานี้ ฝรั่งเศสปัจจุบันเกิดความผิดหวัง ไม่พอใจกับความคิดหรือภูมิปัญญาที่เป็นรากฐานแห่งอารยธรรมของตนและหันมาสนใจความคิดตะวันออกในพระพุทธศาสนาเป็นต้น ที่มีความเป็นมิตรกับธรรมชาติ เราก็ควรรู้เท่าทันความเคลื่อนไหวนี้ด้วย

[น. ๑๑๑-๑๑๒]

พระพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งอยู่ในระบบของความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยตามกระบวนการของธรรมชาติพูดง่าย ๆ ว่าเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ การกระทำ และความเป็นไปของมนุษย์ทั้งทางกายและในจิตใจทั้งหมดอยู่ในระบบความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยทั้งสิ้น ฉะนั้นทุกอย่างในโลกจึงอยู่ในระบบเดียวกันทั้งสิ้น การเคลื่อนไหวทุกอย่างที่เกิดขึ้นมาเป็นกรรมเป็นการกระทำ แล้วย่อมมีผลกระทบส่งต่อๆ กันไป อันนี้เป็นแนวความคิดที่ฝรั่งกำลังสนใจกันมาก

ฉะนั้น เมื่อชาวพุทธมองกว้างออกมาถึงความเป็นไปในโลกจริงๆ แล้ว ก็จะเห็นในสิ่งที่ตัวเองจะให้แก่โลกทันที พร้อมทั้งรู้ด้วยว่า ฝรั่งเป็นอะไร เป็นอย่างไร ต้องมองฝรั่งให้ทั่วตลอด อย่าไปมองแค่ภาพตื่นเต้นทางโทรทัศน์เท่านั้น [น. ๑๑๒]

... สำหรับสังคมไทยเรานี้นับว่าโชคดีทั้งสองประการ คือ ทั้งในแง่ที่เรามีเอกภาพในเรื่องของคำสอนในทางพระศาสนา และใน

แง่ของหลักการที่ว่า จริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนาเป็น
จริยธรรมตามธรรมชาติ เป็นจริยธรรมแห่งสัจธรรมที่วิทยาศาสตร์ไม่
สามารถจะมาโค่นล้มได้ เพราะจริยธรรมนี้เป็นเรื่องของความเป็น
ไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติ กฎแห่งจริยธรรมนั้น
เป็นกฎธรรมชาติเป็นไปตามธรรมดาของมันไม่มีใครสั่ง ไม่มีใครสร้าง
พระพุทธศาสนาสอนให้รู้ความจริงอย่างนั้น เพราะฉะนั้น เราจึงไม่มี
ความวิตกในเรื่องนี้ [น. ๑๑๗]

พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ ๒๑*

... วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี พร้อมทั้งความเจริญของเทคโนโลยีทางด้านข่าวสารข้อมูลและการสื่อสาร ได้ถูกใช้ในการนำมาหล่อมมนุษย์ให้ผลิตเพลินลุ่มหลงอยู่ในความมัวเมาต่างๆ มากกว่าจะใช้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิต หรือพัฒนาตัวมนุษย์เอง เทคโนโลยีเหล่านั้นถูกใช้เป็นเครื่องมือแสวงหาสิ่งบำเรอความสุขสนองความโลภ และพร้อมกันนั้นก็ใช้เป็นเครื่องมือสนองโทสะรับใช้การทำลายด้วยความเกลียดชังกัน มีการแย่งชิงสิ่งบริโภคกัน การครอบงำกัน และการพยายามกำจัดกัน เนื่องจากการรังเกียจแบ่งแยกพวก ผิว เชื้อชาติ ศาสนา ความเกลียดชังแบ่งแยกกันก็มีอยู่แล้ว ความโลภยังมาหนุนให้ความเกลียดชังแบ่งแยกนั้นร้ายแรงยิ่งขึ้นไปอีก [น. ๕-๖]

... ข้อสำคัญ การที่ความโลภและความโกรธเหล่านั้น ก่อให้เกิดภัยอันตรายรุนแรงและยาวนานกว้างไกล ก็เพราะปัจจัยอีกอย่างหนึ่งในจิตใจของมนุษย์อันนี้คือสิ่งที่เรียกว่า ทิฐิหรือความเห็นความเชื่อ ลัทธินิยม และแม้แต่ศาสนา หรืออุดมการณ์ต่างๆ ตลอดจนค่านิยมในสังคม ... [น. ๗]

* พิมพ์ครั้งที่ ๗ - ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๘

... ถ้ามีความเห็นถูกต้อง มีความเชื่อถูกต้อง มีค่านิยม มีลัทธิอุดมการณ์ที่ถูกต้อง นอกจากผลดีและพลังสร้างสรรค์มากมายจะเกิดจากทฤษฎีที่ถูกต้องนั้น และทฤษฎีที่ถูกต้องนั้นจะเป็นฐานหนุนคุณธรรมที่ตรงข้ามกับโลภะและโทสะให้มีกำลังมากขึ้นแล้ว ความโลภและความโกรธที่ยังมีอยู่ก็จะเกิดได้น้อย อยู่ในขอบเขตจำกัด และถูกควบคุมได้ง่าย ... [น. ๘]

... ความเห็นผิดสำคัญที่ครอบงำอารยธรรมของมนุษย์สมัยปัจจุบัน มี ๓ ประการ คือ

๑. การมองตัวมนุษย์เอง แยกต่างหากจากธรรมชาติ โดยมีฐานะที่จะไปเป็นเจ้าของผู้ครอบครองพิชิตธรรมชาติ ...

๒. การมองเพื่อนมนุษย์ ไม่เป็นเพื่อนมนุษย์ คนไม่มองคนในควมามีภาวะที่ร่วมกัน ...

๓. การมองความสุข ว่าเกิดจากการมีวัตถุที่จะบำรุงบำเรอตนให้เต็มที่ ...

ข้อที่ ๑ เป็นทฤษฎีหรือทฤษฎีต่อธรรมชาติ ข้อที่ ๒ เป็นทฤษฎีหรือทฤษฎีในการมองมนุษย์ด้วยกัน ข้อที่ ๓ เป็นการมองจุดหมายของชีวิตของตัวมนุษย์เอง [น. ๙]

แม้แต่วิทยาการต่างๆ ซึ่งเป็นที่มาของความเจริญของโลกยุคปัจจุบัน หรือว่าเป็นแหล่งของอารยธรรมปัจจุบันนี้ ที่แบ่งกันเป็น ๓ หมวดใหญ่ๆ คือ ... [น. ๑๐]

หมวดหรือพวกที่ ๑ คือ วิทยาศาสตร์ธรรมชาติ (the natural sciences) นั้น ได้เจริญมาตามวิถีของทฤษฎี คือตามแนวคิดของมนุษย์ที่มุ่งมองออกไปในการที่จะพิชิตธรรมชาติ ...

หมวดหรือพวกที่ ๒ คือ สังคมศาสตร์ (the social sciences) ... คือเป็นสังคมศาสตร์ในทรรศนะแบบมุ่งอำนาจ มองเห็นมนุษย์แต่ในแง่ของการแก่งแย่งช่วงชิงและครอบงำกัน อยู่ในระบบของการแข่งขันเป็นสำคัญ

หมวดหรือพวกที่ ๓ คือ มนุษยศาสตร์ (the humanities) ก็เจริญมาในแนวคิดของคนที่มีองความหมายของอิสรภาพ หรือ freedom ซึ่งเป็นจุดหมายของชีวิต ในแง่ของการแผ่ขยายพลังอำนาจออกไปนอกตัวในการที่จะได้เป็นใหญ่ที่จะทำอะไรได้ตามปรารถนา ... [น. ๑๑]

... ทิฎฐิที่ผิดสามอย่างนี้ยังได้ชักนำมนุษย์ให้พัฒนาวิธีการดำเนินชีวิตที่ก่อให้เกิดผลร้ายแก่ชีวิตและสังคมแพร่ระบาดทั่วไป เช่น การติดสิ่งเสพติด ความรุนแรงต่างๆ ความเครียด โรคจิต การฆ่าตัวตาย ตลอดจนโรคเอดส์ เพราะฉะนั้นจึงได้กล่าวว่า ประชากรของโลกในศตวรรษที่ ๒๑ กำลังจะต้องได้รับผลกระทบของพวกเราที่ทำไว้ในศตวรรษที่ ๒๐ นี้อย่างหนัก [น. ๑๓]

... การที่มาจับจุดเน้นกันให้มนุษย์มองตนเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ จึงนับว่าเป็นนิมิตดีที่จะมีการแก้ทิฎฐิข้อที่ ๑ คือปรับเปลี่ยนการมองความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติเสียใหม่ซึ่งจะเป็นทางแก้ปัญหาได้อย่างหนึ่ง แต่การแก้ทิฎฐิข้อที่หนึ่งเท่านั้นยังไม่เพียงพอ ทิฎฐิที่กล่าวมาแล้วทั้ง ๓ อย่าง จะต้องสอดคล้องไปด้วยกันทั้งหมด จึงจะแก้ปัญหาได้จริง ... [น. ๑๕]

... จุดสำคัญที่สุดในขั้นพื้นฐานที่จะต้องสำรวจให้ชัดเจนก็คือ ศาสนาของเราสอนให้มองมนุษย์อื่น หรือคนพวกอื่น ตลอดจนคนที่นับถือศาสนาอื่นอย่างไร ให้มองอย่างยอมรับและเคารพกันใน

ภาวะและฐานะที่เสมอและโน้มไปในทางที่จะอยู่ร่วมกัน หรือมองในแง่ที่จะแบ่งแยก ไม่ยอมรับ ไม่เคารพ ไม่เห็นคุณค่าของกันและกัน ตลอดจนจะต้องไปพิชิต หรือมองผู้อื่นเป็นคนบาปเป็นต้น ที่จะต้องไปกำจัด [น. ๑๖-๑๗]

... ถ้าเป็นอย่างนี้ ศาสนาจะต้องทบทวนบทบาทของตน และยิ่งกว่านั้นจะต้องทบทวนให้ลึกลงไปถึงรากฐานทางความคิด ที่เป็นทิวทัศน์ของตนด้วย ... ศาสนาจะต้องสอนให้มนุษย์นั้นมองมนุษย์พวกอื่นในภาวะและฐานะที่เสมอกันกับตน ยอมรับและเคารพกัน และให้มองด้วยท่าทีของการที่จะอยู่ร่วมกันคือมีทั้งความเสมอและสมาน

เสมอคือเท่าเทียมกัน และสมานคือร่วมกัน ไม่ใช่สอนในแง่ที่ทำให้มองมนุษย์ไม่เป็นเพื่อนมนุษย์ ซึ่งไม่เสมอ และมองในแบบที่จะแยกกัน ซึ่งเป็นการไม่สมาน [น. ๑๘]

... สิทธิมนุษยชนและการยอมรับกันทางศาสนาเป็นต้น เป็นหลักประกันที่จะช่วยให้มนุษย์ในยุคที่มีระบบความคิดแบบแบ่งแยกนั้นพออยู่ด้วยกันไปได้ โดยไม่เบียดเบียนข่มเหงกัน ... [น. ๒๐]

อย่างไรก็ตาม หลักสิทธิมนุษยชนเป็นต้นนี้ เป็นสิ่งที่พอใช้ไปก่อนสำหรับโลกในยุคที่มนุษย์ยังมีแนวคิดแบบแบ่งแยกเท่านั้น ซึ่งไปไม่ได้ไกล วิธีปฏิบัติตามหลักการเหล่านี้จะนำมนุษย์ให้ก้าวไปได้แค่การประนีประนอม หรือ compromise เท่านั้น

... การประนีประนอมก็คือการที่แต่ละฝ่ายต้องยอมเสียบางอย่างเพื่อให้ตนได้บ้าง หรือเพื่อจะได้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย ต่างฝ่ายจึงต้องยอมเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น จึงมีความรู้สึกจำใจอยู่ในตัว [น. ๒๑]

... การที่จะให้เป็นความคิดเชิงบวกที่สร้างสรรค์อย่างแท้จริง ก็คือ ต้องให้เป็นแนวความคิดที่มองมนุษย์แบบเสมอและเสมอกัน

... แนวความคิดที่เป็นมาในหมู่มนุษย์ (โดยเฉพาะภายใต้ อิทธิพลอารยธรรมตะวันตก) นั้น เวลาพูดว่าเสมอ มักจะมีความหมายเป็นความเสมอกันในการที่จะแข่งขันแย่งชิง หมายความว่า มีสิทธิเท่าเทียมกันที่จะแข่งกัน เป็นความเสมอแบบแข่งขันและประกอบด้วยความหวาดระแวงซึ่งกันและกัน ซึ่งเป็นไปตามแนวความคิดแบ่งแยก ยังเป็นจริยธรรมเชิงลบ จะทำให้คนอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขแท้จริงไม่ได้ จึงต้องมีสมานด้วย [น. ๒๕]

สมาน คือการที่จะรวมเข้าด้วยกัน ซึ่งหมายถึงการมีท่าทีความรู้สึกซึ่งโน้มเอียงไปทางที่จะเข้าอยู่ร่วมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ไม่ใช่เสมอเพียงเพื่อมาสู่ competition คือการแข่งขันแล้วก็ไปจบลงด้วย compromise คือการประนีประนอม แต่เป็นการพัฒนา cooperation คือความร่วมมือกัน เพื่อนำไปสู่ harmony คือความสามัคคีกลมกลืน

... เมตตาหรือความรักนั้นจะต้องพัฒนาให้ถึงขั้นที่เรียกตาม ศัพท์พระพุทธศาสนาว่าเป็น อัมปมัญญา คือ ไม่มีขอบเขต ไม่จำกัดกลุ่มพวก แต่เป็นสากลจริงๆ ไม่ใช่เมตตาแบบแบ่งแยก ... [น. ๒๖]

... ไม่ใช่รักษาวัฒนธรรมหรือหมู่พวกตัวด้วยความคิดแบ่งแยกที่จะขีดขูดฉีกและทำลายพวกอื่น เมื่อเรามีดีเราก็มีสิทธิรักษาสິงที่ดีของเราไว้ แต่ก็ไม่ใช่ไปบังคับคนอื่น ให้ต้องรับเอาของเราไป ...

... แล้วอย่างนี้ ก็จะเกิดมีสิ่งที่เรียกว่า ความหลากหลายในความเป็นหนึ่ง หรือ diversity in unity ขึ้นมา คือรักษาวัฒนธรรมของตัวเองไว้ได้ พร้อมทั้งปรับตัวเข้ากับผู้อื่นอย่างดีด้วย ... [น. ๒๗]

... มัจฉริยะ ๕ คือ

๑. ความหวงแหนกีดกัน เกี่ยวกับเรื่องที่อยู่อาศัย ประเทศ
ท้องถิ่น ดินแดน

๒. การหวงแหนกีดกัน เกี่ยวกับเรื่องพรรคพวก พงศ์เผ่า
เหล่ากอ หรือชาติพันธุ์ ... [น. ๒๘]

๓. ความหวงแหนกีดกัน เกี่ยวกับเรื่องलग ทรัพย์สินสมบัติ
และผลประโยชน์ต่างๆ

๔. ความหวงแหนกีดกัน เกี่ยวกับเรื่องชั้นวรรณะ ผิวพรรณ
จำพวก class, caste ตลอดจน colour

๕. ความหวงแหนกีดกัน ในเรื่องของวิทยาการ ความรู้
คุณพิเศษ ภูมิ ความดีงาม ความก้าวหน้าในทางภูมิธรรม ภูมิปัญญา
และความสำเร็จต่างๆ [น. ๒๙]

... การพัฒนามนุษย์ส่วนหนึ่งกับการพัฒนาสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะสิ่งแวดล้อมเสกสรรค์ (artificial environment) ที่มนุษย์ประดิษฐ์
ขึ้น ซึ่งทำให้มนุษย์ทั่วทุกส่วนของโลกมีความเป็นอยู่และชะตากรรม
ร่วมกัน โลกกลายเป็นชุมชนอันเดียว เสมือนเป็นโลกเล็กๆ แคบๆ
แต่มนุษย์ทั้งหลายยังไม่พร้อมที่จะอยู่ในโลกแบบนี้ มนุษย์ยังมี
สภาพจิตปัญญาและพฤติกรรมที่เหมาะสมสำหรับการอยู่ในโลกที่
แบ่งแยกจากกัน ... [น. ๓๑]

... ในการดำรงอยู่ของมนุษย์ที่จะมีความสุขได้อย่างแท้จริง
จะต้องมีอิสรภาพ ๓ ขั้น คือ

๑. อิสรภาพในความสัมพันธ์ที่ถูกต้องกับธรรมชาติแวดล้อม
คืออิสรภาพในการอยู่ร่วมกับธรรมชาติแวดล้อม อย่างปลอดพ้น
จากความติดขัดบีบคั้น ... รวมทั้งการมีชีวิตอยู่อย่างประสาน

กลมกลืนที่ธรรมชาติมีสภาพเกื้อกูลต่อความอยู่ดีของมนุษย์

[น. ๓๔-๓๕]

๒. อิสรภาพในความสัมพันธ์ที่ถูกต้องกับเพื่อนมนุษย์ คือ การอยู่ร่วมกันด้วยดีในหมู่มนุษย์ด้วยกัน ปลอดพ้นจากการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ไม่ข่มเหงครอบงำกัน แต่มีความเป็นมิตร และช่วยเหลือเกื้อกูลร่วมมือกัน ...

๓. อย่างไรก็ตาม อิสรภาพทั้งสองอย่างที่กล่าวมาแล้วจะไม่สำเร็จแท้จริง ถ้าไม่มีอิสรภาพอย่างที่สาม คืออิสรภาพภายในแห่งชีวิตของตนเองด้วย เพราะฉะนั้น เมื่อพูดกันให้ถึงรากถึงเหง้า สิ่งที่สำคัญที่สุดก็คือการพัฒนาตัวมนุษย์เอง ให้เข้าถึงอิสรภาพภายใน

[น. ๓๕]

... เมื่อเรามีอิสรภาพด้านภายนอกอย่างนั้นแล้ว เราจะต้องรู้จักฝึกตนให้อยู่โดยลำพังและสามารถมีความสุขด้วยตัวเองมากขึ้น จนกระทั่งชีวิตของเขาสามารถอยู่ได้ดีด้วยตนเอง และมีความสุขที่เป็นอิสระ หรือจัดการกับความสุขของตนเองได้โดยไม่ต้องขึ้นต่อสิ่งอื่นภายนอก

อิสรภาพภายใน กับอิสรภาพภายนอกสองอย่างนั้นเกี่ยวเนื่องกัน เมื่อภายในชีวิตมีความสุขที่เป็นไทของตนเองมากขึ้น เขาก็มีความสุขได้โดยลำพังตนเอง โดยไม่ต้องไปครอบงำธรรมชาติ โดยไม่ต้องไปครอบงำเพื่อนมนุษย์

[น. ๓๖]

... ถ้าคนมีอิสรภาพภายในแล้ว การมีท่าทีดีงามที่ประสานกลมกลืนกับธรรมชาติแวดล้อมและเพื่อนมนุษย์ก็เป็นไปได้ และตัวมนุษย์นั้นเองก็จะมีความสุขที่แท้จริงด้วย เป็นความสุขที่มีทั้งความประสานกลมกลืน และมีดุลยภาพควบคู่ไปด้วยกัน [น. ๓๗-๓๘]

... ในขั้นต้น วัตถุในระดับปัจจัย ๔ จะทำหน้าที่เป็นหลักประกันพื้นฐานของการดำรงชีวิต และการมีโอกาสนั้นจะพัฒนาตนให้เข้าถึงจุดหมายของชีวิตที่สูงขึ้นไป เหนือจากนั้นวัตถุที่เพิ่มขึ้นมาก็เป็นเครื่องประกอบเสริมความสุข ที่เขาจะเสพอย่างรู้จักพอดี โดยไม่ลุ่มหลงมัวเมา ทำที่และความเข้าใจอย่างนี้จะเป็นเงื่อนไขแห่งความสัมพันธ์กับธรรมชาติแวดล้อมอย่างดี ส่วนในด้านสังคม เขาก็มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมคือเพื่อนมนุษย์อย่างเกื้อกูลกัน ให้ต่างฝ่ายต่างก็มีอิสรภาพทางสังคมด้วยกัน เพื่อทุกคนจะได้มีโอกาสเข้าถึงอิสรภาพภายในของตนๆ [น. ๓๙]

ในที่สุดอิสรภาพขั้นสุดท้ายที่แท้จริงก็คือการมีอิสรภาพภายในที่จะทำให้มนุษย์จัดการกับชีวิตของตนเองได้อย่างถูกต้องและเป็นผลสำเร็จ เขามีจิตใจที่พ้นจากอำนาจบีบคั้นครอบงำของกิเลสคือ โลภะ โทสะ โมหะ และความทุกข์ใจ ซึ่งเป็นตัวการที่ทำให้เขาเกิดมีปัญหากับภายนอก ... [น. ๓๙-๔๐]

... พวกมนุษย์ที่มีความคิดแบบพหิตถรรพชาติ ที่มุ่งจัดการกับธรรมชาติภายนอกนั้น ในเวลาที่เขาพูดว่าเขาชนะธรรมชาตินั้น เขามุ่งถึงการเอาชนะเฉพาะแต่ธรรมชาติภายนอกเท่านั้น เวลาพูดถึงชีวิตจิตใจของคน เช่นว่า ทำไมเขาจึงไม่แก้ไขความเห็นแก่ตัว หรือความเกลียดชังกันเป็นต้น เขากลับพูดว่านั่นเป็นธรรมชาติของมนุษย์ เขารู้สึกว่าเราจะต้องปล่อยให้เป็นไปตามธรรมชาติภายในนั้นๆ เพราะฉะนั้น การมองคำว่า *ธรรมชาติ* และการเอาชนะธรรมชาติของเขา จึงแว่แห่วไม่สมบูรณ์และมีความขัดแย้งในตัวเอง เขามองแต่ธรรมชาติภายนอกที่จะเอาชนะ แต่ไม่เคยคิดว่า ธรรมชาติภายในก็เป็นธรรมชาติ

ด้านหนึ่งที่เอาชนะได้เช่นเดียวกัน ... [น. ๔๐-๔๑]

ส่วนการที่จะปล่อยตามธรรมชาติเรื่อยเปื่อยไปก็ไม่ถูกต้อง เพราะตัวมนุษย์เองก็เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งอยู่ในธรรมชาตินั้นด้วย มนุษย์จะต้องรู้จักแก้ไขปัญหาในการอยู่กับธรรมชาติแวดล้อม ... [น. ๔๑]

... ตราบใดที่มนุษย์ยังมองตัวเองเป็นส่วนหนึ่งในระบบความสัมพันธ์แบบอิงอาศัยกันของธรรมชาติ ตราบนั้นการที่มนุษย์จะทำตัวเป็นปัจจัยส่วนหนึ่งในการทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในธรรมชาติ ก็เป็นสิ่งที่ทำได้โดยใช้ปัญญา บนพื้นฐานแห่งการมีทิวทัศน์ที่ถูกต้องดังได้กล่าวมา [น. ๔๒]

... เราจะต้องไม่มองข้ามบทบาทที่สำคัญยิ่งของสื่อมวลชน ในการชักจูงส่งเสริมค่านิยมทางสังคมและความคิดเห็นของประชาชน สื่อมวลชนและเทคโนโลยีในด้านข่าวสารข้อมูลทุกชนิด สามารถช่วยเหลือทำประโยชน์แก่มวลมนุษย์ได้เป็นอย่างมาก ในการแก้ปัญหาของโลกสมัยปัจจุบัน และในการพัฒนามนุษย์ ...

การศึกษา แม้จะมีอิทธิพลโดดเด่นน้อยกว่าสื่อมวลชน แต่ก็หนักแน่นลงไปถึงรากถึงฐานมากกว่าสื่อมวลชน การศึกษานั้นไม่ควรจะมีความหมายเป็นเพียงการเตรียมคนไปหางานทำ เพื่อรับใช้ระบบแข่งขันตามแนวความคิดแบ่งแยกแบบเก่า การศึกษาจะต้องมุ่งจุดเน้นไปยังบทบาทที่สำคัญที่สุดของตน คือการพัฒนามนุษย์ตามแนวทางของการสร้างเสริมทัศนคติหรือทิวทัศน์ที่เกื้อกูลทั้งสามประการ การศึกษาเช่นนั้นจะช่วยให้เราสถาปนาสัมมาทิวทัศน์ได้ในสังคม [น. ๔๔]

... การพัฒนาเศรษฐกิจจะต้องให้สมดุลด้วยการพัฒนา
มนุษย์ มิฉะนั้น ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจก็อาจจะเป็น
เพียงภาพลวงตา ... [น. ๔๖-๔๗]

พระพุทธศาสนาสอนว่า

[น. ๔๙]

๑. มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งอยู่ในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุ
ปัจจัยของธรรมชาติ ที่ทุกส่วนส่งผลกระทบต่อกัน จึงต้องทำการที่
เกื้อกูลประสานกลมกลืนกัน เพื่อให้เกิดผลดีในการอยู่ร่วมกันนั้น

[น. ๔๙-๕๐]

๒. มนุษย์สัตว์ทั้งปวงเป็นเพื่อนร่วมกฎธรรมชาติเสมอ
เหมือนกัน ทุกชีวิตรักสุขเกลียดทุกข์กลัวตายเหมือนกัน ไม่มีการ
แบ่งแยกแตกต่าง การทำร้ายสัตว์ไม่ว่าชีวิตใด ก็เป็นสิ่งที่ไม่ดีทั้งสิ้น

...

๓. ชีวิตที่ดีงามสูงสุดเป็นชีวิตที่มีความสุขด้วยความมีอริสภภาพ
นอกจากอริสภภาพภายนอกที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติแวดล้อม เริ่มแต่
ความปลอดภัยจากความขาดแคลนปัจจัย ๔ และการพ้นจากการ
เบียดเบียนกันระหว่างมนุษย์แล้ว สูงขึ้นไปมนุษย์จะต้องมีอริสภภาพ
ภายใน ซึ่งเกิดจากการพัฒนาตน ด้วยการพัฒนาจิตปัญญา จน
กระทั่งมีความสุขที่เป็นไทแก่ตนเอง ซึ่งทำให้เขาสามารถกลับมา
เกื้อกูลต่อธรรมชาติแวดล้อมและเพื่อนมนุษย์ได้ดียิ่งขึ้น [น. ๕๐]

... ในทางพระพุทธศาสนานั้นท่านถือว่า มนุษย์ที่พัฒนา
สมบูรณ์แล้ว จะกำจัดละโลภ โกรธ หลงได้ทั้งหมด แต่มนุษย์จะ
ต้องพัฒนาขึ้นไปตามลำดับเป็นขั้นตอน สำหรับคนทั่วไปคุณสมบัติ
สำคัญที่จะใช้วัดระดับการพัฒนาก็คือการหมดความเห็นผิด ซึ่งม
ีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในขั้นต้นๆ ของการพัฒนามนุษย์ ถ้าละ

ความเห็นผิดโดยแก้ไขความเห็นให้ถูกต้องได้แล้ว ถึงจะยังไม่หมด โลกะ และโทสะ ยังมีความเห็นแก่ตัว ยังมีความโลภ มีความเกลียด โกรธชิงชังกันบ้าง ก็จะไม่มีความสุขมากนัก จะเกิดเป็นปัญหาเฉพาะกรณีๆ และเป็นเรื่องชั่วคราวระยะสั้น ... [น. ๕๒-๕๓]

มนุษย์กับมนุษย์แม้ต่างศาสนากันก็สัมพันธ์กันด้วยเมตตาไมตรี แต่กับสังขาร มนุษย์จะต้องสัมพันธ์ด้วยปัญญา ต้องตรงไปหาตัวความจริง ... การใช้ปัญญาจะต้องเป็นอิสระ มนุษย์จะโอนอ่อนผ่อนสังขารเข้ากับความต้องการของตัวเองไม่ได้ ... [น. ๕๔]

เมื่อนำเอาทฤษฎีคือแนวความคิดที่ถูกต้องเข้ามาแล้ว แม้แต่วิทยาการต่างๆ ก็จะต้องดำเนินไปในทิศทางที่ถูกต้อง คือ

๑. เราจะมีวิทยาศาสตร์ ทั้งวิทยาศาสตร์ธรรมชาติและวิทยาศาสตร์ประยุกต์ พร้อมทั้งเทคโนโลยี ที่ไม่คิดจะพิชิตธรรมชาติ ไม่เอาเปรียบธรรมชาติ ...

๒. สังคมศาสตร์ทั้งหลาย ก็จะต้องอยู่บนฐานความคิดที่มองมนุษย์ไม่แบ่งแยก และไม่มุ่งแข่งขันหาพลังอำนาจที่จะข่มหรือครอบงำกัน ... [น. ๕๕]

๓. มนุษยศาสตร์ก็จะหันมาเน้นเกี่ยวกับความเพียรพยายามของมนุษย์ในการเข้าถึงคุณค่าสูงสุดแห่งความมีอิสรภาพที่เป็นภายในและการพัฒนาความเป็นมนุษย์ จะเสริมหนุนให้มนุษย์พัฒนาตน จนบรรลุอิสรภาพที่แท้จริง และกลับมาเป็นฐานที่ถูกต้องให้แก่ศาสตร์สองหมวดแรกทั้งวิทยาศาสตร์ธรรมชาติและสังคมศาสตร์ [น. ๕๖]

ทั้งหมดนี้จะสำเร็จได้ก็ด้วยการที่มนุษย์เข้าถึงอิสรภาพ แท้จริง

... การพัฒนาเศรษฐกิจจะต้องให้สมดุลด้วยการพัฒนา
มนุษย์ มิฉะนั้น ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจก็อาจจะเป็น
เพียงภาพลวงตา ... [น. ๔๖-๔๗]

พระพุทธศาสนาสอนว่า

[น. ๔๙]

๑. มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งอยู่ในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุ
ปัจจัยของธรรมชาติ ที่ทุกส่วนส่งผลกระทบต่อกัน จึงต้องทำการที่
เกื้อกูลประสานกลมกลืนกัน เพื่อให้เกิดผลดีในการอยู่ร่วมกันนั้น

[น. ๔๙-๕๐]

๒. มนุษย์สัตว์ทั้งปวงเป็นเพื่อนร่วมกฎธรรมชาติเสมอ
เหมือนกัน ทุกชีวิตรักสุขเกลียดทุกข์กลัวตายเหมือนกัน ไม่มีการ
แบ่งแยกแตกต่าง การทำร้ายสัตว์ไม่ว่าชีวิตใด ก็เป็นสิ่งที่ไม่ดีทั้งสิ้น

...

๓. ชีวิตที่ดีงามสูงสุดเป็นชีวิตที่มีความสุขด้วยความมีอิสรภาพ
นอกจากอิสรภาพภายนอกที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติแวดล้อม เริ่มแต่
ความปลอดภัยจากความขาดแคลนปัจจัย ๔ และการพ้นจากการ
เบียดเบียนกันระหว่างมนุษย์แล้ว สูงขึ้นไปมนุษย์จะต้องมีอิสรภาพ
ภายใน ซึ่งเกิดจากการพัฒนาตน ด้วยการพัฒนาจิตปัญญา จน
กระทั่งมีความสุขที่เป็นไทแก่ตนเอง ซึ่งทำให้เขาสามารถกลับมา
เกื้อกูลต่อธรรมชาติแวดล้อมและเพื่อนมนุษย์ได้ดียิ่งขึ้น [น. ๕๐]

... ในทางพระพุทธศาสนานั้นท่านถือว่า มนุษย์ที่พัฒนา
สมบูรณ์แล้ว จะกำจัดละโลก โกรธ หลงได้ทั้งหมด แต่มนุษย์จะ
ต้องพัฒนาขึ้นไปตามลำดับเป็นขั้นตอน สำหรับคนทั่วไปคุณสมบัติ
สำคัญที่จะใช้วัดระดับการพัฒนาก็คือการหมดความเห็นผิด ซึ่งมี
ความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในขั้นต้นๆ ของการพัฒนามนุษย์ ถ้าละ

ความเห็นผิดโดยแก้ไขความเห็นให้ถูกต้องได้แล้ว ถึงจะยังไม่หมด โลกะ และโทสะ ยังมีความเห็นแก่ตัว ยังมีความโลภ มีความเกลียด โกรธชิงชังกันบ้าง ก็จะไม่มีความสงบมากนัก จะเกิดเป็นปัญหาเฉพาะกรณีๆ และเป็นเรื่องชั่วคราวระยะสั้น ... [น. ๕๒-๕๓]

มนุษย์กับมนุษย์แม้ต่างศาสนากันก็สัมพันธ์กันด้วยเมตตาไมตรี แต่กับสัตว์ มนุษย์จะต้องสัมพันธ์ด้วยปัญญา ต้องตรงไปหาตัวความจริง ... การใช้ปัญญาจะต้องเป็นอิสระ มนุษย์จะโอนอ่อนผ่อน สัจธรรมเข้ากับความต้องการของตัวเองไม่ได้ ... [น. ๕๔]

เมื่อนำเอาทฤษฎีคือแนวความคิดที่ถูกต้องเข้ามาแล้ว แม้แต่ วิทยาการต่างๆ ก็จะต้องดำเนินไปในทิศทางที่ถูกต้อง คือ

๑. เราจะมิมีวิทยาศาสตร์ ทั้งวิทยาศาสตร์ธรรมชาติและ วิทยาศาสตร์ประยุกต์ พร้อมทั้งเทคโนโลยี ที่ไม่คิดจะพิชิต ธรรมชาติ ไม่เอาเปรียบธรรมชาติ ...

๒. สังคมศาสตร์ทั้งหลาย ก็จะต้องอยู่บนฐานความคิดที่ มองมนุษย์ไม่แบ่งแยก และไม่มุ่งแข่งขันหาพลังอำนาจที่จะข่ม หรือครอบงำกัน ... [น. ๕๕]

๓. มนุษยศาสตร์ก็จะหันมาเน้นเกี่ยวกับความเพียรพยายามของมนุษย์ในการเข้าถึงคุณค่าสูงสุดแห่งความมีอิสรภาพ ที่เป็นภายในและการพัฒนาความเป็นมนุษย์ จะเสริมหนุนให้ มนุษย์พัฒนาตน จนบรรลุอิสรภาพที่แท้จริง และกลับมาเป็นฐานที่ ถูกต้องให้แก่ศาสตร์สองหมวดแรกทั้งวิทยาศาสตร์ธรรมชาติและ สังคมศาสตร์ [น. ๕๖]

ทั้งหมดนี้จะสำเร็จได้ก็ด้วยการที่มนุษย์เข้าถึงอิสรภาพ แท้จริง

ที่ตนเองเป็นอยู่อย่างมีความสุขได้โดยขึ้นต่อสภาพแวดล้อมน้อยลง คือออกไปครอบงำจัดการเอาจากสิ่งแวดล้อมน้อยลง และหันไปเกิดภูลให้มากขึ้น แล้วมนุษย์เองก็จะประสบความสุขจากอิสรภาพที่แท้จริงนั้นด้วย [น. ๕๗]

คนไทย หลงทางหรือไร*

... คำว่า สังเวช ในภาษาไทย มักจะมองกันในแง่ของความ
สลดหดหู่ใจ หรือไม่ก็ห่อเหี่ยวไปเลย ซึ่งความหมายเดิมในบาลี
ไม่ใช่อย่างนั้น

สังเวชนี้ แปลว่ากระตุ้นเตือนหรือเร้าใจ หมายถึง กระตุ้น
เตือนใจให้ได้คิดที่จะเลิกละความชั่ว หรือเลิกละความประมาท
และเร้าใจให้เร่งทำความดีงาม ด้วยความไม่ประมาท [น. ๔]

แต่ถ้าหากว่าเกิดความสลดหดหู่ใจ จะเป็นคุณธรรมได้อย่างไร
มันไม่เป็นกุศลแล้ว สลดหดหู่ใจนั้นเป็นกิเลส เรียกว่า นิर्वรณ เป็น
ถีนมิตตะ ไม่ดีแน่ๆ ... [น. ๖]

ศาสนาพราหมณ์ที่มาเป็นศาสนาฮินดูนั้น เดิมเป็นศาสนา
แห่งการบูชาัญญู ฆ่าสัตว์ ต่อดจนกระทั่งฆ่าคนบูชาัญญู ที่นี้
พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นมา สั่งสอนเรื่องความเมตตากรุณา การ
ช่วยเหลือกัน การงดเว้นจากการเบียดเบียน คำสอนเหล่านี้ ก็ทำให้
ศาสนาพราหมณ์ต้องปรับปรุงตัวเอง กระทั่งต่อมาอีกนานภายหลัง
พุทธกาล ศาสนาฮินดูกลายเป็นศาสนาแห่งการไม่กินเนื้อสัตว์ไป
คนแขกโดยทั่วๆ ไปเป็นชาวฮินดูไม่กินเนื้อสัตว์ อาจจะเป็นด้วยว่า

* พิมพ์ครั้งที่ ๒ - กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๘

ต้องการแข่งกับพุทธศาสนาให้เห็นว่า ฉันทืออหิงสายิ่งกว่าในพุทธศาสนาด้วยซ้ำไป [น. ๑๑-๑๒]

เรื่องความแห้งแล้งกับเทวดานั้น เป็น ๒ อย่างก็จริง แต่อาจสัมพันธ์เป็นเรื่องเดียวกันก็ได้ ถ้าเอามาบรรจบกัน ลองพุดดู ก็อาจจะบอกว่า ในประเทศอินเดียนั้น บนแผ่นดินเต็มไปด้วยความแห้งแล้งยากจน บนผืนฟ้า ก็เต็มไปด้วยเทวดาผู้ทรงฤทธิ์ ... [น. ๑๓]

... การที่มีความนิยมนับถือบูชาพระพรหมกันมากขึ้นในสังคมไทย จะเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงระบบความสัมพันธ์ระหว่างราชวากับผู้ปกครอง หรือผู้เป็นใหญ่ในบ้านเมืองที่มีการพึ่งพาอาศัย เช่น (เครื่องเช่น สังเวช) และ เส้น (เส้นสาย) เพิ่มมากหรือดาดขึ้น และแสดงถึงสภาพชีวิตจิตใจ ตลอดจนแนวโน้มแห่งพฤติกรรมของประชาชน ที่อ่อนล้าต่อการเพียรพยายามพึ่งตนเอง มีวิถีชีวิตที่เสี่ยงและหันมาเป็นผู้คอยความหวังอย่างเลื่อนลอยมากยิ่งขึ้น สภาพปัจจุบันเป็นไปในลักษณะนี้หรือไม่ [น. ๑๔-๑๕]

... คนมีความหวังพึ่งเทวดามาก ก็สวดอ้อนวอน รอคอยช่วยเหลือ ไม่ทำงาน ไม่เพียรพยายามด้วยตนเอง เมื่อไม่เพียรพยายามด้วยตนเองก็ยิ่งยากจนขึ้นแค้นลงยิ่งยากจนขึ้นแค้นลง ไม่มีใครช่วยเหลือได้ ก็ยิ่งหวังพึ่งเทวดามากขึ้นหวังพึ่งเทวดามากขึ้นไม่ทำอะไรมันก็ยิ่งยากจน เพราะฉะนั้น มันก็สนับสนุนซึ่งกันและกันให้ยิ่งหนักลงๆ กลายเป็นวงจรแบบปฏิเสธสมุบัติไป

ที่นี้เมื่อมาถึงเมืองไทยเราเนี่ย มันจะหนักขึ้นไปอีก เดียวจะเพิ่มการปลอบใจด้วยเทวดาเข้ามาอีกหนึ่ง ก็เป็นสาม คือ ปลอบใจตัว ทั้งด้วยเทวดา ทั้งด้วยสุรา และด้วยการพนัน ถ้าอย่างนี้ก็ไม่รู้

ว่าจะพัฒนาประเทศกันได้อย่างไร ...

[น. ๑๕]

พระพุทธเจ้าทรงสอนหลักธรรมไว้ข้อหนึ่ง ให้ระลึกถึง
 เทวดา เรียกว่า *เทวตานุสติ* แต่ท่านหมายความว่าให้ระลึกถึง
 คุณธรรมความดีงาม ที่จะทำให้เป็นเทวดา เช่น ความมีหิริโอตตปปะ
 เป็นต้น คือระลึกถึงในการที่จะประพฤติปฏิบัติตนให้น่านับถือ
 ให้ตัวเองเป็นเทวดาได้ ไม่ใช่ระลึกถึงเพื่อเช้นสรวงอ้อนวอนขอผล
 จากเทวดา

[น. ๑๗]

ท่านสอนให้แผ่เมตตาแก่เทวดา และให้เอื้อเฟื้อสงเคราะห์
 เทวดาโดยทำบุญอุทิศไปให้ด้วยซ้ำ ดังที่เรียกเป็นศัพท์ว่า เทวดาพลี

[น. ๑๙]

... จะสรุปท่าทีของพุทธศาสนาที่มีต่อเทวดา ก็มีดังนี้

ประการหนึ่ง ท่านให้เราอยู่ร่วมกับเทวดาอย่างมิตร
 อย่างผู้ร่วมทุกข์ร่วมสุขในโลก ให้แผ่เมตตามีไมตรีจิตต่อกัน ไม่
 เบียดเบียนกัน ให้เกียรติต่อกัน เคารพนับถือกันเหมือนอย่างญาติ
 มิตรหรือผู้ใหญ่ผู้น้อย แต่ไม่ให้ไปหวังพึ่งอ้อนวอนกันอยู่ ... [น. ๒๓]

ประการที่ ๒ ... ความเพียรพยายามของมนุษย์นั้น
 แม้แต่เทวดาก็เกิดกันไม่ได้ ...

[น. ๒๔]

ประการที่ ๓ ... ต้องถือว่าธรรมเป็นสำคัญ ยึดเอา
 หลักการไว้ไม่ยอมแม้แต่เทวดา ถ้าหากเขาประพฤติผิดธรรม
 ธรรมจะต้องเหนือเทวดา ...

[น. ๒๕]

... ความจริงบทบาทของเทวดานั้นก็คล้ายกับบทบาทของผู้ใหญ่
 ในสังคมนั้นก็มีผู้ใหญ่และผู้น้อย ในแง่หนึ่งผู้ใหญ่ก็เปรียบเหมือน
 เทวดา แต่แบ่งออกไปก็มี ผู้ใหญ่ที่เป็นแบบเทวดาอินดู กับผู้ใหญ่

แบบเทวดาพุทธ ถ้าเป็นผู้ใหญ่แบบเทวดาอินทรีก็เป็นผู้ใหญ่แบบที่มองหาเครื่องเช่น อาจจะไม่ต้องเป็นเครื่องเช่นสินบนอะไร อย่างอ่อนๆ ก็อาจจะเป็นการเอาอกเอาใจ การพะเน้าพะนอ แค่นี้ก็ถือว่าเป็นเทวดารอเครื่องเช่น เรียกว่า เทวดาแบบอินดู

... เทวดาแบบพุทธนั้นก็คอยดูแลสอดส่องว่า มีใครทำความดีบ้าง ใครทำความดีก็เข้าไปโอบอุ้มสนับสนุน ไม่ต้องรอให้เขามาพะเน้าพะนอเอาใจ ... [น.๒๖]

... พระพุทธเจ้าได้ทำให้เทวดาลงมาเป็นมิตรของมนุษย์มาอยู่ร่วมกันฉันมิตร ครั้นภายหลังพุทธกาลต่อมาอีกไม่นาน เทวดาก็เริ่มขยายจำนวนมีมากมายขึ้น แล้วก็มีคามยิ่งใหญ่มาก จนกระทั่งในที่สุด แม้พระพุทธเจ้าเองก็ได้กลายเป็นนารายณ์อวตารปางหนึ่งไป

เมื่อพระพุทธเจ้ากลายเป็นเพียงอวตารปางหนึ่งของพระนารายณ์ ผลที่สุดศาสนาพราหมณ์หรือเทวดา ก็เลยเบียดพุทธศาสนาตกจากประเทศอินเดียไป อย่างที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ ก็ต้องมาดูว่าประเทศไทยเรานี้กำลังเดินทางไปในวิถีเดียวกับอินเดียหรือเปล่า ถ้าเป็นเช่นนั้น พุทธศาสนาก็อาจถูกเทวดาเบียดตกไปจากแผ่นดินไทย เช่นเดียวกัน [น. ๒๘]

... เหตุทั้งหลายที่ทำให้พุทธศาสนาต้องสูญสิ้นไปจากประเทศอินเดีย ... [น. ๖๑]

... ชาวพุทธเราใจกว้าง แต่ศาสนาอื่นเขาไม่ใจกว้างด้วย นี่ก็เป็นเหตุสำคัญที่ทำให้พระพุทธานุศาสนาสายสูญสิ้นไป เพราะว่าเมื่อพระพุทธานุศาสนาเกิดขึ้นนั้น ก็สอนแต่เพียงหลักธรรมเป็นกลางๆ ให้คนประพฤติดี ทำความดี จะนับถือหรือไม่นับถือก็ได้ว่าอะไร ถ้า

เป็นคนดีแล้วก็ไปสู่คติที่ดีหมด ไม่ได้จำกัดว่าต้องเป็นชาวพุทธจึงจะไปสวรรค์ได้ หรือว่าชาวพุทธที่มานับถือแล้วทำตัวไม่ดีก็ไปนรกเหมือนกัน ... [น. ๖๑-๖๒]

... ชาวพุทธลืมหักกรรม ไม่เอาการกระทำของตัวเองเป็นหลัก ไปหวังพึ่งเทพเจ้า ไปหวังพึ่งฤทธิ์ พึ่งปาฏิหาริย์ ... [น. ๖๔]

... ในทางพุทธศาสนาถือการกระทำหรือกรรมเป็นสำคัญ เทวดาจะต้องมาเสริมมาช่วยการกระทำที่ดีของเรา ฤทธิ์จะต้องมาประกอบการกระทำ เอาการกระทำ เอาความเพียรพยายามหรือเอาการกระทำที่ดีเป็นหลัก ... [น. ๖๗]

อีกอย่างหนึ่งที่ควรระวัง คือ พอมีภัยหรือเรื่องกระทบกระทั่งกันส่วนรวม ชาวพุทธไม่น้อยมีลักษณะที่วางเฉย ไม่เอาเรื่อง แล้วเห็นลักษณะนี้เป็นดีไป เห็นว่าใครไม่เอาเรื่องเอาราว มีอะไรเกิดขึ้นก็เฉยๆ ไม่เอาเรื่อง กลายเป็นดีไม่มีกิเลส เห็นอย่างนี้ไปก็มี ... [น. ๖๘]

... พระมหากัสสปะ แม้จะเป็นพระอรหันต์ฝ่ายป่า ท่านอยู่ป่าเรื่อย ออกไปธุดงค์เป็นเอตทัคคะทางธุดงค์ ดูคล้ายๆ กับไม่ยุ่งเกี่ยวกับใคร แต่ที่จริงถ้าเป็นกิจการส่วนรวม ท่านต้องยุ่งต้องเอาใจใส่ เราจะเห็นว่า เมื่อคราวที่พระพุทธเจ้าปรินิพพาน พระมหากัสสปะเป็นผู้นำเลยทีเดียว ในการทำสังคายนา โดยที่ท่านได้ปรารภว่า พระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว มีผู้กล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัย คือ พระสุภัททวุฑฒบรพชิต จึงจะต้องรีบทำสังคายनावางหลักการไว้ให้แน่นอน ไม่ให้คนที่คิดร้ายได้ช่องที่จะประพฤติไขว้เขวออกไป

[น. ๗๐]

คติที่ถูกต่องั้น สอดคล้องกับหลักความจริงที่ว่า พระอรหันต์

หรือท่านผู้หมดกิเลส นั้น เป็นผู้บรรลุประโยชน์ตนสมบูรณ์แล้ว หมดกิจที่จะต้องทำเพื่อตนเองแล้ว จึงมุ่งแต่จะบำเพ็ญประโยชน์เพื่อผู้อื่น ขวนขวายในกิจของส่วนรวมอย่างเต็มที่ [น. ๗๒]

. การฝากศาสนาไว้กับพระ ชาวพุทธจำนวนมากทีเดียว ชอบฝากศาสนาไว้กับพระอย่างเดียว แทนที่จะถือตามคติของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระศาสนานี้ขึ้นอยู่กับบริษัททั้ง ๔ ...

[น. ๗๒-๗๓]

พระ พอได้รับการอุปถัมภ์มาก มีความสุขสบาย บางส่วนก็มีความประพฤติย่อหย่อน และอาจจะเหินห่างจากประชาชนทั่วไป ... ห่างประชาชน นานๆ เข้าพุทธศาสนาก็หมดความหมายไปจากประชาชน

... ให้สังเกตว่า เมื่อมีการสร้างสิ่งใหญ่โตมากๆ ไม่ช้าศาสนา มักจะค่อยๆ เสื่อมบางทีพระอาจจะมัววุ่นวายหรือเพลินกับงานพวกนี้ จนลืมทำหน้าที่หลักของตัวเอง ก็เป็นเรื่องที่ต้องพิจารณารายละเอียดว่าเป็นเพราะอะไร แต่อย่างน้อย ข้อพิจารณาสำคัญคือ จะต้องแยกกว่าเป็นการก่อสร้างเพื่อใช้งานที่ยิ่งใหญ่ หรือเป็นการสร้างเพียงเพื่อแสดงความยิ่งใหญ่ [น. ๗๖]

การล้มสร้างคนนี้อาจเป็นเหตุหนึ่ง ที่ทำให้พุทธศาสนา เสื่อมโทรมลงไป เพราะฉะนั้นสิ่งก่อสร้างที่ใหญ่โตนั้นเมื่อเหลือหลงมาก็กลายเป็นเหยื่อของผู้อื่นต่อไป หนึ่ง ก็กลายเป็นสิ่งที่มีค่าที่เขาอยากครอบครอง สอง เขาก็เอาไปใช้ในศาสนาของเขา ถ้าไม่ใช่ เขาก็เอามาลบหลู่ให้เป็นทีกระທกกระທเอนใจแก่พวกเรา อย่างที่ได้ไปเห็นกันหลายๆ แห่ง

เมื่อพระพุทธศาสนาสูญสิ้นไปก็ดี ถาวรวัตถุสูญสิ้นไปก็ดี มหาอาณาจักรน้อยใหญ่สูญสิ้นทำลายไปก็ดี ก็ได้คติธรรมตามหลักอนิจจัง ที่เป็นไตรลักษณ์ หลักอนิจจังนั้นให้คติ ๒ อย่างในทางธรรม [น. ๗๗]

คติที่ ๑ ก็คือว่า ทำให้เราปลงธรรมสังเวช การปลงธรรมสังเวช ก็คือเป็นเรื่องกระตุ้นเตือนภายในใจของเราให้เห็นคติธรรมดาของสังขารที่มีการเกิดขึ้น มีความตั้งอยู่ เสื่อมสลาย และสิ้นสูญไป ถ้าเราเข้าใจคติธรรมดาอย่างนี้แล้ว ใจเราก็จะได้ไม่เศร้าโศกเสียใจ มีใจผ่องใสเบิกบานอยู่ได้ เราไปเห็นสถานที่ทางพุทธศาสนาที่เคยรุ่งเรืองอยู่จนถึง ๑,๗๐๐ ปี ยิ่งใหญ่ขนาดไหน แต่ทำไมเดี๋ยวนี้สูญสิ้นไปเหลือแต่ซาก [น. ๗๗-๗๘]

คติที่ ๒ ก็คือ เป็นเครื่องเตือนใจ เป็นบทเรียนให้ไม่ประมาท เพราะสิ่งอย่างนี้หรือความเสื่อมความสูญสิ้นนั้น ไม่ควรให้เกิดขึ้นบ่อยๆ ไม่ควรให้เกิดขึ้นอีก และไม่ควรให้เกิดขึ้นโดยง่าย คือไม่ควรปล่อยหรือไม่ควรยอมให้เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น สิ่งใดที่เกิดขึ้นมาในอดีตแล้วเป็นเหตุแห่งความเสื่อม สิ่งนั้นเราควรหลีกเลี่ยง สิ่งใดเป็นเหตุแห่งความเจริญ เราก็ช่วยกันสร้างสรรค์ต่อไป นี่เป็นคติของความไม่ประมาท [น. ๗๘-๗๙]

การที่พระพุทธศาสนาจะเจริญมั่นคง เราต้องรักษาตัวหลักธรรมที่แท้ไว้ให้ได้ ตีความให้เข้าใจถ่องแท้ ปฏิบัติตามให้ถูกต้อง นี่ก็คือคติจากทั้งหมดที่ได้ผ่านมา ... [น. ๘๓]

ธรรมะฉบับเรียนลัด*

... เมื่อใดเราเข้าถึงชีวิตที่ดีมีความสุขที่แท้จริง ก็คือ
เข้าถึงธรรม พุทธัน ๆ ว่า เมื่อสุขแท้ ก็ถึงธรรม ... [น. ๑]

... การเข้าถึงชีวิตที่ดีมีความสุข หรือการเข้าถึงธรรมนั้น
มิให้เราเข้าถึงได้อยู่แล้วเป็นขั้น ๆ หลายชั้น ซึ่งจัดรวมได้เป็น ๓
ชั้น คือ

๑. **ชั้นกามามิส** ได้แก่ชีวิตที่วุ่นวายหรือวนเวียนอยู่กับการ
หารูป เสียง กลิ่น รส และสิ่งสัมผัสกาย ที่สวยงาม ไพเราะ
หอมหวาน ...

ชีวิตและความสุขขั้นนี้แบ่งซอยออกไปได้เป็น ๒ ระดับ คือ

ก) **ระดับที่ไร้การศึกษา หรือยังไม่พัฒนา** ... [น. ๒]

ข) **ระดับที่เข้าสู่การศึกษา หรือเริ่มมีการพัฒนา** ... [น. ๓]

พอมีศีลเป็นฐาน และมีทานมาเสริม มนุษย์ก็อยู่ร่วมกันได้ดีขึ้น
มีการเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน สังคมมีสันติสุขพอสมควร [น. ๔]

๒. **ชั้นจิตวิมุตติ** ... [น. ๖]

การพัฒนาในชั้นจิตวิมุตติจะทำให้คนมีจิตใจที่มีคุณภาพ

* พิมพ์ครั้งที่ ๕ - มีนาคม พ.ศ. ๒๕๔๐

ประกอบด้วยคุณธรรม เช่น เมตตากรุณา ศรัทธา ความกตัญญู กตเวที เป็นต้น มีสมรรถภาพ เป็นจิตใจที่เข้มแข็งมั่นคง ขยันอดทน มีสติรู้จักยับยั้งชั่งใจและมีสุขภาพเพราะสงบสบายผ่อนคลายเอิบอิม ผ่องใส สดชื่นเบิกบาน มีความสุข [น. ๗]

การพัฒนาในขั้นจิตวิวัฒนะโดยตรง จะทำให้จิตเกิดมีคุณสมบัติที่สำคัญ คือ มีพลังมาก (เหมือนปล่อยน้ำให้ไหลไปในท่อหรือรางทางเดียวไม่กระจัดกระจาย) ใสกระจ่างเอื้อต่อการใช้ปัญญา (เหมือนน้ำนิ่งสนิทไม่ไหวระเือน ผุ่นละอองตกตะกอนจึงใสมองเห็นทุกอย่างในน้ำชัดเจน) และสงบสบายมีความสุข (เพราะไม่มีอะไรบกวน ไม่ขุ่นมัว ไม่ฟุ้งซ่านร้อนรนกระวนกระวาย)

จิตที่มีคุณสมบัติอย่างนี้ เรียกว่าเป็นกัมมณีย์ คือเหมาะแก่การใช้งาน ... [น. ๘]

๓. **ขั้นอิสระหลุดพ้น** หมายถึงชีวิตที่พ้นหรืออยู่เหนือการที่จะถูกบีบคั้นครอบงำด้วยปัญหาไม่ว่าอย่างใด ๆ ... ไม่มีเงาของความทุกข์รบกวน เรียกว่าเป็นพุทธะ ที่แปลให้เข้าใจกันง่ายๆ ว่า รู้ตื่น และเบิกบาน

ชีวิตและความสุขขั้นนี้เป็นขั้นที่ถึงได้ด้วย **ปัญญา** ผู้ที่มีชีวิตในขั้นนี้ เป็นผู้ที่มีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ... [น. ๙]

... ชีวิตและความสุข ๓ ขั้นนั้น พุดโดยย่อ คือ

๑) **ขั้นกามามิส** (เรียกให้สั้นว่าขั้นกาม ชื่อเต็ม = ขั้นกามาวจร - ท่องเที่ยวไปในกาม) ต้องใช้**ศีล** เป็นเครื่องควบคุม โดยมีทานสนับสนุน

๒) **ขั้นจิตวิวัฒนะ** (ชื่อเต็ม = ขั้นรูปาวจร - ท่องเที่ยวไปในรูป และ อรูปาวจร = ท่องเที่ยวไปในอรูป) มี**สมาธิ** เป็นแกนนำในการพัฒนา

๓) **ชั้นอิสระหลุดพ้น** (ชื่อเต็ม = **ชั้นโลกุตตระ - เนื้อโลก หรือชั้นปรมาตม - ประโยชน์สูงสุด**) มี**ปัญญา**เป็นตัวชี้ขาดที่จะนำเข้าสู่จุดหมาย [น. ๑๐]

การปฏิบัติธรรมนี้ เป็นเรื่องที่กว้างมาก หมายถึง การนำเอาธรรมมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิต หรือการทำกิจทำงานทำหน้าที่ให้ถูกต้อง ทำทุกเรื่องทุกอย่างให้ถูกต้อง ให้ดี ให้เกิดผลเป็นประโยชน์ เพื่อจะได้เข้าถึงชีวิตที่ดีงามมีความสุขที่แท้จริงนั่นเอง เป็นการปฏิบัติธรรม [น. ๑๖]

ศีลมีหลายระดับ หรือจัดไว้หลายประเภท ให้เหมาะกับสภาพชีวิตและสังคมหรือชุมชนนั้นๆ ในการที่จะปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของตน

จะเห็นว่า ศีล ๕ เป็นมาตรฐานอย่างต่ำสำหรับจัดระเบียบชีวิตและสังคมของมนุษย์ ให้อยู่ในสภาพที่เอื้อโอกาสขั้นพื้นฐาน ในการที่จะสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม หรือทำการพัฒนาไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใด ทางจิตใจก็ตาม ทางวัตถุก็ตาม [น. ๑๘]

ศีล ๘ นั้น เป็นเครื่องเสริมและเอื้อโอกาสยิ่งขึ้นไป ทั้งด้านเวลาและแรงงาน ในการที่จะพัฒนาชีวิตทางด้านจิตใจและปัญญา พุทธอีกสำนวนหนึ่งว่า เป็นเครื่องเสริมและเอื้อโอกาสในการบำเพ็ญจิตตภาวนา และปัญญาภาวนา [น. ๑๙]

... คนที่ฉลาดจึงสามารถบำเพ็ญศึกษา คือฝึกฝนพัฒนาตน และสำรวจตรวจสอบวัดผลการพัฒนาตนได้เสมอตลอดทุกครั้งทุกเวลา เป็นการบำเพ็ญไตรสิกขาในระดับจุลภาคหรือรอบเล็ก คือครบทั้งสามอย่างในพฤติกรรมเดียว หรือในกิจกรรมเดียว

พร้อมกันนั้นก็เจริญไตรสิกขาในระดับมหัทธภาคหรือรอบใหญ่ คือ ค่อยๆ ทำทีละส่วนไปด้วย ชนิดที่ดูภายนอกก็เหมือนศึกษาไปตามลำดับทีละอย่าง โดยที่การบำเพ็ญไตรสิกขาในระดับจุลภาคนี้นี้ก็จะช่วยให้การเจริญไตรสิกขาในระดับมหัทธภาคก้าวหน้าไปด้วยดี แล้วในทางย้อนกลับการเจริญไตรสิกขาในระดับมหัทธภาค ก็จะส่งผลให้การบำเพ็ญไตรสิกขาในระดับจุลภาคมีความมั่นคงและสมบูรณ์ยิ่งขึ้นจนเต็มเปี่ยมในที่สุด [น. ๒๒-๒๓]

คำว่าจิตตภาวนาที่ดี สมถภาวนาที่ดี สมาธิภาวนาที่ดี จึงใช้แทนกันได้หมด

ต่อไปอย่างที่สอง ปัญญาภาวนานั้นเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า วิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนา มุ่งให้เกิดปัญญา คือ ปัญญาที่เข้าใจความจริงของสิ่งทั้งหลาย ปัญญาในขั้นที่รู้จักโลกและชีวิตตามความเป็นจริง เรียกว่าวิปัสสนา แปลว่ารู้แจ้ง ไม่ใช่รู้แค่ทำมาหาเลี้ยงชีพได้เท่านั้นแต่รู้สภาวะรู้สภาพความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย จึงเรียกว่า วิปัสสนา ซึ่งก็เป็นปัญญาระดับหนึ่งนั่นแหละ [น. ๒๖]

... เมื่อท่านได้ฟังคำว่า ทาน ศีล ภาวนา กับ ศีล สมาธิ ปัญญา นี้ก็ให้ทราบว่าที่จริงเป็นระบบอันเดียวกัน แต่เราแยกเพื่อให้เห็นจุดเน้นที่ต่างกัน สำหรับคฤหัสถ์จะเน้นด้านนอก จัดเป็นทาน ศีล ภาวนา แต่สำหรับพระสงฆ์จะเน้นด้านใน วางหลักเป็นศีล สมาธิ ปัญญา

อนึ่ง ชื่อเรียกก็คล้ายๆ กัน ชุต ศีล สมาธิ ปัญญา ทุกท่านรู้จักกันดีแล้วว่าไตรสิกขา ...

ส่วนชุตทานศีลภาวนา เรียกชื่อต่างไปนิดหนึ่งว่า **ปญฺญสิกขา** หรือ **บุญสิกขา** ก็คือ การฝึกฝนในเรื่องความดี หรือการฝึกหัดทำความดีนั่นเอง [น. ๒๘]

ทำไมคนไทยจึงเรียน พระพุทธศาสนา?*

... วิชาพระพุทธศาสนา^๑ เป็นเรื่องของการศึกษา ซึ่งเป็นภารกิจหลักในทางสร้างสรรค์ของสังคม ที่มีผลลึกซึ้งและยาวไกล พร้อมกันนั้นก็เป็นเรื่องของการสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ ซึ่งเป็นพื้นฐานและเป็นรากเหง้าที่ยึดเหนี่ยวสังคมไว้ และทำให้สังคมไทยมีลักษณะที่เป็นแบบฉบับของตัวเอง แต่คนกลับเอาใจใส่น้อย ไม่มีจิตสำนึกที่จะเห็นความสำคัญ

[น. ๓]

การสอนจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา หรือการนำพระพุทธศาสนาไปใช้ในการสอนจริยศึกษา เป็นการปฏิบัติที่สอดคล้องกลมกลืนกับรากฐานทางวัฒนธรรม และพื้นเพทางจิตใจของคนไทย เป็นจริยธรรมที่กลมกลืนบนพื้นฐานที่ต่อเนื่อง อีกทั้งเป็นการรู้จักใช้ทรัพยากรที่มีอยู่แล้วให้เป็นประโยชน์ ซึ่งทำให้พร้อมที่จะทำงานได้ง่ายฉับไวกว่าและเบากว่าการทำงานด้วยวิธีอย่างอื่น จึงไม่มีเหตุผลที่จะปฏิเสธการสอนพระพุทธศาสนาเพื่อประโยชน์ในทางจริยธรรม

[น. ๑๘-๑๙]

* จากหนังสือ “ทางสายอิสรภาพของการศึกษาไทย” (พิมพ์ครั้งที่ ๒ - มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๑)

... การปลูกฝังจริยธรรมต้องดำเนินไปอย่างมีกระบวนการ และเป็นระบบ โดยสอดคล้องกับกฎเกณฑ์แห่งสังฆธรรมที่รองรับเป็น พื้นฐาน การที่สังคมไทยยอมรับพระพุทธศาสนาและนับถือสืบต่อกันมา ก็เพราะมีความเชื่อในพระปรีชาญาณของพระพุทธเจ้า ว่าได้ทรงค้นพบสังฆธรรมและทรงสั่งสอนระบบจริยธรรม ที่ถูกต้องจริงแท้ ตรงตามสังฆธรรมนั้น จึงเห็นชอบและพอใจที่จะนำเอาหลักเกณฑ์ทางศีลธรรม หรือระบบการปลูกฝังจริยธรรมของพระพุทธศาสนา มาใช้เป็นระบบชีวิตทางศีลธรรมของตน [น. ๒๐]

... การนำเอาจริยธรรมสากลมาให้นักเรียนที่เป็นพุทธศาสนิกเรียน มองในแง่หนึ่ง ก็เหมือนกับการบังคับหรือใช้กลวิธีชักจูงให้นักเรียนที่เป็นพุทธศาสนิกเปลี่ยนศาสนาจากพุทธศาสนามานับถือศาสนาที่เรียกว่าจริยธรรมสากลแทน อาจจะกลายเป็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพของชาวพุทธเหล่านั้นไปก็ได้ เมื่อจัดไป แทนที่จะได้ผลดีก็อาจจะกลายเป็นเสียทั้งคู่ไม่ได้ผลเลยทั้งสองทาง [น. ๒๑]

ถ้าสังคมไทยยอมรับจริยธรรม ตามระบบที่พระพุทธศาสนาสอนไว้ และพระพุทธศาสนาก็มีอยู่แล้ว เป็นสิ่งหาได้ง่ายในสังคมไทย การจัดหาจริยธรรมสากลเป็นเรื่องวุ่นวายที่จะต้องมาตั้งต้นกันใหม่ กลายเป็นการทำเรื่องง่ายให้เป็นเรื่องยาก จะทำไปเพื่อเหตุผลอันใด [น. ๒๒]

สภาพปัญหาทางจิตใจ และความเสื่อมโทรมทางศีลธรรมของสังคมอเมริกันในปัจจุบัน ย่อมถือเป็นข้อพิสูจน์ได้ว่า ระบบจริยศึกษาแบบจริยธรรมสากลนั้น ถ้าแม้มิได้เป็นเหตุให้สังคมอเมริกัน ประสบความเสื่อมโทรมทางศีลธรรม อย่างน้อยมันก็มิได้ประสบ

ความสำเร็จ ในการแก้ปัญหาจริยธรรม หรือในการที่จะช่วยให้สังคมอเมริกันมีจริยธรรมและสภาพจิตใจที่ดีขึ้น หรือแม้แต่จะรักษาสถานภาพทางจริยธรรมให้คงอยู่ในระดับเดิมได้ [น. ๒๓]

สังคมไทยที่มีประชากรส่วนใหญ่ เป็นพุทธศาสนิกชน ไม่ได้มีปัญหาแตกแยกกันอย่างในสังคมอเมริกัน แม้จะมีความแตกต่างหลากหลาย ก็เป็นความแตกต่างในระดับของพัฒนาการทางจิตปัญญา ส่วนหลักความเชื่อและหลักคำสอนทั่วไปลงตัวเป็นแบบเดียวกัน จึงน่าจะใช้ความได้เปรียบคือความมีเอกภาพทางศาสนานี้ให้เป็นประโยชน์ ทั้งในแง่การศึกษาและในแง่สังคม ... [น. ๒๔]

... ถ้ามีปัญหาจะต้องแก้ไข ก็จะต้องเข้าไปปรับปรุงในระบบจริยธรรม ที่มีอยู่แล้วนั้น ไม่ใช่ว่า ทั้งๆ ที่อันเก่าก็ยังปล่อยค้างไว้ให้คงอยู่ กลับไปเอาอันใหม่เข้ามา ทำให้ขัดแย้งวุ่นวายสับสน เลยพลอยเสียผลไปด้วยกัน

นักการศึกษาและนักวิชาการบางท่าน อาจจะยังข้องใจและยังติดใจอยู่กับคำถามที่ว่า จริยธรรมบางอย่างของพระพุทธศาสนา เช่น สันโดษ และหลักกรรม เป็นต้น เป็นสาเหตุขัดขวางการพัฒนาประเทศชาติ หรืออาจจะถึงกับเชื่ออย่างนั้นด้วยตนเองทีเดียว แต่ก็ไม่น่าที่จะยกขึ้นมาอ้าง จึงได้แต่พยายามหลีกเลี่ยงไม่ให้สอนจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา [น. ๒๕]

ท่าทีและการปฏิบัติด้วยท่าทีเช่นนี้ เป็นอันตรายอย่างยิ่งสำหรับการศึกษาซึ่งเป็นกิจการที่กำหนดชะตากรรมของสังคม และสำหรับผู้ทำงานในระดับที่รับผิดชอบต่อชีวิตและสังคมส่วนรวมระดับชาตินี้ ควรจะทำการด้วยความชัดเจน มองเห็นเหตุผล ผ่าน

กระบวนการแก้ความสงสัยข้องใจแล้วอย่างดีที่สุด ... [น. ๒๙]

... ถ้านักการศึกษาหรือนักวิชาการวินิจัย หรือประเมินค่าของหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาไปตามความเชื่อและการปฏิบัติของประชาชนหรือผู้สอนที่กล่าวนั้น ก็จะกลายเป็นว่า นักการศึกษาและนักวิชาการเป็นเพียงผู้เล่าเรียนคำสอนของพระพุทธศาสนาจากชาวบ้านที่ขาดการศึกษาอีกต่อหนึ่ง คือมีความรู้พระพุทธศาสนาต่ำกว่าชาวบ้านเหล่านั้น แทนที่จะเป็นผู้นำ ซึ่งมีความรู้ถูกต้องต้องแท้ดีกว่าชาวบ้าน สามารถที่จะให้การศึกษาแก่ชาวบ้าน เพื่อมาช่วยแก้ไขปรับความรู้ความเข้าใจของชาวบ้าน ให้ตรงและสมบูรณ์ตามหลัก คำสอนที่แท้จริง ... [น. ๓๐]

ถ้าชาวบ้านมีความรู้ความเข้าใจ เชื่อถือและปฏิบัติบกพร่อง ผิดพลาดคลาดเคลื่อน แต่การศึกษาใช้วิธีหลักเลียงเสีย ไม่เกี่ยวข้องกับด้วย ก็เท่ากับว่าชุมชนถูกทอดทิ้งให้เผชิญชะตากรรมอย่างไรที่พึง ปัญหาของสังคมถูกปล่อยปละละเลย ไม่ได้ได้รับความเอาใจใส่แก้ไข นั่นก็คือการศึกษาไม่ได้ทำหน้าที่ตามความรับผิดชอบของตน [น. ๓๑]

ในฐานะที่เป็นสถาบันสังคมที่เก่าแก่มาก ซึ่งพูดได้ว่ามีมาเคียงคู่กับชนชาติไทย เรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาจึงปะปนอยู่ทั่วตลอดในประวัติศาสตร์ของชาติไทย อย่างแยกกันไม่ออก ถ้าจะรู้ประวัติศาสตร์ไทยให้ชัด ก็ต้องรู้ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาไปด้วย [น. ๓๒]

ในฐานะที่เป็นมรดกของชนชาติไทย เนื่องจากความสำคัญในทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมนั้นแหละ พระพุทธศาสนาจึงได้

กลายเป็นเนื้อหาสาระส่วนสำคัญของภูมิธรรมภูมิปัญญาที่สะสมสืบทอดต่อๆ กันมาเป็นสมบัติของชนชาติไทย เป็นหลักอรรถที่ทำให้เกิดความภูมิใจในความเป็นไทย และเป็นเอกลักษณ์ของชาติของตน การศึกษาพระพุทธศาสนาจึงเป็นส่วนร่วมของคนไทยแต่ละคนในการที่จะช่วยกันสืบทอดมรดกของชาติ และดำรงรักษาเอกลักษณ์ของไทย ซึ่งเป็นหน้าที่อย่างหนึ่งของพลเมือง [น. ๓๓]

ถ้าจัดการศึกษานั้นไม่ถูกต้อง โดยละเลยสิ่งที่คนไทยควรจะต้องรู้ ทำให้เขาไม่รู้จักและปฏิบัติตัวไม่ถูกแม้ต่อพระพุทธศาสนา ที่ตัวเขาเองแฉ่งว่านับถือ การศึกษานั้นก็กลายเป็นเหมือนการจัดเตรียมคนไทยสำหรับให้ไปอยู่ในสังคมอื่น แล้วผืนมาอยู่ในสังคมไทยอย่างแปลกแยกต่อกัน ซึ่งดูเหมือนจะเป็นบทเรียนที่เราได้รับกันอยู่แล้วในปัจจุบัน อันจะไม่เป็นผลดีทั้งแก่ชีวิตของตัวเองและแก่สังคมไทย [น. ๓๕-๓๖]

... การศึกษาของเราได้ผลิตคนที่ห่างเหินแปลกแยกจากสังคมไทย ไม่รู้จักสังคมไทย ไม่รู้เรื่องราวของไทย ไม่รู้เข้าใจความคิดจิตใจของชาวบ้านที่เป็นประชาชนส่วนใหญ่ของไทย [น. ๓๖-๓๗]

ทรัพยากรทางวัตถุของประเทศชาติ เมื่อนำออกมาใช้ ก็นับวันแต่จะสูญสิ้นหมดไป และมักจะกลายเป็นเพียงสิ่งแลกเปลี่ยนเพื่อสนองรับใช้ความต้องการของประเทศชาติอื่นที่เขาได้เปรียบอยู่แล้วหรือฉลาดกว่า แต่ทรัพยากรทางนามธรรม คือภูมิธรรมภูมิปัญญาของตนที่มีอยู่ ถ้ารู้จักนำมาใช้นำมาพัฒนา ก็จะทำให้เกิดความสำเร็จก้าวหน้า ชนิดที่สามารถยกระดับ หรือยกสถานะของตนขึ้นสู่ความเป็นชนชาติชั้นนำได้ ถ้าการศึกษาของไทยทำได้เพียงแค่พัฒนาคนให้สามารถขุดค้นทรัพยากรทางวัตถุออกมาใช้ได้อย่างเดียว

ไม่ทำให้เขารู้จักคุณค่าของทรัพยากรทางนามธรรมที่ตนมีอยู่ และไม่สามารถนำมาใช้นำมาพัฒนาให้เกิดประโยชน์ การศึกษานั้นอาจกลายเป็นการศึกษาสำหรับสร้างความหายนะแก่สังคมไทย

[น. ๓๙-๔๐]

การบูรณาการด้วยการสอนจริยธรรม เข้าในวิชาทุกวิชานั้น เป็นเพียงแง่หนึ่งด้านหนึ่งของบูรณาการ เป็นการบูรณาการในขอบเขตที่แคบจำเพาะส่วนหนึ่งเท่านั้น คือเป็นเพียงการบูรณาการในกระบวนการเรียนการสอนในโรงเรียน หรือในห้องเรียนเท่านั้น แต่การบูรณาการที่สำคัญๆ ในความหมายที่กว้างกว่าและเป็นขั้นตอนที่ใหญ่กว่า ได้ถูกมองข้ามและขาดหายไปในการจัดจรรยาศึกษาตามแนวคิดแบบจริยธรรมสากลนั้น

[น. ๔๗-๔๘]

บูรณาการสำคัญขั้นตอนใหญ่ที่ขาดหายไป คือ

๑) การบูรณาการองค์จริยธรรมเข้าในระบบจริยธรรม ...

... เมื่อสอนจริยธรรมโดยสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ โดยสัมพันธ์กับระบบของมัน หรือสอนโดยให้เห็นความสัมพันธ์กับจริยธรรมข้ออื่นๆ ในระบบ ผู้เรียนก็จะมองเห็นภาพรวมของระบบความสัมพันธ์ หรือการปฏิบัติที่ถูกต้องต่อสิ่งทั้งหลาย ทำให้เข้าใจชัดเจน มองเห็นเหตุผล และเห็นคุณค่าของจริยธรรมอย่างแท้จริง และทำให้บูรณาการจริยธรรมเข้าในระบบการดำเนินชีวิตได้ง่าย

[น. ๔๘]

จริยธรรมสากลนั้น เกิดขึ้นในยุคที่อเมริกากำลังพุ่งเล่นไปในการพัฒนาอุตสาหกรรมอย่างเต็มที่ เป็นยุคของความชำนาญพิเศษเฉพาะทาง ซึ่งเป็นความเจริญตามแนวความคิดแบบแบ่งซอย

แยกส่วน จริยธรรมจึงถูกมองเป็นข้อปฏิบัติย่อยๆ แต่ละเรื่องแต่ละอย่าง ที่จะเลือกเอามาสั่งสอนปลูกฝังเป็นข้อๆ โดยไม่รู้ตระหนักถึงความสัมพันธ์กันของจริยธรรมต่างๆ ซึ่งจะต้องปลูกฝังด้วยการบูรณาการในระบบของการดำเนินชีวิต [น. ๕๔-๕๕]

... ถ้าพิจารณาให้ดีจะเห็นว่าเรื่องนี้มีความขัดกันเองอยู่ในตัว กล่าวคือ ในขณะที่หลักจริยธรรมสากลมีสาระสำคัญ ซึ่งตั้งอยู่บนฐานของความคิดแบบแบ่งซอยแยกส่วนที่ตรงข้ามกับความคิดแบบบูรณาการ คือเมื่อว่าโดยพื้นฐานหรือสาระสำคัญแล้ว จริยธรรมสากลเป็นตัวทำลายบูรณาการ แต่เรากลับไปเอาหลักจริยธรรมสากลนั้นมาใช้กับหลักการแบบบูรณาการ จึงมีลักษณะที่เป็นแบบครึ่งๆ กลางๆ ไม่สอดคล้องกลมกลืน และลงท้ายก็คือไม่สมบูรณ์และไม่ได้ผลดี [น. ๕๕-๕๖]

๒) การบูรณาการคนเข้าในชุมชน หรือบูรณาการบุคคลเข้าในสังคม [น. ๕๖-๕๗]

๓) การบูรณาการสถาบันการศึกษาเข้าในระบบจริยศึกษาของชุมชน ... [น. ๕๘]

ในชุมชนหนึ่งๆ ถ้าโรงเรียนกับบ้านและวัดรู้กันและร่วมมือกัน เช่น โรงเรียนสั่งสอนแนะนำหรือพูดถึงอะไร บ้านและวัด ก็เสริมขยายเน้นย้ำในเรื่องนั้นได้ บ้านและวัด แนะนำเอ่ยอ้างพูดถึงอะไร เด็กไปโรงเรียนก็ถามเพิ่มเติมได้ หรือโรงเรียนก็อาจเอามาชี้แจงเสริมขยายย้ำเน้นได้ โดยที่ทั้งโรงเรียน วัด และบ้าน มีส่วนร่วมอยู่ในระบบจริยศึกษาอย่างกลมกลืนเป็นอันเดียวกัน [น. ๕๙]

ข้อปฏิบัติที่เป็นทางสายกลาง พอดีๆ ก็คือ ให้นักเรียน

ทั้งหลายได้มีโอกาสเรียนรู้ศาสนาที่ตนนับถือ และให้การศึกษา ศาสนานั้น เป็นส่วนหนึ่งของงานพัฒนาคุณภาพประชากร ถ้า ประชากรทั้งหมด หรือส่วนใหญ่แทบทั้งหมด นับถือศาสนาเดียวกัน ตามหลักคำสอนเดียวกันอยู่แล้ว รัฐก็เข้ามารับภาระจัดการศึกษา ศาสนาสำหรับคนส่วนใหญ่นั้น โดยถือเป็นกิจของประเทศชาติ แต่ พร้อมกันนั้นก็เอื้ออำนวยให้คนส่วนน้อยมีโอกาสที่จะได้เล่าเรียน ศาสนาของตนๆ ด้วยวิธีใดวิธีหนึ่ง ... [น. ๖๔-๖๕]

... การสอนพุทธศาสนาโดยหลักการก็ไม่อาจจะเป็นการ ยัดเยียดลัทธิ หรือการยัดใส่ความเชื่อขึ้นมาได้ เพราะดังเป็นที่ รู้กันอยู่แล้วว่า พระพุทธศาสนาไม่เป็นศาสนาที่บังคับศรัทธา แต่ ตรงข้าม เป็นศาสนาแห่งปัญญา ซึ่งถือเป็นหลักการสำคัญขั้น พื้นฐานที่เดียวว่าจะต้องสอนโดยให้ผู้เรียนหรือผู้ฟังรู้จักคิดพิจารณา ใช้วิจยญาณวินิจจัย ตรวจสอบ ชั่งตวง และตัดสินใจเลือกด้วย ตนเอง [น. ๗๑-๗๒]

ทางสายกลาง หรือการกระทำที่พอดีๆ ก็คือ การให้ได้รู้ในสิ่ง ที่ควรรู้ ให้ได้คิดในสิ่งที่ควรคิด แต่ให้รู้จักนำเสนอในลักษณะ ที่น่า สนใจท้าทายและรู้จักกระตุ้นเร้าให้เกิดความสนใจชักนำให้รู้จักเรียนรู้ รู้จักคิดพิจารณาเพื่อจะตัดสินใจเลือกได้ด้วยปัญญาที่มีสติสุขุม รอบคอบ มองเห็นเหตุผล และคุณโทษ ชั่งตวงถึงประโยชน์ตนประ โยชนผู้อื่น อย่างน้อยไม่ให้เป็นการเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ได้เรียนรู้ ทั้งเนื้อหาข้อมูล และฝึกฝน ความรู้จักคิด พร้อมทั้งพัฒนาชีวิตเคียง กันไปทุกด้าน ให้การเรียนเป็นกิจกรรมร่วมกันที่ทั้งผู้สอนและผู้เรียน ทั้งสองฝ่ายร่วมมือประสานงานมีบทบาทแสดงต่อกัน [น. ๗๓-๗๔]

การยึดเยียดมี ๒ อย่าง คือ ยึดเยียดเนื้อหา กับ ยึดเยียด ความคิด ... [น. ๗๕]

... การสอนจริยธรรมตามหลักศาสนา ถ้าสอนให้ถูกต้องตามหลักปรโตโฆสะและโยนิโสมนสิการ จะบังเกิดคุณประโยชน์ในการศึกษา นอกเหนือจากคุณค่าทางจริยธรรมโดยตรง อีกหลายประการ ดังนี้ [น. ๘๑-๘๒]

๑) ในการสอนที่ถูกต้อง คำสอนทางจริยธรรมหรือหลักธรรมของพระพุทธศาสนาจะถูกนำเสนอ ในฐานะที่เป็นข้อมูลของความคิดทางจริยธรรม ซึ่งช่วยให้เกิดความอุดมสมบูรณ์แก่ความคิด เป็นฐานสำหรับการคิดพิจารณาต่อไป

๒) สามารถเก็บเกี่ยวเอาผลผลิต แห่งภูมิธรรมภูมิปัญญาของคนในอดีตมากมาย ที่สะสมกันมาตลอดเวลายาวนาน นำมาปูเป็นพื้นฐานให้แก่ตนภายในเวลาชั่ววินาทีเดียว ... ไม่ต้องมาเริ่มตั้งต้นกันใหม่

๓) การศึกษาหลักธรรมอย่างถูกต้องตามหลักการของพระพุทธศาสนา คือการรู้จักคิดพิจารณาให้เห็นเหตุผล และรู้จักตรวจสอบซึ่งตรง เลือกตัดสินใจ ทำให้มีการฝึกความรู้จักคิดพร้อมกันไปกับการฝึกฝนทางจริยธรรมทั่วๆ ไป ให้เกิดการพัฒนาชีวิตอย่างรอบด้าน ผู้เรียนอย่างถูกต้อง จะไม่จมลงได้กองคำสอน แต่จะพ้นเลยขึ้นไป โดยเข้าถึงอิสรภาพในระดับต่างๆ ตามลำดับทุกชั้นตอน [น. ๘๒]

การที่ชาวตะวันตกสนใจพระพุทธศาสนานั้น ไม่ใช่สนใจเพียงในฐานะเรื่องราวของประเทศชาติ และวัฒนธรรมที่แปลกแตกต่าง

จากเขาเท่านั้น แต่สนใจในแง่ของระบบความคิดคำสอนและการปฏิบัติ ที่จะช่วยให้คำตอบแก้ปัญหาในสังคมของเขา ในเรื่องที่เขา ยังติดตันอยู่หรือหาคำตอบไม่ได้ เช่น ปัญหาชีวิตจิตใจที่โถมทับสังคมของเขาเพิ่มหนักขึ้นๆ มาตลอดเวลายาวนาน อย่างน้อยเขาก็หวังว่า หลักความคิดและการปฏิบัติบางอย่างในพระพุทธศาสนา อาจจะเป็นส่วนเติมเต็มให้แก่ระบบความคิดและการดำเนินชีวิตของเขา [น. ๘๙]

เนื่องจากมีอุดมคติว่า ครูทุกคนเป็นครูจริยศึกษา และต้องสอนจริยธรรมกลมกลืนเข้าไปในทุกวิชา ที่ครูแต่ละคนสอน ดังนั้นการมีวิชาทางจริยธรรมเป็นเนื้อหาเฉพาะอยู่ต่างหาก จึงไม่ถูกต้องตามหลักการและอุดมคติ ผู้บริหารการศึกษาบางท่านจึงว่า ควรจะตัดทอนวิชาเฉพาะทางจริยศึกษานั้นเสีย เพื่อให้สอดคล้องกับหลักการที่เป็นไปตามอุดมคติ [น. ๙๔-๙๕]

อย่างไรก็ตาม ในขณะที่อุดมคติก็นั่งอยู่ห่างไกล วิธีการที่จะนำไปสู่อุดมคตินั้นก็ยังไม่มีการที่จะตัดทอนสิ่งที่มีอยู่แล้วบ้างนั้นเสีย น่าจะไม่เป็นการถูกต้อง จะกลายเป็นว่า ขณะที่เรื่อก็ยังไม่ได้ มีดและไม้ที่จะทำเรื่อก็ยังไม่มี แปะเกาที่ใช้อยู่นี้ก็ยังไม่รู้ทั้งเสียอีก จะสูญหมดไม่มีอะไรเหลือ [น. ๙๕]

ถ้ายอมรับกันว่า ปัญหาอยู่ที่การขาดครูผู้สามารถ จึงไม่อาจไปพ้นจากการสอนแบบท่องจำ สู่การสอนให้คิดเป็น และจึงติดตันอยู่กับการสอนจริยศึกษาเป็นวิชาแยกเฉพาะ ไม่สามารถบูรณาการเข้าไปในทุกวิชาและทุกกิจกรรม ถ้าปัญหาเป็นอย่างนั้น ก็คือสภาพที่ทำทนายให้รัฐต้องวางนโยบายที่จะ

เน้นการสร้างครูจริยศึกษาที่สามารถและทำได้หรือไม่ในเรื่องนี้ ก็คือเครื่องประกาศความสำเร็จหรือความล้มเหลวของกระทรวงศึกษาธิการ ในการที่จะรับผิดชอบงานการศึกษาของประเทศชาติสืบต่อไป [น. ๙๗]

... จึงถึงเวลาแล้วที่สถาบันพระพุทธศาสนาและชาวพุทธผู้มีความรับผิดชอบ จะต้องหันมาทบทวนสำรวจตรวจสอบข้อบกพร่องแห่งกิจการของตน พร้อมทั้งมองกว้างออกไปถึงสภาพความเปลี่ยนแปลง ที่เป็นไปในสังคม และสภาพการจัดการศึกษาทางด้านพระพุทธศาสนาและศีลธรรมจรรยาในระบบการศึกษาของชาติ จะต้องยอมรับว่า ความผิดพลาดบกพร่องที่เกิดขึ้นนี้ ผู้มีหน้าที่บริหารการพระศาสนาที่มีส่วนรับผิดชอบอยู่ด้วย การละเลยการศึกษาพระพุทธศาสนา เกิดจากความประมาทและความโหม่หม่อมเลินเล่อในวงการพระศาสนาเป็นปัจจัยด้วยอย่างหนึ่ง ... [น. ๑๐๒]

... รัฐควรจัดหลักสูตรการศึกษาให้คนไทยส่วนใหญ่ได้ศึกษาพระพุทธศาสนา ด้วยเหตุผลสำคัญ ๓ ประการ คือ

๑. คนไทยส่วนใหญ่ ซึ่งเป็นพุทธศาสนิกชนควรมีความรู้ความเข้าใจ และปฏิบัติถูกต้องต่อศาสนาที่ตนนับถือ

๒. คนทุกคนที่อยู่ในสังคมไทย ควรเรียนรู้พระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นรากฐานของวัฒนธรรมไทย เป็นสถาบันใหญ่ และเป็นสภาพแวดล้อมของสังคมไทย เพื่อดำเนินชีวิตและทำงานหรือทำหน้าที่ที่เป็นส่วนร่วมของตน ในการพัฒนาสังคมไทยนั้นอย่างประสานกลมกลืน และได้ผลดี

๓. สังคมไทยอาศัยพระพุทธศาสนา เป็นแหล่งคำสอน

จริยธรรม และได้ยอมรับระบบจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา เป็นมาตรฐานที่ยึดถือปฏิบัติตามตลอดมา คนไทยจึงควรเรียนรู้ พุทธจริยธรรม เพื่อนำมาใช้ในการพัฒนาชีวิตพัฒนาสังคมให้บรรลุ ประโยชน์และสันติสุข [น. ๑๐๓]

... คนไทยควรศึกษาพระพุทธศาสนาในแง่ด้านต่างๆ เหล่านี้ ให้ครบถ้วนตามฐานะต่าง ๆ ดังนี้

๑. พระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นสถาบันสังคมที่ใหญ่และสำคัญมากในประเทศไทย
๒. พระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นสภาพแวดล้อมทางสังคมที่แผ่กว้างครอบคลุมสังคมไทย
๓. พระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นเนื้อหาสาระส่วนสำคัญ และเป็นรากฐานของวัฒนธรรมไทย
๔. พระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นเอกลักษณ์ และเป็นมรดกของชนชาติไทย
๕. พระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศาสนาซึ่งคนไทยส่วนใหญ่ นับถือ และเป็นศาสนาประจำชาติไทย
๖. พระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นหลักคำสอนและระบบจริยธรรมสำหรับพัฒนาชีวิตและสังคม
๗. พระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นวิชาการ ซึ่งเสริมสร้างความเจริญก้าวหน้าทางปัญญาให้แก่สังคมมนุษย์
๘. พระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นแหล่งหนึ่ง แห่งอารยธรรมของมนุษยชาติ [น. ๑๐๔]

การศึกษาพระพุทธศาสนานั้น อาจจัดแยกออกได้เป็น ๒ หมวดใหญ่ คือ [น. ๑๐๔-๑๐๕]

๑. การศึกษาภาคเนื้อหา ได้แก่ ข้อมูลความรู้ หรือสิ่งที่ควรรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ซึ่งคนไทยและพุทธศาสนิกชนควรจะต้องรู้ตามสมควรแก่ฐานะของตน และเพื่อความเป็นชาวพุทธที่ดี เช่น พุทธประวัติ ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ความรู้เกี่ยวกับสถาบันพระพุทธศาสนา วัฒนธรรมประเพณีไทยที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา และหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา

๒. การศึกษาภาคปฏิบัติการ ได้แก่ การพัฒนาผู้เรียนให้เป็นบุคคลที่มีคุณภาพ ซึ่งพร้อมที่จะอยู่ร่วมด้วยดีและมีส่วนในการพัฒนาสังคม โดยเฉพาะรู้จักนำหลักคำสอนของพระพุทธศาสนามาใช้ปฏิบัติ เพื่อตอบสนองความต้องการและแก้ปัญหาของท้องถิ่น และยุคสมัยนั้นๆ ได้ [น. ๑๐๕]

... รัฐจะต้องตกลงที่จะพยายามส่งเสริมให้ระบบการคัดเลือกคน ในทางการศึกษาออกมาในรูปที่ว่า ผู้ที่เป็นยอดคนจึงมาเป็นครู และผู้ที่เป็นยอดครู จึงมาเป็นครูสอนพระพุทธศาสนาหรือครูจริยศึกษา [น. ๑๐๗]

ธรรมกับการพัฒนาชีวิต*

... บ้านเมืองของเราเวลานี้ เราพัฒนากันมา เราทำให้เจริญขึ้นๆ เติบโตขึ้น แล้วถึงตอนนี้เราก็พูดกันมากกว่า บ้านเมืองของเรามีปัญหามาก บางทีก็ถึงกับสงสัยกันว่า การพัฒนานี้ เป็นการพัฒนาให้เกิดความสุขความเจริญที่แท้จริง หรือทำให้เกิดปัญหากันแน่ ...

[น. ๑-๒]

... การพัฒนาชีวิตก็คือ การทำชีวิตให้เจริญงอกงามขึ้นไปจนกว่าจะถึงจุดหมายแห่งความเป็นอิสระ ไร้ปัญหา ไร้ทุกข์ ...

[น. ๒-๓]

... ความจริงนั้นธรรมไม่ใช่เรื่องต่างหากจากการพัฒนาชีวิตเลย เพราะว่าการพัฒนาชีวิตให้ดำเนินไปอย่างถูกต้องนั้นแหละเป็นธรรมอยู่ในตัว เมื่อใดเรามีการพัฒนาชีวิต เมื่อนั้นเราก็มีการปฏิบัติสิ่งที่เรียกว่า ธรรม เราอาจจะพูดได้ว่า การปฏิบัติธรรมก็คือการพัฒนาชีวิต หรือการพัฒนาชีวิตก็คือการปฏิบัติธรรม ... [น. ๓]

... ตราบใดชีวิตของเรายังไม่สมบูรณ์ ยังมีความบกพร่อง ยังมีความไม่เต็ม ยังมีทุกข์ ยังมีปัญหา ตราบนั้นเราก็ยังต้องพัฒนาชีวิตกันเรื่อยไป ในเมื่อเราจะต้องพัฒนาชีวิตกันเรื่อยไป ก็หมายความว่าเรายังต้องมีการศึกษากันเรื่อยไป ... [น. ๕]

* พิมพ์ครั้งที่ ๒ - พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๙

... ในพระพุทธศาสนานั้น ท่านแสดง ภาวนา หรือ การพัฒนาชีวิต ไว้ ๔ อย่างด้วยกัน ...

๑. กายภาวนา แปลว่า การทำกายให้เจริญ ...

๒. ศีลภาวนา แปลว่า การพัฒนาศีล ... [น. ๗]

๓. จิตภาวนา การพัฒนาจิตใจ ...

๔. ปัญญาภาวนา การทำปัญญาให้เจริญงอกงาม หรือ พัฒนาปัญญา [น. ๘]

... การพัฒนากาย ในความหมายที่แท้จริงก็คือ การพัฒนาอินทรีย์ อินทรีย์ของเรานี้ก็มี ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ซึ่งเป็นสิ่งที่ใช้สำหรับสัมพันธ์กับโลกภายนอก เป็นช่องทางที่เราสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางวัตถุ และทางธรรมชาติทั้งหมด ... การฝึกฝนพัฒนาอินทรีย์หรืออินทรีย์ภาวนานั้น มี ๒ แง่ ด้วยกันคือ [น. ๙]

๑. ฝึกฝนในแง่การใช้งาน คือ ทำให้อินทรีย์เหล่านี้มีความเฉียบคม มีความละเอียดอ่อน มีความไว มีความคล่อง มีความชัดเจน เหล่านี้เป็นการฝึกในแง่การใช้งาน คล้ายกับที่พูดว่า ฝึกทักษะ

๒. ฝึกในแง่การทำให้รู้จักเลือกรับเอาสิ่งที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์เข้ามาให้แก่ชีวิต ป้องกันไม่ให้นำเอาสิ่งที่ไม่ดีหรือเป็นโทษเข้ามา [น. ๑๐]

... เราจะรับรู้ประสบการณ์อย่างไร จึงจะเกิดปัญญา ท่านว่า จะต้องรับรู้ประสบการณ์นั้นตรงตามสภาพของมัน การรับรู้ตรงตามสภาพของมัน หรือทางพระเรียกว่า รับรู้ตามความเป็นจริงนี้เป็นสิ่งสำคัญ ลักษณะที่ตรงข้ามกับการรับรู้ประสบการณ์อย่างตรงตามสภาพ ก็คือ การรับรู้โดยประกอบด้วยความชอบและชัง ... [น. ๑๔]

ต่อจากขั้นที่รับรู้เข้ามาแล้ว ก็คือ ขั้นของการคิดการวินิจฉัย หรือวางแผนต่างๆ ซึ่งก็ต้องปฏิบัติให้ถูกต้อง ... ถ้าไม่ได้ฝึกอบรม ปัญญาไว้ ปัญญาจะไม่เป็นอิสระ ปัญญาจะไม่บริสุทธิ์ ปัญญาที่ไม่เป็นอิสระ ไม่บริสุทธิ์นั้นเป็นอย่างไร ก็คือจะเป็นปัญญาที่ตกอยู่ในอำนาจครอบงำของอคติ ... [น. ๑๙]

ปัญญาในขั้นต่อนั้นก็คือ ความสามารถที่จะนำความรู้มาใช้จัดแจง จัดทำ ดำเนินการต่างๆ ให้สำเร็จผลตามที่ต้องการ ... และยังมีปัญญาสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่เชื่อมโยงในเรื่องนี้ คือ ความสามารถในการที่จะสืบค้นเหตุปัจจัย และแยกแยะ วิเคราะห์สิ่งต่างๆ ซึ่งจะเป็นตัวเอื้ออำนวยในการที่จะแก้ปัญหา และทำกิจการให้สำเร็จผลได้ [น. ๒๐-๒๑]

ต่อจากนั้น ปัญญาในขั้นสุดท้ายก็คือ ความรู้เท่าทันโลกและชีวิตตามเป็นจริง ซึ่งจะส่งผลย้อนกลับมาช่วยจิตใจ ทำให้จิตใจเป็นอิสระ ... [น. ๒๑]

เมื่อใดมีภาวนาครบ ๔ ประการนี้โดยสมบูรณ์ ท่านเรียกว่าเป็นพระอรหันต์ ... คุณสมบัติพระอรหันต์กล่าวคือ

๑. ภาวิตกาย มีกายที่ภาวนา คือ พัฒนาแล้ว
๒. ภาวิตศีล มีศีลที่พัฒนาแล้ว
๓. ภาวิตจิต มีจิตใจที่พัฒนาแล้ว
๔. ภาวิตปัญญา มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว [น. ๒๓]

... เราต้องพิจารณาการพัฒนาชีวิตในบริบทแห่งชีวิตและสังคมที่เป็นจริงในกาลและเทศะนั้น คือต้องโยงหลักการพัฒนาชีวิตนี้มาใช้กับสภาพสังคมและการดำเนินชีวิตที่เป็นปัจจุบัน ... [น. ๒๔]

... มนุษย์ต้องการได้รับประโยชน์จากเทคโนโลยีเพื่อให้ตนเจริญมากขึ้น แต่ในการกระทำตามความต้องการนั้น มนุษย์อาจจะทำความเสื่อมให้กับตนเองก็ได้ ที่นี้สาระสำคัญของกายภาวนา คือการพัฒนาอินทรีย์ ถ้าหากว่ามนุษย์ไม่ลืมหลักการนี้ และยังพัฒนาอินทรีย์อยู่ตามหลักการและแนวทางที่ได้บรรยายมาแล้ว มนุษย์ก็จะมีสติปัญญาความเจริญด้านกายอย่างถูกต้อง และก็จะช่วยเสริมให้การพัฒนาด้านอื่นๆ ได้ผลดีตามไปด้วย ... [น. ๒๖]

... เทคโนโลยีได้เข้ามาในฐานะเป็นเครื่องขยายวิสัยแห่งอินทรีย์ของมนุษย์ ทำให้มนุษย์สามารถใช้อินทรีย์อย่างมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ทำให้มนุษย์มีความสะดวกสบาย ... [น. ๒๗]

แต่เมื่อมีเทคโนโลยีช่วยทำงานให้แล้ว มนุษย์จะต้องเข้มแข็งควบคุมใจตนเองได้ และไม่ประมาท ... [น. ๒๘]

กินพอดี ใช้พอดี คือศีลแห่งยุคสมัย [น. ๓๗]

ในพระพุทธศาสนามีคำศัพท์สำคัญหลายคำ ที่แสดงลักษณะของความพอดี มัชฌิมา ก็แปลว่าพอดี สมตา ก็แปลว่าพอดี มัตตัญญูตา ก็แปลว่ารู้จักพอดี ลักษณะสำคัญของพระพุทธศาสนา ก็คือความพอดี ที่ว่าไม่สุดโต่ง การไปสุดโต่งนั้นเป็นปฏิบัติที่ตรงข้ามกันคือด้านหนึ่งก็พองตัวปูดโป่งออกไปเมื่อพองตัวเกินไปก็ระเบิด อีกด้านหนึ่งก็บีบกด อัดตัวแน่นเข้ามา เมื่อบีบกดเข้ามาถึงที่สุดก็จะเกิดปฏิกิริยาจนระเบิดเหมือนกัน หรือไม่เมื่อบีบกดมากด้านนี้ก็จะระเบิดออกไปด้านโน้น บีบกดมากด้านโน้นก็จะระเบิดออกไปด้านนี้ มันไม่พอดี ... [น. ๓๘]

... ที่เรียกว่ากินพอดีก็คือ พอดีที่จะทำให้เกิดคุณภาพชีวิต

เรียกว่าเป็นการกินด้วยปัญญา คนที่รู้จักคุณภาพชีวิตต้องมีปัญญา จึงต้องฝึกกันขึ้นมา คือเป็นเรื่องที่ต้องให้การศึกษา ต้องพัฒนา ทั้งนั้น พัฒนาคนให้มีปัญญา ให้รู้จักพิจารณาว่าคุณค่าแท้ของสิ่งต่างๆ คืออะไร คุณภาพชีวิตของเราคืออะไร อะไรคือผลดีที่ชีวิตของเราต้องการ ซึ่งไม่ใช่เป็นเพียงความอยากของเราเท่านั้น ... [น. ๔๒]

... สมองค้นหา คือ กิน ใช้เพียงเพื่อเอร็ดอร่อย สนุกสนาน มัวเมา ใก้เก้ อวดกัน เป็นต้น ถ้ากินด้วยความรู้เข้าใจเพื่อคุณค่าแท้เพื่อคุณภาพชีวิต ท่านเรียกว่า กินด้วยปัญญา หรือ สมองฉันทะ แยกกันระหว่างค้นหากับฉันทะ [น. ๔๓]

ถ้าเป็นปัญญาในความหมายที่แท้ ตามหลักการของพระพุทธศาสนา ปัญญากับจิตใจจะต้องเชื่อมโยงเชื่อมต่อกันตลอดเวลา เมื่อปัญญาเจริญขึ้น ก็คือการที่คนจะมีจิตใจที่เป็นอิสระและมีความสุขได้มากขึ้น เมื่อจิตใจเจริญงอกงามขึ้น ก็คือ การที่คนมีปัญญามากขึ้น เข้าใจชีวิตมากขึ้น และจึงรู้จักที่จะปฏิบัติต่อชีวิตคือ ดำเนินชีวิตได้ถูกต้องยิ่งขึ้น พร้อมทั้งปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายที่แวดล้อมในโลกได้ถูกต้องยิ่งขึ้น ... แต่ปัญญาที่เราพูดถึงกันในปัจจุบันนี้ก็อย่างที่ว่ามาแล้ว คือเป็นเพียงความรู้ความเชี่ยวชาญจัดเจนในวิชาการบางอย่างมีทักษะในการทำอะไรบางอย่างซึ่งไม่ทำให้รู้จักว่าจะปฏิบัติต่อชีวิตของตนอย่างไร ... [น. ๔๘-๔๙]

... ความแปลกแยกระหว่างปัญญากับจิตใจ ถ้าพูดรวบรัดอีกอย่างหนึ่งก็ต้องว่า สาเหตุเกิดจากการที่คนเรา ได้แต่พัฒนา ไม่ได้ภาวนา หมายความว่า พัฒนาแต่ด้านวัตถุ และเรื่องอื่นๆ นอกตัว ไม่ได้พัฒนาชีวิตของตนเอง [น. ๕๗-๕๘]

ในทางพระพุทธศาสนา ท่านเรียกข่าวสารข้อมูลว่า สุตะ สุตะ แปลว่า สิ่งที่ได้ยินได้ฟัง ... [น. ๕๙]

... คนยุคปัจจุบันมีสุตะผ่านเข้ามามากมายนับไม่ถ้วน ก็เลยพว่ไปหมด เมื่อพว่ไปหมดแล้ว ความคิดก็ไม่ชัดเจน เมื่อคิดไม่ชัดเจนก็ไม่สามารถตัดสินใจได้ดี จะวินิจฉัยก็ผิดพลาด ... คนที่มีสุตะมาก แต่ไม่ชัดเจน และพว่สับสนเหล่านี้ จะถูกหลอกให้หลงไปเลย กลายเป็นคล้อยตามเขาไป ไม่เห็นจริงในเรื่องนั้นๆ ... [น. ๖๐]

... ในการสัมพันธ์กับข่าวสารข้อมูล โดยเฉพาะในยุคปัจจุบันนี้ จึงน่าจะมีการเน้นกันให้มาก หมวดธรรมที่ว่านี้เรียกว่า ปฏิสัมภทา ๔

๑. อัฏฏปฏิสัมภทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ ในความหมาย ในความมุ่งหมาย ... (รู้ความหมาย) [น. ๖๔]

๒. ธัมมปฏิสัมภทา ปัญญาแตกฉานหรือแจ่มเจนในตัวธรรม หรือตัวหลัก ... (จับประเด็นได้)

๓. นิรุตติปฏิสัมภทา ปัญญาแตกฉานในภาษาและถ้อยคำ ... (สื่อสารถ่ายทอดเป็น)

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภทา ปัญญาแตกฉานในความคิดทันการ สามารถเชื่อมโยงความรู้ที่มีอยู่เอามาสังเคราะห์เป็นความรู้ใหม่ ... (ใช้ความรู้ได้ถูกเรื่องทันการ)

ทั้ง ๔ ข้อนี้เป็นปัญญาที่ต้องการมากในยุคปัจจุบันสำหรับพัฒนาคนให้ทันกับยุคข่าวสารข้อมูล ... [น. ๖๕]

... หลักอริสราพนี้จะเป็นเครื่องวัดว่าการพัฒนาถูกทางไหม ถ้าเรามีอริสราพก็หมายความว่าเราพึ่งตนเองได้ คนที่พึ่งตนเองไม่ได้ก็คือคนที่ไม่มีอริสราพ ฉะนั้น การพัฒนาที่เดินไปสู่ความมี

อิสรภาพ จะมีลักษณะอย่างหนึ่งคือ ฟุ้งตนเองได้มากขึ้น [น. ๖๘]

ในทางพุทธศาสนานี้เรายอมรับคนได้มาก คือเมื่อใดเขาเริ่มต้นพัฒนาชีวิต เมื่อใดเขาเริ่มต้นพัฒนาตนเองแล้ว เมื่อนั้นพระพุทธศาสนาต้อนรับเข้าหมด ตามหลักนี้จึงถือว่าการเข้าสู่ชุมชนพุทธ คือนับตั้งแต่การที่บุคคลเริ่มพัฒนาตนเอง ... [น. ๖๙]

... เพราะคนเราเริ่มต้นพัฒนาไม่พร้อมกัน และพัฒนาไปได้ไม่เท่ากัน เมื่อเรามองภาพชีวิตในสังคมขณะหนึ่งขณะใดก็ตาม ในขณะนั้นคนย่อมอยู่ในระดับของการพัฒนาที่ต่างกัน อันนี้เป็นเรื่องธรรมดา เราจึงจะไปหวังให้ทุกคนอยู่ในระดับเดียวกัน และเป็นอย่างเดียวกันไม่ได้ เราต้องยอมรับสภาพนี้ เพียงแต่ว่าข้อสำคัญคืออย่าล้ม อย่าหลง อย่าประมาท อย่าปล่อยปละละเลย จะต้องมีการพัฒนาตนเอง มีการก้าวหน้าไปไม่หยุดอยู่กับที่ ตกลงว่า นี่เป็นแง่หนึ่ง คือมีความหลากหลายในระดับของการพัฒนา จนกระทั่งจบการภาวนาทั้งสี่ ก็เป็นพระอรหันต์ [น. ๗๐]

แง่ที่สองคือ มีความหลากหลายในด้านความถนัด คนเรานั้น แม้จะพัฒนาอยู่ในระดับเดียวกัน แต่ก็มีความถนัดมีความโน้มเอียงต่างกันได้ แม้แต่พระอรหันต์ทั้งหลายซึ่งมีระดับของการพัฒนาระดับเดียวกัน คือทุกท่านพัฒนาตนเสร็จสิ้นสมบูรณ์แล้วด้วยกัน ก็มีความหลากหลายในการดำเนินชีวิต พระมหากัสสปะอยู่ป่าตลอดชีวิต พระสารีบุตรอยู่เมืองตลอดชีวิต ทำงานคนละแบบ แต่ว่าเสริมกัน ไม่ได้เสียหาย ... [น. ๗๐-๗๑]

... จะต้องเปิดใจกว้างยอมรับความจริงว่า *ประชาธิปไตยอาศัยปัญญา* จะให้เป็นอย่างเผด็จการด้วยศรัทธาย่อมไม่ได้ สิ่งที่จะ

ทำได้เพื่อกำกับไว้ ไม่ให้เคลื่อนคลาดออกไปเสียจากระบบการพัฒนาชีวิตอย่างนี้ ก็คือ การถือหลักการว่า แต่ละคนทุกๆ คนจะต้องพัฒนาตนเองอยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าเขาจะอยู่ในระดับใดของการพัฒนาก็ตาม ก็ต้องพยายามก้าวหน้าไปในวิถีแห่งการพัฒนานั้น ไม่หยุดนิ่งอยู่กับที่ นี่คือมาตรฐานวัดความเป็นชาวพุทธ และเพื่อช่วยส่งเสริมบรรยากาศแห่งการพัฒนานี้ สิ่งที่เราจะทำได้ก็คือ คอยเป็นกัลยาณมิตรให้แก่กัน และเร่งรัดกันให้เร่งรัดตัวในการพัฒนานั้นตามหลักแห่งความไม่ประมาท [น. ๗๒-๗๓]

... เมื่อปฏิบัติไปถูกต้องแล้วจะเกิดภาวะจิตที่ตึงามเกื้อกูลเป็นกุศล อย่างที่หนึ่ง คือเกิดปราโมทย์ *ปราโมทย์* คือ ความร่าเริงเบิกบานใจ คนที่มาถึงระดับแห่งการปฏิบัติที่ถูกต้องในพระพุทธศาสนาแล้ว จะมีความรู้สึกที่เรียกว่าความร่าเริงเบิกบานใจนี้เกิดขึ้น พอมีปราโมทย์ มีความร่าเริงเบิกบานใจแล้ว ก็จะตามมาด้วยภาวะจิตอย่างที่สองคือ ปิติ ความอิ่มใจ ต่อจากปิตีความอิ่มใจแล้ว ก็มีภาวะแห่งความผ่อนคลายไม่เครียด เรียกว่า ปัสสัทธิ [น. ๗๕-๗๖]

... การที่คนยุคปัจจุบันเป็นโรคเครียดมากนั้น อาจจะสืบเนื่องมาจากสภาพจิตของยุคอุตสาหกรรมเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่ง ... วัฒนธรรมตะวันตกถือว่างานหรือ work เป็นเรื่องของความหนัก ความเคร่งเครียด ไม่สบาย จึงต้องมีการพักผ่อนบันเทิง หรือ leisure ไว้เป็นคู่กันสำหรับแก้ ... แต่ทางพุทธศาสนาบอกว่า การทำงานหนักกับความสุขในจิตใจ เป็นสิ่งที่ไปกันได้ แต่ต้องทำให้ถูกต้อง ต้องมีฉันทะในงานและวางใจอย่างรู้เท่าทันแล้วจะมีความสุขในการทำงาน หรือทำงานด้วยความสุข ... เมื่อทำงานอย่างถูกต้อง จึงได้ทั้งผลงาน คือประโยชน์สุขที่

เป็นวัตถุประสงค์ของงานนั้น และได้ทั้งผลการปฏิบัติธรรม ...

[น. ๗๖-๗๗]

หลักแสดงไว้ต่อไปว่า มีปัสสัทธิไม่เครียด มีความผ่อนคลายแล้ว ความสุขก็จะเกิดขึ้น พอมีความสุขแล้วสมาธิก็เกิด ตามกฎมีอยู่ว่า ถ้ามีความทุกข์จิตไม่สามารถตั้งแน่วได้ดีในสมาธิ สมาธิเกิดแก่คนมีความสุข และสมาธิเกิดก็ทำให้ยังมีความสุข ... [น. ๗๗]

... เราต้องการให้คนมีการปฏิบัติที่ถูกต้องแล้วมีภาวะจิตที่ดีงามเป็นสุขเกิดขึ้น เริ่มตั้งแต่ปราโมทย์ ความร่าเริงเบิกบานใจ เป็นต้นไป สอดคล้องกับหลักที่ว่า ปาโมทฺชพฺพโล ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสุสฺสตี บุคคลที่มากด้วยปราโมทย์ คือความร่าเริงเบิกบานใจ จักกระทำทุกข์ให้หมดสิ้นไปได้ ฉะนั้น ทุกคนควรเอาหลักนี้ไปใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน ... [น. ๗๘]

... แต่ถ้าเมื่อไรเกิดความรู้สึกกระหยิ่มใจว่าเรานี้เก่ง เรานี้แนวกว่าคนอื่น เหนือคนอื่น ถ้าเกิดความรู้สึกอย่างนี้ขึ้นมา ผิดทันที กลายเป็นมานะ เป็นกิเลสขึ้นมาเลย เรียกว่า ปฏิบัติผิด จึงต้องระวัง มีสติเตือนระลึกเสมอว่า การปฏิบัติธรรมพัฒนาชีวิตมีโอกาสจะได้อย่างไรจะต้องตรวจสอบให้อยู่ในแนวทางที่ถูกต้อง [น. ๗๙]

... ตามแนวทางการปฏิบัติที่ถูกต้องในพระพุทธศาสนา บุคคลสามารถบรรลุความสุขด้วยความสุข ... พระพุทธศาสนาสอนเรื่องทุกข์ในแง่ของสภาวะ โดยสอนให้รู้เท่าทันสิ่งที่เป็นอย่างนั้นตามความเป็นจริง อะไรเป็นปัญหาก็ให้ยอมรับและสู้หน้ามัน แต่ในแง่ของการปฏิบัติก็เป็นเรื่องของความสุข หรือการที่จะมีความสุขเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ไปจนถึงความไร้ทุกข์โดยสิ้นเชิง ... [น. ๗๙-๘๐]

... ถ้าเมื่อไรเราสามารถมองกิจกรรมทุกอย่างในชีวิตประจำวัน และทำให้มันเป็นกิจกรรมในการพัฒนาชีวิตได้ นั่นก็คือ การพัฒนาชีวิตที่แท้จริงจะเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา เรียกว่าเป็นการปฏิบัติธรรมทุกเวลา [น. ๘๑-๘๒]

ชีวิตที่ดี พัฒนาในท่ามกลางความสมดุล [น. ๘๒]

... รุ่งอรุณของการศึกษา หรือบุญนิมิตของชีวิตที่ดีมี ๗ ประการขอกล่าวโดยย่อ

๑. รู้จักเลือกหาแหล่งความรู้และแบบอย่างที่ดี ... บุญนิมิตข้อนี้เรียกว่า กัลยาณมิตตตา (ความมีกัลยาณมิตร) [น. ๘๗-๘๘]

๒. มีชีวิตและอยู่ร่วมสังคมเป็นระเบียบด้วยวินัย ... บุญนิมิตข้อนี้เรียกว่า สิลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล) [น. ๘๘-๘๙]

๓. พร้อมด้วยแรงจูงใจใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์...บุญนิมิตข้อนี้เรียกว่า ฉันทสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ) [น. ๘๙-๙๐]

๔. มุ่งมั่นพัฒนาตนให้เต็มศักยภาพ ... บุญนิมิตข้อนี้เรียกว่า อุตตสัมปทา (การทำตนให้ถึงพร้อม) [น. ๙๐]

๕. ปรับทัศนคติและค่านิยมให้สมแนวเหตุผล ... บุญนิมิตข้อนี้เรียกว่า ทิฏฐิสัมปทา (การทำความเห็นความเข้าใจให้ถึงพร้อม) [น. ๙๐-๙๑]

๖. มีสติกระตือรือร้นตื่นตัวตลอดเวลา ... บุญนิมิตข้อนี้เรียกว่า อัปปมาทสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท) [น. ๙๑-๙๒]

๗. แก้ปัญหาและพึ่งพาตนได้ด้วยความรู้คิด ... บุญนิมิตข้อสุดท้ายคือข้อที่ ๗ นี้เรียกว่า โยนิโสมนสิการสัมปทา (ความถึง

พร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ)

[น. ๙๒-๙๓]

... แต่สิ่งที่ขอย้ำเป็นพิเศษ ก็คือ จะต้องพยายามให้องค์ประกอบเหล่านั้นเกิดขึ้นครบถึงข้อสุดท้าย คือถึงโยนิโสมนสิการ เพราะข้อสุดท้ายนั้นแหละเป็นตัวตัดสิน เนื่องจากเป็นตัวที่นำไปสู่ปัญญา ซึ่งเป็นแก่นนำของการศึกษาหรือการพัฒนาชีวิต การก้าวไปให้ถึงความสมบูรณ์ของการพัฒนาชีวิต ซึ่งหมายถึงการพึ่งตนเองได้ ถึงอิสรภาพอย่างแท้จริง จะต้องอาศัยองค์ประกอบข้อสุดท้ายนี้ ดังนั้น ในกรณีทีพูดถึงปัจจัยตัวเด่นที่ยืนเป็นหลัก บางทีท่านกล่าวถึงองค์ประกอบในชุดนี้เพียง ๒ อย่าง คือ กัลยาณมิตร กับโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นข้อต้นกับข้อสุดท้าย ควบหัวควบหางเป็นองค์ประกอบคู่กันเรียกข้อต้นคือ *กัลยาณมิตร* ว่าเป็นปัจจัยภายนอก และเรียกข้อท้ายคือ *โยนิโสมนสิการ* ว่าเป็นปัจจัยภายใน โดยจัดเป็นปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ คือแนวความคิดที่ถูกต้อง ซึ่งเป็นองค์ข้อแรกของมรรคหรือวิถีชีวิตที่ดีงาม หรือวิถีแห่งการพัฒนาชีวิตนั้น ...

[น. ๙๔]

ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง*

... เมื่อปฏิบัติธรรมก็หมายถึงว่า เอาธรรมมาใช้ในชีวิตจริง หรือเอามาใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิต ถ้ายังไม่ได้ใช้ ก็ไม่เรียกว่า เป็นการปฏิบัติ [น. ๓]

ในเมื่อปฏิบัติ หรือปฏิบัตินี้ แปลว่า การเดินทางและทางที่เดิน เพราะฉะนั้น การปฏิบัติธรรมก็คือเอาธรรมมาใช้ในการเดินทางชีวิต หรือเอามาช่วยให้ดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง หรือเอามาช่วยในการเดินทางชีวิต เพื่อให้การดำเนินชีวิตนั้นเป็นไปด้วยดี

หมายความว่า ถ้าเราไม่เอาธรรมมาใช้ การเดินทางชีวิตของเรา ก็อาจจะผิด อาจจะเขว อาจจะพลาด อาจจะหลง อาจจะไปในทางที่เกิดความเสื่อมความพินาศ ... [น. ๔-๕]

การปฏิบัติธรรมก็จึงเป็นเรื่องกว้างๆ ไม่เฉพาะการที่จะปลื้มตัวออกจากสังคม ไปอยู่ที่วัด ไปอยู่ที่ป่า แล้วก็ไปนั่งบำเพ็ญสมาธิอะไรอย่างนั้น ไม่ใช่แค่นั้น อันนั้นเป็นเพียงส่วนหนึ่ง เป็นการ

* บรรยายแก่นิสิตปริญญาโท ในภาควิชาสารัตถศึกษา แห่งบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๒ (พิมพ์ครั้งที่ ๓๐ - กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๔)

พยายามนำธรรมมาใช้ในชั้นลึก ในการที่จะฝึกฝนจิตใจอย่างจริงๆ จังๆ [น. ๕]

คำว่าศึกษานั้นเดิมไม่ได้คู่กับการปฏิบัติ อันนี้จะต้องแยกจากความหมายที่แท้จริง ความหมายที่เข้าใจกันในสังคมไทยปัจจุบัน ที่ให้คำว่า ศึกษา คู่กับคำว่า ปฏิบัติ นั้น เป็นเรื่องของสังคมไทย เป็นเรื่องของภาษาไทยที่กลายหรือเพี้ยนไปเท่านั้น

คำที่คู่กับปฏิบัติ เป็นเพียงความรู้ที่เล่าเรียนรับฟังมานั้น มีศัพท์เฉพาะของมันอยู่แล้ว เรียกว่า ปริยัติ [น. ๘-๙]

ความหมายที่แท้จริงนั้น ปฏิบัติคู่กับปริยัติ ถ้าเป็นเพียงความรู้จากการเล่าเรียน ท่องจำอ่านตำรา เป็นธรรมะที่ฟังเขามาอย่างนั้น ก็เป็นชั้นปริยัติ ถ้าเป็นการเอามาลงมือฝึกหัดทำ ก็เป็นชั้นปฏิบัติ ทั้งปริยัติและปฏิบัติ ๒ อย่างนี้รวมกันเรียกว่า การศึกษา [น. ๑๐]

... ในทางพระศาสนา ท่านจึงมีคำใช้ ๓ คำ เรียงลำดับกันว่า ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ ถ้าใช้ ๒ ก็เหลือศึกษา และปฏิเวธ ในพระไตรปิฎก บางแห่งท่านใช้ศึกษาคู่กับปฏิเวธไปเลย เพราะศึกษานับรวมทั้งปริยัติและปฏิบัติไปแล้ว จึงก้าวไปถึงปฏิเวธได้เลย [น. ๑๑]

... ทาน ศีล ภาวนา กับ ศีล สมาธิ ปัญญา นี้ ที่จริงก็เรื่องเดียวกัน แต่ชุดหนึ่งเน้นด้านภายนอก เน้นด้านหยาบ จัดเป็นทาน ศีล และภาวนา โดยขยายด้านนอกเป็น ๒ อย่าง คือ ทาน กับ ศีล เอาข้างใน ๒ อย่างคือ สมาธิ และปัญญาไปยุบเป็นภาวนาอย่างเดียว

ส่วนชุดศีล สมาธิ ปัญญา นั้น เอาด้านในคือภาวนาไปแยกละเอียดเป็นจิตใจ (สมาธิ) กับปัญญา แต่ด้านนอกคือทานกับศีล นั้นรวมเป็นอันเดียว ...

... สำหรับคฤหัสถ์จะเน้นด้านนอก จัดเป็นทาน ศีล ภาวนา แต่สำหรับพระสงฆ์จะเน้นด้านใน วางหลักเป็นศีล สมาธิ ปัญญา

[น. ๑๔]

... มีผู้ถกเถียงกันว่า ไปปฏิบัติเลยโดยไม่มีปริยัติก็ได้ เข้าป่า ไปอยู่กับอาจารย์ หรือไปอยู่คนเดียว ไปถึงกึ่งลมมือบำเพ็ญสมาธิเลย ไม่ต้องมีปริยัติ นอกจากนั้นก็ยังมีการโต้เถียงว่า ถ้าปริยัติอย่างเดียวโดยไม่ปฏิบัติ ก็ไม่ทำให้ได้ประโยชน์อะไรขึ้นมา เพราะเมื่อไม่มีการปฏิบัติก็ไม่เกิดผลคือปฏิเวธ นี่ก็เป็นเรื่องที่ควรทำความเข้าใจ ...

[น. ๑๖]

... ความรู้จากประสบการณ์ในการปฏิบัติของพระองค์นี้ ก็กลายเป็นสิ่งที่เรียกว่าปริยัติ เพราะฉะนั้นปริยัติที่แท้จริง จึงเกิดจากปฏิบัติและปฏิเวธ ถ้าหากว่าปฏิบัติ และปฏิเวธไม่ถูก เราก็จะได้ปริยัติที่ผิด อันนี้เป็นของแน่นอน

[น. ๑๗]

... ทีนี้ถ้าเราไม่เอาปริยัติเลย เราก็เสี่ยงต่อการที่จะปฏิบัติเดินทางผิดพลาด

ปริยัตินี้ท่านเปรียบเหมือนกับเข็มทิศบ้าง เหมือนกับแสงไฟส่องทางบ้าง เข็มทิศทำให้เรารู้ทิศทางไปถูก แสงไฟส่องทางหรือไฟฉายก็ทำให้เราเห็นทางที่จะเดิน ไม่ใช่เดินไปในความมืด แล้วก็คลำหาลองผิดลองถูกไป

[น. ๑๙]

ถ้าจะพูดให้ตรงทีเดียว ผู้ที่กล่าวว่าปฏิบัติได้โดยไม่มีปริยัติ ก็เท่ากับพูดว่า ตนสามารถปฏิบัติได้โดยไม่ต้องรู้คำสอนของพระพุทธเจ้า หรือไม่ต้องรู้เลยว่าพระพุทธเจ้าทรงสอนอะไร ซึ่งก็มีความหมายอย่างเดียวกับพูดว่า ตนสามารถปฏิบัติได้โดยไม่ต้องมี

พระพุทธานุญาตนั่นเอง

[น. ๒๑]

คำสอนของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่าปริยัตินั้น เกิดจากการที่พระองค์ได้ทรงสอนคนนั้นบ้างคนนี้บ้างมากมาย ซึ่งพระองค์ก็ได้ทรงสอนให้เหมาะแก่บุคคล ให้เหมาะที่จะได้ผลแก่บุคคลนั้นๆ ที่นี้ เราไปเรียนปริยัติทั้งดุ้น รวมเอาที่ทรงสอนคนโน้นบ้างคนนี้บ้างมาปนเข้าด้วยกันทั้งหมด เป็นวัตถุดิบทั้งนั้น หลายอย่างไม่เหมาะกับตัวเราเลย ก็เลยไม่ค่อยได้ผล นอกจากนั้น จะเอามาใช้ก็ใช้ไม่เป็น ปรับไม่ถูก

[น. ๒๓-๒๔]

ตอนนี้แหละที่อาจารย์มีประโยชน์มาก คือมาทำหน้าที่เลือกเฟ้นให้และปรับให้เหมาะกับตัวบุคคลเพราะฉะนั้นการเลือกเฟ้นปริยัตินั้น ให้เหมาะสมกับขั้นตอนอย่างหนึ่ง และให้เหมาะสมกับตัวบุคคลอย่างหนึ่ง แล้วก็ให้เฉพาะเท่าที่ใช้ที่จำเป็นอย่างหนึ่ง จึงเป็นหน้าที่ของอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตร นี่คือความสัมพันธ์ระหว่างปริยัติกับปฏิบัติ

[น. ๒๔]

แต่บางคนนั้นเขาเรียนปริยัติโดยมีความมุ่งหมายอีกอย่างหนึ่ง เช่น แม้แต่พระอรหันต์ ซึ่งปฏิบัติเสร็จแล้ว บรรลุผลคือเข้าถึงปฏิเวธแล้ว หลายท่านก็ยังกลับมาเรียนปริยัติอีก เรียนเพื่ออะไร เรียนเพื่อว่าจะได้สามารถในการสั่งสอนผู้อื่น เพราะว่าประสบการณ์เฉพาะตัวนี้อาจจะไม่เหมาะกับคนอื่นก็ได้

[น. ๒๔-๒๕]

... จึงมีปริยัติที่ท่านเรียกว่า ภัณฑาคาริกปริยัติ ปริยัติของผู้เป็นเหมือนขุนคลัง เพราะเป็นดุจมีคลังที่เก็บของ ซึ่งเหมาะกับความต้องการของผู้ใช้คนอื่นๆ ด้วย ไม่เฉพาะตัวคนเดียว ... [น. ๒๕]

แต่หลายคนอาจจะเรียนปริยัติแล้ว ไม่ได้นำมาใช้ลงมือทำ ก็

ไม่เกิดประโยชน์เพราะว่าปฏิบัติเป็นตัวที่ต่อระหว่างปริยัติกับปฏิเวธ ในเมื่อปริยัติไม่มาสู่การปฏิบัติ ก็ไม่มีตัวต่อที่จะนำไปสู่ปฏิเวธ ปฏิเวธก็ไม่เกิดขึ้น ก็ไม่ครบวงจร [น. ๒๕-๒๖]

... ถ้าจะไปเป็นชาวพุทธมีชื่อว่าเป็นนักปฏิบัติก็ให้รู้สึกไม่สบายใจที่จะพูดถึงคำว่า “อยาก” แล้วก็จะพยายามหลีกเลี่ยงอาการของความอยาก และพยายามแสดงตัวให้คนอื่นรู้สึกว่าตัวเรา นี้ไม่มีความอยาก อันนี้ก็เป็นเรื่องอันตรายอย่างหนึ่ง ... [น. ๒๖]

ตัณหา คือความอยากโดยไม่มีความรู้ เพียงแต่จะสนองความรู้สึกเสพสม บำรุงบำเรอปรนเปรอประสาทสัมผัส คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ของตนเอง

ส่วนฉันทะ หรือความอยากประเภทที่ ๒ คือความอยากในคุณภาพชีวิต ในสิ่งที่มีคุณค่า เป็นประโยชน์ ซึ่งสัมพันธ์กับความรู้ เริ่มตั้งแต่รู้จักแยกแยะว่าอะไรเป็นคุณอะไรเป็นโทษแก่ชีวิตอย่างแท้จริง ... [น. ๓๐]

... ความอยากประเภทที่ ๑ คือ **ตัณหา** ที่เกิดจากความไม่รู้ หรือเป็นไปโดยไม่มีความรู้ ซึ่งเป็นไปเพื่อการบำรุงบำเรอปรนเปรอประสาทสัมผัสนั้น ท่านบอกว่ามันเกิดขึ้นมาแล้ว เราต้องควบคุมให้ดี หรือแม้แต่ละเลิกให้ได้ แทนที่ด้วยฉันทะ หรือเอาไว้แต่ฉันทะ

ส่วนความอยากประเภทที่ ๒ ที่เรียกว่า ฉันทะ นั้น เกิดขึ้นแล้ว ให้ระงับด้วยการทำให้สำเร็จ [น. ๓๑]

คนที่จะปฏิบัติธรรม จะต้องมีฉันทะเป็นตัวเริ่มต้น ท่านถือว่า ฉันทะเป็นมูลแห่งธรรมทั้งปวง ในเมื่อเราจะต้องมีฉันทะเป็นตัวเริ่มต้น เป็นแรงขับเคลื่อนเบื้องต้น จึงต้องรู้จักแยกกันให้ดีระหว่างความ

อยากที่ถูกต้อง หรือความอยากที่เป็นธรรม ชอบธรรม กับความอยากที่ไม่ถูกต้อง หรือความอยากที่ไม่ชอบธรรม แล้วก็เลือกปฏิบัติในความอยากที่ถูกต้องชอบธรรม และกระตุ้นเร้าให้มันเกิดขึ้นด้วย เพราะฉันทะนี้เป็นแรงจูงใจที่ถูกต้อง [น. ๓๒]

ในการแก้ปัญหา นั้น เราจะมัวมาลบล้างกำจัดต้นหากันอยู่ก็ไม่ไหว เป็นการแก้ด้านลบอย่างเดียว แต่เราก็มักจะเน้นกันมากในแง่นี้ แม้แต่ในวงการนักปฏิบัติก็ไปเน้นที่การลดละต้นหา ลดละความอยาก ไม่เน้นในด้านบวก การเน้นด้านบวกก็คือให้ส่งเสริมฉันทะขึ้นมา ทำอย่างนี้จะเป็นการดีกว่ามัวไปเน้นด้านลบ คือส่งเสริมให้เอาตัวบวกมาแทนตัวลบ เอาฉันทะมาแทนต้นหา

[น. ๓๔-๓๕]

ในสถานการณ์ที่เกิดเรื่องวุ่นวายขึ้นมา มีปัญหาอย่างใดอย่างหนึ่ง เราจะเห็นคน ๓ ประเภท

คนพวกที่ ๑ เคยเพราะไม่รู้เรื่องรู้ราว มีอะไรเกิดขึ้นก็ไม่รู้ มีเรื่องราวเดือดร้อนเป็นปัญหาที่ไม่รู้ พวกนี้ก็เคย

ต่อไปพวกที่ ๒ คือ คนที่เอะอะโวยวาย ตื่นตูม พอมีเรื่องราวปัญหาอะไรขึ้นมาก็ตื่นเต้น วิตกกังวล ตีโพยตีพายต่างๆ พวกนี้ก็เลยเกิดไปอีกแบบหนึ่ง เป็นพวกที่รู้ครึ่งๆ กลางๆ

สุดท้ายพวกที่ ๓ คือ พวกที่รู้จริง คือ รู้ว่าอะไรเป็นอะไร และรู้ด้วยว่าจะทำอะไรเมื่อไร พวกนี้รู้จังหวะ รู้ขั้นตอน รู้ว่าจะทำอย่างไร วิธีแก้ไข พวกนี้อยู่ตรงกลาง ที่จุดพอดี ก็เคยเหมือนกัน [น. ๓๙]

ในการปฏิบัติธรรมนั้น มีการวางเฉย คือวางใจเป็นกลาง ทั้งวางใจเป็นกลางต่อบุคคล วางใจเป็นกลางต่อสภาพแวดล้อม และ

วางใจเป็นกลางต่อธรรม แม้แต่ธรรมต่างๆ ก็ต้องมีการวางใจเป็นกลาง [น. ๔๐]

พระพุทธเจ้าเป็นผู้นำ เป็นโลกนาถ เป็นผู้บำเพ็ญโลกกัตถจริยา เป็นผู้ไม่อยู่นิ่งเฉย ทรงบำเพ็ญพุทธกิจแต่ละวันไม่อยู่เฉยเลย ทำงานตลอดวัน ... [น. ๔๒-๔๓]

... พระอรหันตซึ่งเป็นตัวอย่างของพระสงฆ์ และเป็นตัวอย่างของบุคคลที่ดีทั้งหมด จึงเป็นผู้นำในการที่จะกระตือรือร้นแก้ไข ปัญหาและสิ่งที่กระทบกระเทือนต่อประโยชน์ส่วนรวม ดังมีคติอยู่ว่า ให้มีความเคารพสงฆ์ ให้ถือวินัยเป็นสำคัญ

หัวใจสำคัญของวินัย คือความเคารพสงฆ์ ต้องถือสงฆ์เป็นใหญ่ การเคารพสงฆ์ก็คือเห็นความสำคัญของประโยชน์ส่วนรวมนั่นเอง [น. ๔๔-๔๕]

ในพระธรรมบทก็มีคาถาซึ่งเป็นพุทธพจน์ ที่พระพุทธเจ้าตรัสเตือนไว้ว่า น สิลพุตตมตฺเตน เป็นต้น

คาถานี้มีใจความว่า ภิกษุไม่ว่าจะถือศีลวัตรเคร่งครัดแค่ไหน ไม่ว่าจะได้เล่าเรียนปริยัติมีความรู้กว้างขวางลึกซึ้งเพียงใด ไม่ว่าจะได้สมาธิสักเท่าใด ไม่ว่าจะปลีกตัวไปอยู่ในที่สงัด ไปอยู่ป่า อยู่เขา ขนาดไหน หรือแม้แต่จะได้รู้สึกประจักษ์แก่ตัวเองว่า เรานี้ได้สัมผัสกับความสุขอันประณีตลึกซึ้งภายใน ที่เรียกว่าเนกขัมมสุข ซึ่งเป็นความสุขที่ปุถุชนไม่รู้จัก แม้แต่ได้ความสุขอย่างนั้น ตราบใดที่ยังไม่สิ้นอาสวะ ก็อย่าพึงวางใจ [น. ๔๖-๔๗]

... มีพุทธพจน์ตรัสเตือนไว้แล้ว ที่จริงท่านเตือนพระแต่ละองค์นั่นเอง ให้วินิจฉัยให้ตรวจสอบตนเอง แต่เราก็สามารถนำมาใช้กัน

ในสังคมได้ด้วยว่า อย่าไปหลงเพลินวัดกันด้วยสิ่งที่ปรากฏอันน่าทึ่ง น่าตื่นเต้น ด้วยการที่มีฤทธิ์ปาฏิหาริย์ ด้วยการที่ได้สมาธิ ด้วยการที่มีความเคร่งครัดเข้มงวดอะไรต่างๆ ทั้งหมดนั้น เป็นสิ่งที่ท่านไม่ให้วางใจ สิ่งที่ตรวจสอบได้แท้จริงคือความจางคลายหมดสิ้นไปของความโลภ ความโกรธ ความหลง [น. ๔๗]

ตถาคตโพธิ์สัทธา นี้ ท่านแปลกันว่า ความเชื่อในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า... เชื่อในปัญญาที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพระพุทธเจ้า

มนุษย์จะต้องมีปัญญาดังนี้ และมนุษย์ก็สามารถพัฒนาให้ปัญญานี้เกิดขึ้นได้ ตรงกับที่ภาษาสมัยใหม่เรียกว่า เชื่อในศักยภาพของมนุษย์ที่พัฒนาได้ ... [น. ๕๐]

บุพนิมิตนั้นไม่ใช่เฉพาะว่าเป็นลางหรือเป็นเครื่องหมายที่สื่อแสดงว่า เราจะเข้าถึงมรรคเท่านั้น แต่เป็นปัจจัยสำคัญซึ่งท่านบอกว่า จะทำให้มรรคที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น มรรคที่เกิดขึ้นแล้วก็จะเจริญเต็มบริบูรณ์ด้วย หมายความว่า มันเป็นเครื่องช่วยในระหว่างเดินทางด้วย กล่าวคือ ตอนแรกมันเป็นเครื่องช่วยนำเข้าสู่ทาง แล้วต่อไประหว่างเดินทาง มันก็เป็นเครื่องช่วยให้เราเดินทางได้ผลดี จนกระทั่งบรรลุจุดหมายด้วย เพราะฉะนั้น จึงเป็นทั้งตัวนำและตัวช่วย [น. ๕๔-๕๕]

ตัวนำและตัวช่วยที่เรียกว่าบุพนิมิตของมรรค หรือบุพภาคของการศึกษา ๗ ประการ คืออะไรบ้าง

๑. กัลยาณมิตตตา ความมีกัลยาณมิตร ... [น. ๕๕]

๒. สีสัมปทา การทำศีลให้ถึงพร้อม ... [น. ๕๗]

๓. ฉันทสัมปทา การทำฉันทะให้สมบูรณ์ ก็คือ การสร้างสรรค์

แรงจูงใจที่เรียกว่าฉันทะ ...

๔. อัตตสัมปทา การทำตนให้สมบูรณ์ หรือพัฒนาตนให้เต็มที่
[น. ๖๐]

๕. ทิฏฐิสัมปทา การทำทิฏฐิให้ถึงพร้อม หรือการสร้างสรรค์
ทิฏฐิให้สมบูรณ์ [น. ๖๒]

๖. อัปปมาทสัมปทา การสร้างสรรค์ความไม่ประมาทให้
สมบูรณ์ [น. ๖๔]

๗. โยนิโสมนสิการสัมปทา การทำโยนิโสมนสิการให้ถึงพร้อม
หรือสร้างสรรค์โยนิโสมนสิการให้สมบูรณ์

ถ้าเรามีทิฏฐิสัมปทา มีท่าทีแห่งการมองสิ่งทั้งหลายตามเหตุ
ปัจจัยแล้ว ก็หวังได้ว่าเราจะใช้โยนิโสมนสิการ และถ้าเราใช้โยนิโ
สมนสิการ เราก็จะเจริญยิ่งขึ้นในทิฏฐิสัมปทา [น. ๖๘]

ผู้ที่ปฏิบัติธรรม ไม่ว่าจะเป็นเด็กอยู่กับพ่อแม่ที่บ้าน หรือไป
เป็นนักเรียนอยู่กับครูอาจารย์ในโรงเรียน คนที่ทำงานอยู่ในองค์กร
และหน่วยราชการต่างๆ ตลอดจนจนถึงผู้ที่ไปบำเพ็ญจิตตภาวนา
เจริญสมถกรรมฐานอยู่ในป่า อยู่ในที่สงัดหลีกเว้น หรือบำเพ็ญ
วิปัสสนาอยู่ในที่ใดก็ตาม ก็ควรจะต้องสร้างสรรค์หลักบุญนิมิต ๗
ประการนี้ ให้มีประจำตัว จะได้เป็นหลักประกันในการที่จะก้าวหน้า
ต่อไปในการปฏิบัติธรรมนั้นๆ จนกว่าจะบรรลุความเจริญออกงาม
เต็มบริบูรณ์แห่งศักยภาพของความเป็นมนุษย์ที่มีในตน [น. ๗๑-๗๒]

... พระพุทธเจ้าทรงจับเอามาวางเป็นหลักสำคัญอีกอย่างหนึ่ง
จัดเป็นชุดว่ามี ๒ อย่าง เป็นหลักใหญ่ซึ่งถือว่าเป็นตัวการที่จะนำ
เข้าสู่การศึกษาที่แท้จริง คือตัวต้นกับตัวท้าย ได้แก่ ตัวที่ ๑ กับตัวที่ ๗

ได้ชื่อพิเศษอีกอย่างหนึ่งว่าเป็น ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ กล่าวคือ

ข้อที่ ๑ กัลยาณมิตร ...

ข้อที่ ๒ โยนิโสมนสิการ ...

[น. ๗๒-๗๓]

ปฏิบัติธรรม วัตถุประสงค์อย่างไร

ก) **ดูกุศลธรรมที่เพิ่มขึ้น**

[น. ๗๕]

... หลักการวัดความเจริญในการเดินตามมรรค หมวดหนึ่งมี ๕ อย่าง

[น. ๗๖]

... คือ ดูว่ามีศรัทธามากขึ้นไหม มีศีลมากขึ้นไหม มีสัจจะมากขึ้นไหม มีจาคะมากขึ้นไหม และมีปัญญามากขึ้นหรือไม่

หลักนี้เรียกว่า “อริยวัฑฒิ” แปลว่า ความเจริญของอริยชน ความเจริญแบบอารยะ ...

[น. ๗๗]

ข) **ดูการทำหน้าที่ต่อธรรมต่างๆ**

อริยสัจ ๔ มีหน้าที่ประจำแต่ละข้อ ถ้าปฏิบัติต่ออริยสัจ ๔ แต่ละข้อผิด ก็ถือว่าเราได้เดินทางผิดแล้ว

อริยสัจข้อที่หนึ่ง ทุกข์ คือตัวปัญหา เรามีหน้าที่ต่อมันอย่างไร หน้าที่ต่อปัญหาหรือความทุกข์ ก็คือหน้าที่ที่เรียกว่าทำความรู้จัก ท่านเรียกว่า กำหนดรู้ ...

[น. ๗๘]

เราไม่มีหน้าที่ที่จะไปสร้างปัญหา เราไม่มีหน้าที่ไปเอาปัญหามาวุ่นวายใจ มาเก็บมากังวลใจมาทำให้เกิดความทุกข์ ไม่ใช่อย่างนั้น เราไม่มีหน้าที่ทุกข์ แต่เรามีหน้าที่รู้จักทุกข์ นี่เป็นประการที่หนึ่งคือรู้จักตัวปัญหา ตามที่เป็นจริง

อริยสัจข้อที่สอง สมุทัย คือเหตุของทุกข์ เรามีหน้าที่อย่างไร หน้าที่ที่จะต้องทำต่อสมุทัย ก็คือสืบสาวค้นหามันให้พบ ให้รู้ว่ากระบวนการที่มันเกิดขึ้นเป็นอย่างไร แล้วละมันให้ได้ แก้ไขกระบวนการให้สำเร็จ คือกำจัดสาเหตุของปัญหา หรือสาเหตุของความทุกข์ ...

อริยสัจข้อที่สาม นิโรธ คือความดับทุกข์ การแก้ปัญหาลำเร็จ หรือภาวะปราศจากปัญหา ... [น. ๗๙]

อริยสัจข้อที่สี่ มรรค มรรคเป็นทางเดินก็คือข้อปฏิบัติ ซึ่งเรามีหน้าที่คือ ลงมือทำ เป็นข้อสุดท้าย ต้องลงมือทำตั้งแต่ บุญนิมิตของมรรคเป็นต้นไปทีเดียว [น. ๘๐]

ธรรม ๔ ประเภทนั้น หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงนั้น มีชื่อเรียกเฉพาะตามหน้าที่ที่เราพึงปฏิบัติต่อมัน คือ

๑. สิ่งทั้งหลายที่เป็นทุกข์ เป็นปัญหา เป็นที่ตั้งของปัญหา หรือเป็นจุดเกิดปัญหาเมื่อมนุษย์ปฏิบัติต่อมันไม่ถูกต้อง เรียกว่า *ปริยไญยธรรม* คือ สิ่งที่จะต้องกำหนดรู้ หรือทำความรู้จัก

๒. สิ่งทั้งหลายที่เป็นจำพวกเหตุก่อทุกข์หรือสาเหตุของปัญหา เรียกว่า *ปหัตถัพพธรรม* คือ สิ่งที่จะต้องละเลิก แก้ไข กำจัด

... (อกุศลมูล กิเลส ตัณหา มานะ ทิฏฐิ อวิชชา อูปาทาน สังโยชน์ นิวรณ์ และธรรมอื่นทำนองนี้) [น. ๘๑]

๓. สิ่งทั้งหลายที่พึงประสงค์ เป็นจุดหมายที่ควรทำให้สำเร็จ หรือควรได้ควรถึง เรียกว่า *สัจฉิกาตัพพธรรม* คือ สิ่งที่จะต้องเข้าถึง หรือประจักษ์แจ้ง

... (วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน และธรรมอื่นทำนองนี้)

๔. สิ่งทั้งหลายที่เป็นข้อปฏิบัติ เป็นวิธีการ เป็นสิ่งที่ต้องทำ ต้องบำเพ็ญเพื่อก้าวไปให้ถึงจุดหมาย เรียกว่าภาเวตัพพธรรม คือ สิ่งที่จะต้องทำให้มีให้เป็นขึ้น ให้เจริญงอกงามเพิ่มพูนขึ้น หรือต้องลงมือทำ ลงมือปฏิบัติ

... (มรรค ไตรสิกขา สมณะ วิปัสสนา และธรรมอื่นทำนองนี้)

[น. ๘๒]

ค) คุณภาพจิตที่เดินถูกระหว่างทาง

[น. ๘๓]

ในกรณีทั่วไป ถ้าไม่มีเหตุพิเศษ เมื่อปฏิบัติถูกต้องจิตเดินถูกทางก้าวหน้าดี ก็จะมีสภาพจิตที่ดั่งามสอดคล้องกัน ซึ่งเป็นทั้งคุณสมบัติของจิตนั้น และเป็นลักษณะของการปฏิบัติที่ได้ผล

ลักษณะของจิตที่เดินถูกทางนั้น ที่ควรสังเกตมี ๕ อย่าง ซึ่งเป็นปัจจัยส่งทอดต่อกันตามลำดับ คือ

๑. ปราโมทย์ ได้แก่ ความแช่มชื่น ร่าเริง เบิกบานใจ

๒. ปีติ ได้แก่ ความอิ่มใจ ความปลาบปลื้มใจ ใจฟูขึ้น

๓. ปัสสัทธิ ได้แก่ ความรู้สึกผ่อนคลายกายใจ ใจเรียบรื่น ราบลง เย็นสบาย

๔. สุข ได้แก่ ความสุข ความคล่องใจ โปร่งใจ ไม่มีความติดขัด บีบคั้น

๕. สมภาวิ ได้แก่ ความมีใจตั้งมั่น สงบ อยู่ตัว อยู่กับงานที่ทำ หรือเรื่องที่เกี่ยวข้อง ไม่วอกแวก ไม่ฟุ้งซ่าน

พอสมภาวิเกิดขึ้น จิตใจก็มีสภาพเหมาะสมแก่งาน ที่ท่านเรียกว่า

เป็นกัมมณีย์ พร้อมทั้งจะเอาไปใช้สร้างสรรค์พัฒนา คิดการ และเป็น
ที่ทำงานของปัญญาอย่างได้ผลดี และสมาธิก็อาศัยองค์ธรรม ๔
อย่างแรกนั้นแหละช่วยเกื้อหนุนและทำให้เกิดขึ้น [น. ๘๓-๘๔]

การปฏิบัติธรรมในความหมายที่เราพูดกันมาก ตามที่นิยามกัน
ในปัจจุบันนี้ เป็นการจำกัดแคบในระดับภาวนา คือเป็นการปฏิบัติ
ในระดับภาวนาและเน้นที่รูปแบบ เช่น ไปนั่งสมาธิ เข้าไปในวัดที่
วิเวก เข้าไปในป่า ...

ภาวนา นั้น จะต้องแยกจากภาวนาในภาษาไทยก่อน คือ
ไม่ใช่เป็นเพียงว่ามามุบมิบๆ แต่ปาก แล้วบอกว่าเป็นภาวนา หรือ
เอาถ้อยคำในภาษาพระ เขามนต์เฝ้าคาถามาท่องมาบ่นแล้วว่าเป็น
ภาวนา ไม่ใช่อย่างนั้น [น. ๙๑]

ภาวนาแปลว่า ทำให้เกิดให้มีขึ้น ทำให้เป็นขึ้น สิ่งที่ยังไม่เป็น
ก็ทำให้มันเป็นสิ่งที่ยังไม่มีก็ทำให้มันมีขึ้นเรียกว่าภาวนาเพราะฉะนั้น
จึงเป็นการปฏิบัติ ฝึกหัด หรือลงมือทำ ภาวนาจึงแปลอีก
ความหมายหนึ่งว่า การฝึกอบรม ... [น. ๙๒]

กรรมฐาน แปลว่าที่ทำงาน คือที่ทำงานหรือที่ฝึกงานของจิต
เพื่อให้จิตได้รับการฝึกจนสามารถอยู่กับสิ่งเดียวได้ ฝึกให้จิตทำงาน
เป็น ... [น. ๙๔-๙๕]

... หลักการของ สมถะ มีอันเดียว คือทำให้จิตแน่วแน่อยู่นับกับสิ่ง
เดียวที่ต้องการได้ แล้วก็ตามต้องการได้ด้วย [น. ๙๕]

... วิปัสสนา จะมีวิธีปฏิบัติมีเทคนิคอย่างไรก็ตาม สาระหรือ
หลักการของมันมีอันเดียว คือการรู้เห็นตามเป็นจริง หรือรู้เห็นตาม
ที่มันเป็น ไม่ใช่รู้เห็นตามที่เราคิดให้มันเป็น ไม่ใช่รู้เห็นตามที่อยาก

ให้มันเป็น

... เมื่อปฏิบัติได้ผลดีแล้ว สมณะก็จะนำไปสู่ผลสำเร็จที่เรียกว่า ฌาน กล่าวคือ พอได้สมาธิลึกๆ แล้ว แน่วแน่ขึ้น คีขึ้นตามต้องการต่อไปก็ได้ฌาน [น. ๙๖]

ฌาน คือสภาพจิตที่มีสมาธิเป็นแกน ประกอบด้วยคุณสมบัติอื่นๆ ที่ตั้งนามอีก ๒-๓-๔-๕ อย่าง แล้วแต่ฌานชั้นไหน ฌานเป็นผลที่ประสงค์สำคัญของสมณะ หรือจิตตภาวนา

ฝ่ายวิปัสสนา ที่ว่ามีหลักการคือรู้เห็นตามความเป็นจริงนั้น ผลที่เกิดขึ้นของมันคือ ญาณ ชื่อไกล่กันมาก ระวังสับสน ผลที่มุ่งหมายของวิปัสสนาคือ ญาณ [น. ๙๖-๙๗]

จิตใจของคนเรานี้มีความขุ่นมัว มีความเศร้าหมอง มีกิเลส มีเรื่องทุกข์ร้อนต่างๆ มากมาย พอเราทำสมาธิ ได้ฌานแล้ว จิตอยู่กับสิ่งที่ต้องการได้ สงบ มันก็พ้นไปจากสิ่งที่ไม่ต้องการ สิ่งที่ไม่ดี สิ่งที่เป็นทุกข์ สิ่งที่เป็นความขุ่นมัวเดือดร้อนวุ่นวาย สิ่งที่เป็นกิเลสทั้งหมด ก็เรียกว่าเป็นความหลุดพ้น [น. ๙๗-๙๘]

แต่ความหลุดพ้นนั้นเป็นไปได้ชั่วคราว ตลอดเวลาที่เราอยู่ในสภาพจิตนั้น เมื่อไรเราออกจากสิ่งที่กำหนด ออกจากสมาธิ จิตของเราก็เข้าสภาพเดิม เราก็มีปัญหาได้อีก เราก็มีความทุกข์ได้อีก จิตใจของเราก็มีความขุ่นมัวเศร้าหมองได้อีก อันนี้จึงถือว่าเป็นความหลุดพ้นชั่วคราว ตอนนี้จะมีความยุ่งเรื่องศัพท์นิดหน่อย ศัพท์ไม่จำเป็นต้องจำ แต่ถือว่าฟังไว้ประดับความรู้ เรียกว่า วิกัมภณวิมุตติ

... วิกัมภณวิมุตติ แปลว่าหลุดพ้นด้วยกดทับไว้ เหมือนอย่าง

เอาหินไปทับหญ้า ทำให้หยุดงอกงามไป พอเอาหินออกแล้วหญ้าก็กลับเจริญงอกงามต่อไปอีก เหมือนกับกิเลสและความทุกข์ พอได้สมาธิ กิเลสและความทุกข์ก็สงบเงียบเหมือนกับหายไประยะไป แต่พอออกจากสมาธิ กิเลสและความทุกข์นั้นก็เฟื่องฟูขยายตัวขึ้นมาได้อีก นี่คือผลสำเร็จสุดท้ายของสมาธิหรือของสมถะ คือสมยวิมุตติ ... [น. ๙๘]

ส่วนวิปัสสนาทำให้เกิดญาณมีความรู้แจ่มแจ้งรู้ตามที่เป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามที่เป็นจริงแล้ว จิตจะเป็นอิสระหลุดพ้นจากสิ่งนั้นๆ ได้เด็ดขาดไปเลย

... ความรู้เห็นตามเป็นจริงก็นำไปสู่ความหลุดพ้น เป็นอิสระอย่างชนิดเด็ดขาดสิ้นเชิง เรียกว่า *อสมยวิมุตติ* คือหลุดพ้นไม่จำกัดสมัย เรียกอีกอย่างว่า *สมุจเฉทวิมุตติ* คือหลุดพ้นโดยเด็ดขาด [น. ๙๙]

... ข้อธรรมในการปฏิบัตินี้จะเสนอไว้อย่างกว้างๆ ให้เห็นหลักในการปฏิบัติธรรมแบบคลุมๆ ทุกระดับ

หนึ่ง หลักการปฏิบัติทั่วไปตลอดสายแบบคร่าวๆ ชุดหนึ่ง ที่น่าจะนำมาใช้แนะนำทำกันให้มาก ก็คือหลัก *มงคล ๓๘* ประการ [น. ๑๐๐]

มงคล ๓๘ ประการนี้มีตั้งแต่ต้นจนสูงสุด จึงว่าเป็นหลักปฏิบัติธรรมหมวดหนึ่งที่มีข้อปฏิบัติตลอดสายแบบคร่าวๆ

... สอง หลักปฏิบัติในระดับสมถะ คราวนี้ต้องการเน้นเฉพาะจุด ...

... พอเราต้องการเจาะในการปฏิบัติธรรมขั้นจิตตภาวนา หรือ

สมณะ ท่านก็ให้หลักไว้มากมาย เรียกว่ากรรมฐาน ๔๐ ประการ คือ เทคนิค ๔๐ อย่าง ... [น. ๑๐๑]

สามหลักปฏิบัติระดับวิปัสสนา เนื้อหาสาระที่สำคัญท่านเรียกว่า ธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนา คือวิปัสสนาภูมิ ...

วิปัสสนาภูมินั้นก็มีเรื่องขั้น ๕ เรื่องอายตนะ ๑๒ ซึ่งสองเรื่องนี้ทราบกันดีอยู่บ้าง ต่อไปเรื่องธาตุ ๑๔ อินทรีย์ ๒๒ สองเรื่องนี้ไม่ค่อยคุ้นหู ต่อไปเรื่องอริยสัจ ๔ ก็คุ้นหน่อย แล้วก็เรื่อง ปฏิจจสมุปบาท ทั้งหมดนี้เป็นภูมิของวิปัสสนา ...

หลักธรรมสำคัญมาก ที่จะเข้ามาสู่การพิจารณาศึกษา ในขั้นนี้ก็คือเรื่องไตรลักษณ์ เมื่อปฏิบัติธรรมตามแนววิปัสสนา ปัญญาเกิดขึ้น ก็จะเห็นไตรลักษณ์ ... [น. ๑๐๒]

ถ้าเข้าใจชัดเจน เห็นแจ้งในไตรลักษณ์ ก็ารู้เท่าทันโลกและชีวิตตามความเป็นจริง เกิดความสว่างไสว สงบ ปลอดภัย ผ่องใส เบาสบายหายยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลายมีจิตใจที่หลุดพ้นเป็นอิสระ เป็นสุขอย่างแท้จริง การเป็นอยู่ ท่าทีต่อโลกและชีวิต และการปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลาย จะเป็นไปด้วยปัญญา ไม่ตกอยู่ใต้อำนาจครอบงำและแรงผลักดันของอวิชชาและตัณหา อุปาทานอีกต่อไป เรียกว่าบรรลุผลที่หมายของวิปัสสนาซึ่งก็คือจุดหมายของการศึกษา หรือการปฏิบัติธรรมขั้นสุดท้ายนั่นเอง [น. ๑๐๓]

ในการปฏิบัติธรรมทั้งหมดนี้ มีตัวธรรมที่เป็นผู้ทำงาน ซึ่งอาจจะใช้ศัพท์เรียกว่าเป็น คณะทำงานในการปฏิบัติธรรม ก็ได้ เรียกว่า โพรทิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ชุดนี้เป็นตัวทำงาน

โพรทิปักขิยธรรม แปลว่า ธรรมที่อยู่ในฝ่ายของโพร พุดง่ายๆ ว่า

ธรรมที่เป็นพวกของโพธิ คือเกื้อหนุนการตรัสรู้ หรือช่วยสนับสนุน อริยมรรค มี ๓๗ อย่าง จัดเป็น ๗ หมวด คือ

๑. สติปัฏฐาน ๔ แปลว่า การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามเป็นจริง คือ ตามที่สิ่งทั้งหลายมันเป็นของมัน ไม่ใช่ตามความคิดปรุงแต่งของเราที่คิดให้มันเป็นหรืออยากให้มันเป็น [น. ๑๐๔]

... ท่านจึงจัดแยกสติปัฏฐานออก ตามประเภทของสิ่งที่ชีวิตของเราเกี่ยวข้อง โดยแบ่งเป็น ๔ ข้อ คือ

๑) กายานุปัสสนา สติปัฏฐาน ใช้สติตามดูโดยมีปัญญา รู้เท่าทันสภาพทางร่างกาย

๒) เวทนานุปัสสนา สติปัฏฐาน ใช้สติตามดูโดยมีปัญญา รู้เท่าทันความรู้สึกสุขทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ที่เกิดขึ้น

๓) จิตตานุปัสสนา สติปัฏฐาน ใช้สติตามดูโดยมีปัญญา รู้เท่าทันสภาพจิตใจ

๔) ธัมมานุปัสสนา สติปัฏฐาน ใช้สติตามดูโดยมีปัญญา รู้เท่าทันเรื่องราวทั้งหลาย ที่รู้ที่คิดที่เกิดขึ้นในใจ [น. ๑๐๕]

๒. ปธาน ๔ ปธาน แปลว่า ความเพียร การตั้งความเพียร หรือการประกอบความเพียร ... ความเพียร ๔ ประการ ได้แก่

๑) สังวรปธาน ความเพียรในการที่จะระวังหรือปิดกั้นอกุศลธรรม ที่ยังไม่เกิดก็ไม่ให้เกิดขึ้น

๒) ปหานปธาน ความเพียรในการละเลิกกำจัดอกุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นหายไป

๓) ภาวนา/ฐาน ความเพียรในการฝึกอบรมทำกุศลธรรม หรือธรรมที่ดี ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๔) อนุรักษนาปธาน ความเพียรในการรักษาส่งเสริมกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ทำให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์ [น. ๑๐๕-๑๐๖]

๓. อธิบาท ๔ คือ ธรรมให้ถึงความสำเร็จ หรือทางแห่งความสำเร็จ ... [น. ๑๐๖]

๔. อินทรีย์ ๕ แปลว่า ธรรมที่เป็นใหญ่ในการทำหน้าที่เฉพาะแต่ละอย่าง หรือธรรมที่เป็นเจ้าการในการข่มกำราบอกุศลธรรมที่ตรงข้ามกับตน

... อินทรีย์ ๕ นั้นได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาริ ปัญญา เป็นหลักสำคัญในการปฏิบัติธรรมเหมือนกัน [น. ๑๐๗]

ข้อ ๑ ศรัทธา คือความเชื่อ ความที่จิตใจพุ่งแล่นไปหาและคล้อยไปตาม เข้าคู่กับข้อ ๕ ปัญญา ความพิจารณาไตร่ตรองมองหาความจริงให้รู้เข้าใจเข้าถึงสภาวะ ถ้าศรัทธาแรงไป ก็โน้มไปในทางที่จะเชื่อง่าย ยอมรับง่าย เชื่อดิ่งไป ตลอดจนงมงาย ถ้าเอาแต่ปัญญา ก็โน้มไปทางที่จะคิดมาก สงสัยเกินเหตุ หรือด่วนปฏิเสธ ฟุ้งไปเรื่อย ไม่จับอะไรลงลึก ... [น. ๑๐๗-๑๐๘]

ข้อ ๒ วิริยะ คือความเพียร มีใจสู้ มุ่งหน้าจะทำให้ก้าวหน้าเรื่อยไป เข้าคู่กับข้อ ๔ สมาริ คือ ความสงบของจิตใจที่แน่วแน่ อยู่ที่ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถูกอารมณ์ต่างๆ รบกวน ถ้าวิริยะแรงไป ก็จะไม่เครียดและฟุ้งซ่าน โน้มไปทางล้ำเลยเขต ถ้าเอาแต่สมาธิก็จะสงบสบาย ชวนให้ติดในความสุขจากความสงบนั้น ตลอดจน กลายเป็นเกียจคร้านเฉื่อยชาปลีกตัวออกหาความสบาย ปล่อยปละละเลย

หรือไม่เผชิญภาระ ...

ส่วนข้อ ๓ สติ นั้น เป็นตัวคุมตัวเตือน ต้องใช้ในทุกกรณี เช่น เป็นเหมือนยามที่คอยบอกว่า เวลานี้ศรัทธาจะแรงไปแล้ว ปัญญาจะหย่อนไปแล้ว เวลานี้ควรเร่งวิริยะขึ้นมา เพราะทำท่าจะติดในสุขจากสมาธิเสียแล้ว ดังนี้ เป็นต้น

๕. พละ ๕ ธรรมที่เป็นกำลังในการต้านทานไม่ให้กุศลธรรมเข้าครอบงำ ก็ได้แก่อินทรีย์ ๕ นั้นแหละ แต่มาทำหน้าที่เป็นฝ่ายรับ ... [น. ๑๐๘]

๖. โพชฌงค์ ๗ แปลว่า องค์ของผู้ตรัสรู้ หรือองค์ประกอบของการตรัสรู้ เป็นกลุ่มธรรมสำคัญในการทำงานให้เกิดโพธิ์คือปัญญาตรัสรู้ ซึ่งทำให้ทั้งรู้ ทั้งตื่น และทั้งเบิกบาน ได้แก่

๑) สติ ความระลึกได้ ...

๒) ธรรมวิจย ความเพินธรรม ...

๓) วิริยะ ความเพียร ...

๔) ปิติ ความอิ่มใจ ...

๕) บัณฑิติ ความผ่อนคลายสงบเย็นกายใจ ... [น. ๑๐๙]

๖) สมาธิ ความมีใจตั้งมั่น ...

๗) อุเบกขา ความวางที่เฉยๆ หมายถึงความมีใจเป็นกลางจิตใจเรียบสม่ำเสมอ นิ่งๆไปอย่างพร้อมสบาย ในขณะที่จิตปัญญางานก้าวหน้าไปเรียบรื่นตามกระบวนการของมัน

๗. สุดท้ายก็คือตัวมรรคมีองค์ ๘ อันได้แก่ สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (ทำการชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ)

สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) สัมมาสมาธิ (จิตมั่นชอบ)

ว่าที่จริง โภธิปักขิยธรรมก็ขยายจากมรรคมีองค์ ๘ นั้นแหละ
หลักสุดท้ายนี้จึงเป็นตัวรวม ... [น. ๑๑๐]

ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา*

ลักษณะตัดสินพระธรรมวินัยนี้ เป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าเองได้ตรัสไว้แก่พระนางมหาปชาบดีโคตมี มีอยู่ ๘ ประการด้วยกัน ... ก็คือให้ดูว่าธรรมที่เขายกมาอ้างหรือกล่าว หรือประพฤติปฏิบัติ นั้น เป็นไปเพื่อวิราคะ คือ ความคลายกำหนัด คลายความติดหรือไม่เป็นไปเพื่อวิสังโยค เพื่อความคลายการหลุดจากความทุกข์ ไม่ประกอบด้วยความทุกข์ เป็นไปเพื่ออุปฺจยะ ความไม่พอกพูนกิเลส เป็นไปเพื่ออัปฺปิจจตา ความมักน้อย เป็นไปเพื่อสันตุฏฐี ความสันโดษ เป็นไปเพื่อปวิเวก ความสงัด เป็นไปเพื่อวิริยารัมภะ การปรารภความเพียร เป็นไปเพื่อสุภรตา ความเลี้ยงง่ายหรือไม่ ... [น. ๒]

ยังมีหลักธรรมคล้ายๆ กันนี้ ... เรียกชื่อทำนองเดียวกันว่าเป็นลักษณะตัดสินพระธรรมวินัยแต่มี ๗ ประการ ก็กล่าวความทำนองเดียวกันว่า ธรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อเอกัณฺตนิพพิทา เพื่อความหน่ายโดยสิ้นเชิง เป็นไปเพื่อวิราคะ การคลายความยึดติด เป็นไปเพื่อนิโรธความดับทุกข์ เป็นไปเพื่ออุปฺสมะ ความเข้าไปสงบระงับ เป็นไปเพื่อ

* ปาฐกถาธรรม ณ สำนักงานองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก (พสล.) วันอาทิตย์ที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๕๓๒ (พิมพ์ครั้งที่ ๓ - ฉบับปรับปรุงเพิ่มเติม) กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๗)

อภิญญา ความรู้ยิ่งเฉพาะ เป็นไปเพื่อสัมโพธิะ ความตรัสรู้ เป็นไปเพื่อนิพพาน รวม ๗ ประการ ... [น. ๒-๓]

ลักษณะที่ ๑ ... พระพุทธศาสนานั้นสอนเรื่องทางสายกลาง ... [น. ๕]

... ในพระพุทธศาสนานั้นเราจะเห็นว่า ท่านไม่ได้บัญญัติอย่างนั้น คือ มิใช่เป็นจิตนิยม หรือเป็นวัตถุนิยมไปสุดทางแต่อย่างเดียว แต่ในพระพุทธศาสนามีทั้งนามและรูป ซึ่งท่านเรียกรวมเข้าด้วยกันเป็นคำเดียวว่า นามรูป ท่านเห็นความสำคัญของทั้งจิตและทั้งวัตถุ มีทั้งสองอย่าง แต่มีอย่างอิงอาศัยเนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน [น. ๖-๗]

... พระพุทธศาสนาสอนว่า ความจริงหรือสัจธรรมนี้ มิใช่จะเป็นไปตามความโน้มเอียงของความพอใจของมนุษย์ ที่มองอะไรไปสุดทางโน้นสุดทางนี้ ความจริงนั้นเป็นกลางๆ หรือว่าให้ถูกก็คือต้องสอนต้องพูดให้พอดีกับความจริง [น. ๗]

... การสอนความจริงแต่พอดีๆ ให้ตรงตามความจริงนั้น หรือสอนให้พอดีกับความจริง ก็เลยกลายเป็นคำสอนที่เป็นกลาง พระพุทธศาสนาสอนความเป็นกลางในทางปฏิบัติ ที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ส่วนในแง่ของความจริงหรือทัศนะเกี่ยวกับสัจธรรมก็เป็นกลางอีกเหมือนกัน พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเป็นกลางๆ เรียกว่า มัชฌิมนิพพานเทศนา หรือ มัชฌิมนิเทศนา [น. ๗-๘]

มัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ ... ส่วนมัชฌิมนิเทศนาก็ได้แก่หลักธรรมที่เรียกว่าอิทัปปัจจยตาหรือ ปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นหลักธรรมที่แสดงความจริงเป็นกลางๆ ตามเหตุปัจจัย ซึ่งไม่

เป็นไปตามความปรารถนาของมนุษย์ทั้งหลาย ... [น. ๙]

... เรื่องอินทรีย์ ๕ ซึ่งสำหรับผู้ปฏิบัติธรรมจะมีการเน้นว่าต้องมี สมตา สมตา ก็คือสมดุล หรือความพอดีกันระหว่างองค์ประกอบที่เรียกว่า อินทรีย์ทั้ง ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ธรรม ๕ อย่างนี้ ต้องมีสมตา มีความสมดุลพอดีกัน ... [น. ๑๐]

ลักษณะที่ ๒ ที่ควรจะยกมาพูดในที่นี้ ก็คือเรื่องของความเป็นสากล พระพุทธศาสนามีลักษณะสำคัญอย่างหนึ่ง คือความเป็นสากล เป็นสากลทั้งความคิดและการปฏิบัติ เหมือนอย่างที่เป็นสายกลางทั้งความคิด และการปฏิบัติ [น. ๑๓]

... พระพุทธศาสนาแสดงธรรมเหล่านี้ เป็นกลางๆ ไม่บังคับให้ทำ และไม่ขู่ด้วยการลงโทษ ใครจะเชื่อหรือไม่เชื่อก็ไม่บังคับใครสอนให้รู้ว่าเป็นจริงเป็นอย่างไร การกระทำแล้วเกิดผลดีหรือผลเสียก็เป็นไปตามธรรมดาของมันเอง เป็นเรื่องที่ทุกคนสามารถพิจารณาด้วยสติปัญญาของตนเอง ความเป็นสากลนี้ ว่าที่จริงก็เป็นสายกลางอย่างหนึ่ง คือสอนเป็นกลางๆ ตามความเป็นจริง [น. ๑๔]

ลักษณะที่ ๓ พระพุทธศาสนาประกอบด้วยองค์ ๒ อย่าง ที่สมพอดีกัน คือประกอบด้วยธรรมกับวินัย หลักธรรมกับวินัยนี้ ได้บอกแต่ต้นแล้วว่า เป็นชื่อหนึ่งของพระพุทธศาสนา บางครั้งเราเรียกพระพุทธศาสนาว่า ธรรมวินัย ซึ่งต้องมีทั้งสองอย่างจึงจะเป็นพระพุทธศาสนาโดยสมบูรณ์ ... [น. ๑๕]

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญทั้งแก่ธรรมและวินัย หรือจะพูดเป็นภาษาปัจจุบันว่า ให้ความสำคัญทั้งแก่นบุคคลและระบบ ให้

ความสำคัญทั้งแก่ปัจเจกชนและสังคม ให้ความสำคัญทั้งแก่สภาวะและรูปแบบ ให้ความสำคัญทั้งแก่การปฏิบัติทางด้านในจิตใจและการปฏิบัติด้านนอกที่เน้นวัตถุ กาย วาจา และให้มีทั้งการสมาธิและการบังคับอย่างมีสมดุลพอดี ... [น. ๑๗]

พระพุทธศาสนานั้นมีทั้งธรรมและวินัย และจากหลักธรรมและวินัยนี้จึงมีสงฆ์ ซึ่งแบ่งเป็น สมมติสงฆ์ และอริยสงฆ์ ผู้เข้าถึงเนื้อในคือธรรมแล้วก็เป็นอริยสงฆ์ แต่ถ้าอยู่แค่ชั้นนอกอยู่แค่วินัยก็เป็น สมมติสงฆ์ ... [น. ๒๐]

ลักษณะที่ ๔ พระพุทธศาสนานั้นมีชื่ออย่างหนึ่งว่า เป็นกัมม-วาทหรือกรรมวาที ...

หลักการนี้หมายความว่า พระพุทธศาสนานั้นสอนหลักกรรม สอนว่าการกระทำมีจริง เป็น กรรมวาที สอนว่าทำแล้วเป็นอันทำ เป็น กิริยวาที สอนว่าความเพียรพยายามมีผลจริง ให้ทำการด้วยความเพียรพยายาม เป็น วิริยวาที ให้ความสำคัญแก่ความเพียร เป็นศาสนาแห่งการกระทำ เป็นศาสนาแห่งการเพียรพยายาม ... [น. ๒๒]

หลักกรรมในพระพุทธศาสนาที่ท่านสอนไว้เพื่ออะไร ที่เราเห็นชัดก็คือ เพื่อไม่ให้แบ่งคนโดยชาติกำเนิด ให้แบ่งโดยความประพฤติโดยการกระทำ ... [น. ๒๓]

ความมุ่งหมายในการเข้าใจหลักกรรมประการที่สองที่ท่านเน้นก็คือการรับผิดชอบต่อตนเอง คนเรานั้นมักจะขัดทอดสิ่งภายนอก ขัดทอดปัจจัยภายนอก ไม่รับผิดชอบต่อการกระทำของตนเอง เวลามองหาความผิด ต้องมองไปที่ผู้อื่นก่อน มองที่สิ่งภายนอกก่อน ...

ประการต่อไป ท่านสอนหลักกรรมเพื่อให้รู้จักพึ่งพาตนเอง ไม่ฝากโชคชะตาไว้กับปัจจัยภายนอก ไม่ให้หวังผลจากการอ่อนนอนนอนคอยโชค ให้หวังผลจากการกระทำ หลักกรรมในพระพุทธศาสนาสอนว่าความสำเร็จเกิดขึ้นจากการกระทำตามทางของเหตุผล

[น. ๒๔]

ลักษณะที่ ๕ พระพุทธศาสนาเป็นวิภาษวาท ...

... พระพุทธเจ้าเป็นวิภาษวาทิ หรือเป็นวิภาษวาทะ

วิภาษวาท คืออะไร คือการแสดงความจริงหรือการสอนโดยจำแนกแยกแยะ หมายความว่า ไม่มองความจริงเพียงด้านเดียว แต่จำแนกแยกแยะมองความจริงครบทุกแง่ด้าน ไม่ดึงไปอย่างใดอย่างหนึ่ง บุคคลผู้มีหลักการแสดงความจริงด้วยวิธีอย่างนั้น ก็เรียกว่า วิภาษวาท หรือวิภาษวาทิ

[น. ๒๗]

... คนจำนวนมากมีลักษณะดีชุลมและกิดุลมเอาอย่างเดียว ทำให้มีการผูกขาดความจริงโดยง่าย

[น. ๒๘]

... พระองค์ก็ตรัสแยกแยะให้ฟังว่า

วาจาใดไม่จริง ไม่เป็นประโยชน์ ไม่ถูกใจผู้ฟัง พระองค์ไม่ตรัส

วาจาใดจริง ไม่เป็นประโยชน์ ไม่ถูกใจผู้ฟัง พระองค์ก็ไม่ตรัส

วาจาใดจริง เป็นประโยชน์ ไม่ถูกใจผู้ฟัง พระองค์เลือกกาลที่จะตรัส

วาจาใดไม่จริง ไม่เป็นประโยชน์ ถูกใจผู้ฟัง พระองค์ก็ไม่ตรัส

วาจาใดจริง ไม่เป็นประโยชน์ ถูกใจผู้ฟัง พระองค์ก็ไม่ตรัส

วาจาใดจริง เป็นประโยชน์ ถูกใจผู้ฟัง พระองค์เลือกกาลที่จะตรัส [น. ๒๙-๓๐]

พระพุทธเจ้าเป็นนักจำแนกธรรม จึงได้รับการเฉลิมพระนามอย่างหนึ่งว่า ภควา ... [น. ๓๑]

ลักษณะที่ ๖ พระพุทธศาสนานั้น มีวิมุตติ หรือความมีอิสรภาพเป็นจุดหมายสำคัญ และไม่ใช่เป็นเพียงจุดหมายเท่านั้น แต่มีอิสรภาพเป็นหลักการสำคัญทั่วไปทีเดียว ในทางธรรมท่านใช้คำว่า วิมุตติรส กับ วิมุตติสภาวะ [น. ๓๒]

วิธีปฏิบัติที่ถูกต้องคือเราจะต้องรู้ความจริงของเหตุปัจจัยแล้วไปทำที่เหตุปัจจัย เพราะฉะนั้น เราจะต้องรู้เท่าทันความจริงว่า สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของเรา การเข้าไปยึดมั่นถือมั่น ไม่เป็นประโยชน์ และเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ แล้วก็ไม่ได้ทำให้มีผลเป็นจริงขึ้นมาได้ พระพุทธศาสนาก็จึงสอนให้เรา มีอิสรภาพ ไม่ยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย จนกระทั่งเมื่อรู้ความจริงรู้เท่าทันชัดแจ้งทั่วตลอดแล้ว ก็จะมีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระ [น. ๓๔]

ลักษณะที่ ๗ พระพุทธศาสนาถือปัญญาเป็นหลักธรรมสำคัญ หรือเป็นธรรมแกนกลาง ดังพุทธพจน์ว่า ปญฺญะตฺตฺรา สพุเพ ธมฺมา ธรรมทั้งหลายทั้งปวงมีปัญญาเป็นยอดยิ่ง พระพุทธศาสนาถือว่า ปัญญาเป็นธรรมสูงสุด เป็นตัวตัดสินขั้นสุดท้ายในการที่จะเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา [น. ๓๖]

... พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญทั้งแก่ศรัทธา ทั้งแก่ศีลวัตร และแก่สมาธิ ถือว่าเป็นปัจจัยที่ขาดไม่ได้ในการเข้าถึงจุดหมาย แต่ไม่ใช่ตัวตัดสิน . [น. ๓๘-๓๙]

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่หลักกรรมเหล่านั้น แต่พระองค์ย่ำว่าปัญญาเนื้แหละเป็นตัวตัดสิน ศรัทธาก็เพื่อปัญญา คีล-
วัตรก็เพื่อประดับประดาจนกระทั่งเกิดปัญญา โดยเฉพาะศีลวัตร
นั้นช่วยให้เกิดสมาธิ สมาธิก็ต้องนำไปสู่ปัญญา ... [น. ๔๐]

... ปัญญาในขั้นสูงสุด คือปัญญาในขั้นที่จะทำงานรู้เท่าทัน
สังขารม ที่จะตัดสังโยชนเครื่องผูกมัดตัวไว้กับวัฏฏสงสาร ไว้กับ
ความทุกข์ ได้แก่ปัญญาที่มีชื่อเรียกเฉพาะว่า วิปัสสนา [น. ๔๑]

... วิปัสสนาเนื้ เป็นลักษณะพิเศษของพระพุทธศาสนา มี
เฉพาะในพระพุทธศาสนา [น. ๔๒]

ลักษณะที่ ๔ พระพุทธศาสนาประกาศหลักสำคัญเกี่ยวกับ
ความจริงของสิ่งทั้งหลาย หรือของสภาวะธรรมต่างๆ เรียกว่าหลัก
อนัตตา หลักอนัตตานี้เป็นหลักที่ใหม่ ไม่เคยมีผู้ค้นพบมาก่อน
[น. ๔๔]

... ศาสดาต่างๆในหลายศาสนา รู้หลักอนิจจังแล้ว รู้หลัก
ทุกขังแล้ว เพราะฉะนั้น หลักอนิจจังและทุกขังจึงมีในศาสนาอื่นที่มี
ความก้าวหน้าในทางสติปัญญาด้วย แต่ไม่มีศาสนาใดอื่นที่
ประกาศหลักอนัตตา ... การที่จะมองเห็นสภาวะที่เป็นอนัตตานี้บ่ง
บอกไปถึงการที่ต้องมีปัญญา คือการมีปัญญารู้เท่าทันคติธรรมดา
เห็นแจ้งความจริงของสิ่งทั้งหลายที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยไม่มีตัวคงที่
ที่เป็นตัวบันดาลเป็นตัวบังคับสิ่งทั้งหลายให้เป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง
แต่สิ่งทั้งหลายนั้น ประกอบขึ้นจากปัจจัยย่อยๆ มาประมวลกันเข้า
และปัจจัยต่างๆ แต่ละอย่างนั้น อาศัยสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน แล้วก็
เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันนั้น ไม่มีสิ่งโดย

ลำพังตัวของมันเอง นี่คือหลักความจริงที่เรียกว่าอนัตตา

[น. ๔๔-๔๕]

... ผู้ที่จะเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา จะต้องมีปัญญาถึงขั้นเห็นความเป็นอนัตตานี้

[น. ๔๖]

ลักษณะที่ ๙ พระพุทธศาสนามีลักษณะข้อต่อไปที่คล้ายๆ กับหลักอนัตตานั่นเอง คือการมีทัศนคติที่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย ได้พูดแล้วว่าหลักอนัตตานั่นโยงมาหาหลักความเป็นไปตามเหตุปัจจัย สิ่งทั้งหลายไม่มีอยู่โดยลำพังตน แต่อิงอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นไปตามเหตุปัจจัย หลักนี้เขาคิดคล้ายๆ กับหลักสัมพัทธภาพ (relativity) ในพระพุทธศาสนาหลักนี้ก็คือ *อิทัปปัจจยตา* หรือ *ปฏิจจสมุปบาท* นั่นเอง

[น. ๔๗]

... ถ้าเป็นหลักเหตุปัจจัยทั่วไปเราเรียกว่า *ธรรมนิยาม* พระพุทธเจ้าตรัสหลักเรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ก็ตาม เรื่องใดลักษณะก็ตาม พระองค์เรียกว่าเป็นธรรมนิยาม เป็นกฎเกณฑ์แห่งธรรม คือความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยนั่นเอง

[น. ๔๘]

ลักษณะที่ ๑๐ พระพุทธศาสนามีหลักสำคัญอย่างหนึ่งคือ ยืนยันในศักยภาพสูงสุดของมนุษย์ ...

[น. ๔๙]

พระพุทธศาสนายอมรับความสำคัญของมนุษย์ว่า มีภาวะเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และฝึกได้จนถึงขั้นเป็นสัตว์ประเสริฐ มองอีกแง่หนึ่งก็ว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก และจะประเสริฐสุดได้ด้วยการฝึก

...

[น. ๔๙]

พระพุทธเจ้าได้ทรงทำกิจสำคัญอย่างหนึ่งคือการประกาศอิสรภาพให้แก่มนุษย์ ...

... บอกให้รู้ว่าต่อไปนี้มนุษย์มีอิสรภาพแล้วเราเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ พัฒนาได้ ไม่ต้องฝากชะตากรรมไว้กับเทพเจ้า ... [น. ๕๑]

... มนุษย์นั้นมีความโน้มเอียงอย่างหนึ่ง คือคอยจะประมาท ในศักยภาพของตนเอง มัวไปหวังพึ่งปัจจัยภายนอก พระพุทธเจ้า ทรงนำทางไว้แล้วให้เรานับถือตนเอง แต่อย่าหยิ่งลำพอง อย่างนี้ถือว่าเราเป็นมนุษย์ประเสริฐแล้ว จะต้องฝึกฝนจะต้องพัฒนาตนอยู่เสมอ การที่ถือว่าตนเองเป็นสัตว์ที่จะต้องฝึกฝนพัฒนา จะทำให้เราเป็นคนอ่อนน้อมถ่อมตน ..

พระพุทธศาสนาสอนให้ถือว่า มนุษย์พอเริ่มต้นเป็นชาวพุทธ ก็ต้องมีโพธิสัตถา (เรียกเต็มว่า ตถาคตโพธิสัตถา) เชื่อในปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต คือเชื่อในปัญญาที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพระพุทธเจ้า เราก็ต้องพัฒนาปัญญาของเราสิ ถ้าเราพัฒนาปัญญาแล้ว เราก็เป็นพระพุทธเจ้าได้ ... [น. ๕๒]

ลักษณะที่ ๑๑ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการศึกษา ที่นำเอาการศึกษาเข้ามาเป็นสาระสำคัญ เป็นเนื้อแท้ของการดำเนินชีวิต และทำให้การดำเนินชีวิตของมนุษย์เป็นการศึกษา [น. ๕๔]

... ศึกษาหรือการศึกษา แปลว่า การฝึกฝนพัฒนา การฝึกฝนพัฒนาตนนั้น อิงอาศัยความเชื่อที่ว่า มนุษย์มีศักยภาพที่พัฒนาได้ หรือว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ประเสริฐได้ด้วยการฝึกฝนพัฒนา เมื่อฝึกฝนพัฒนาด้วยไตรสิกขา ให้ชีวิตดำเนินตามวิถีแห่งมรรค ในที่สุดก็จะบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตที่ดั่งาม เป็นสัตว์ประเสริฐ มีคุณสมบัติบริบูรณ์ มีทั้งปัญญาที่ยังรู้จักรรรณ เป็นอิสระ ดำเนินชีวิตด้วยสันติสุข และน้อมชีวิตของตนออกไปเพื่อประโยชน์สุขและอิสรภาพ

ของเพื่อนร่วมโลก

[น. ๕๗]

ลักษณะที่ ๑๒ พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญทั้งแก่ปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ลักษณะนี้ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่เกี่ยวเนื่องกับการศึกษา เป็นหลักที่เนื่องกันกับการศึกษานั้น

[น. ๕๘]

ปัจจัยภายนอก ก็คือการมีปรัตติยะที่ดี ได้แก่การมีกัลยาณมิตร มิตรที่ดี มีครูอาจารย์ที่ดี มีพ่อแม่ที่ดี ซึ่งให้ความรู้ที่ถูกต้อง มีแหล่งความรู้ มีสื่อมวลชนที่ให้สติปัญญา เป็นสื่อสารให้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ .

[น. ๕๙]

นอกจากปัจจัยภายนอกแล้ว ก็ต้องมีปัจจัยภายในด้วย คือในส่วนของตัวเองก็ต้องมีโยนิโสมนสิการ รู้จักคิด คิดเป็น ถ้าคิดไม่เป็นไม่รู้จักคิดก็ไม่สามารถเอาสิ่งที่กัลยาณมิตรแนะนำไปใช้ประโยชน์ถึงจะได้รับฟังคำแนะนำสั่งสอน ก็ไม่รู้จะนำไปใช้ประโยชน์เพราะไม่มีโยนิโสมนสิการ พระพุทธเจ้าไม่มีกัลยาณมิตร แต่มีโยนิโสมนสิการก็สามารถเข้าถึงสัจธรรมได้ แต่นั่นเป็นความสามารถพิเศษ ...

[น. ๕๙-๖๐]

ลักษณะที่ ๑๓ ธรรมที่ให้ชีวิตชีวาแก่การปฏิบัติทั้งหมด ถือเป็นตัวกระตุ้นให้มีการปฏิบัติตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ก็คือ *อัปมาทธรรม* คือความไม่ประมาท

... พระพุทธเจ้าจึงตรัสอัปมาทธรรม เป็นธรรมที่ครอบคลุมธรรมอื่นๆ ดูจรรยเท่าช้าง และตรัสเป็นปัจฉิมวาจาด้วย ... [น. ๖๑]

ลักษณะที่ ๑๔ พระพุทธศาสนาสอนให้รู้จักโลกและชีวิต ตามความเป็นจริงว่า เกิดจากองค์ประกอบต่างๆ ซึ่งล้วนแต่ไม่เที่ยง คือไม่คงที่ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปๆ สืบเนื่องไปเรื่อยๆ คงอยู่ในสภาพเดิม

ไม่ได้ คือ ถูกปัจจัยต่างๆ ที่ขัดแย้งบีบคั้นให้แปรปรวนไปตลอดเวลา และไม่ใช่ตัวตน คือเป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยไม่มีตัวตนที่เป็นเจ้าของ หรือผู้ที่บังคับการให้เป็นไปตามความปรารถนา เรียกตามแบบว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งรู้จักกันดีในชื่อรวมว่า ไตรลักษณ์

[น. ๖๓]

เครื่องตรวจสอบความถูกต้องอย่างหนึ่งของการปฏิบัติธรรมก็คือ การได้ความสุขที่เกิดขึ้นในระหว่างการปฏิบัตินั้น ไม่เฉพาะในฌานต่างๆ เท่านั้น ที่มีความสุขเป็นองค์ประกอบสำคัญ ในการปฏิบัติทั่วไป ตัวตัดสินความถูกต้องก็มีความสุขเป็นองค์ธรรมสำคัญที่จะต้องเกิดขึ้นด้วย ...

[น. ๖๔]

... ทุกข์เป็นสิ่งสำหรับปัญญา รู้ แต่สุขเป็นสิ่งสำหรับเราจะปฏิบัติให้เป็น หรือมองให้เห็นทุกข์ ปฏิบัติให้เป็นสุข [น. ๖๕]

..พระพุทธศาสนามีไข่มองโลกและชีวิตในแง่ร้าย แต่มองโลกและชีวิตตามความเป็นจริง เมื่อความทุกข์มีอยู่จริง พระพุทธศาสนาก็สอนให้เผชิญหน้าความทุกข์นั้น ไม่เลี่ยงหนี แต่ให้มองดูทุกข์นั้นด้วยความรู้เท่าทัน และด้วยความรู้เท่าทันความทุกข์นั้นเอง จึงทำให้มีจิตใจปลอดโปร่งเป็นอิสระด้วยปัญญา ไม่ถูกทุกข์บีบคั้น แล้วก็แก้ไขให้ทุกข์หมดไปหรือไม่เกิดขึ้นได้ เข้าทำนองว่า “รู้ว่าชีวิตเป็นทุกข์ แต่มีชีวิตเป็นสุข” หรือถ้าจะพูดให้ถูกต้องกว่านั้น ก็ว่า “รู้เท่าทันความทุกข์ จึงถึงความสุขที่สมบูรณ์”

[น. ๖๖]

ลักษณะที่ ๑๕ ประการสุดท้าย ลักษณะของพระพุทธศาสนาที่จะขอกล่าวในที่นี้ก็คือ เป็นศาสนาที่เน้น พุชชนิตาย พุชชนสุขาย คือ ความมุ่งหมายเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน

[น. ๖๗]

.. ลักษณะต่างๆ ที่กล่าวมานี้ เราถือกันว่าเป็นลักษณะที่ดี

แต่ข้อสำคัญชาวพุทธอย่ามัวเมาว่าเรามีพระพุทธศาสนาซึ่งมีลักษณะที่ดีเสร็จแล้ว เพราะมัวเมาว่าพระพุทธศาสนามีลักษณะดีก็เลยได้แต่ชื่นชม แล้วไม่นำเอามาประพฤติปฏิบัติ เมื่อไม่เอามาประพฤติปฏิบัติก็ไม่เป็นประโยชน์อะไร ได้แต่ชื่นชมหลงมัวเมาไปอย่างนั้นเอง ... เพราะฉะนั้น จะต้องนำเอามาประพฤติปฏิบัติ และข้อสำคัญก็คือการปฏิบัติให้ครบทุกแง่มุม เพราะการปฏิบัติที่คลาดเคลื่อนผิดเพี้ยนไปนั้น สาเหตุอย่างหนึ่งก็เกิดจากการประพฤติปฏิบัติไม่ครบถ้วน .. [น. ๖๘]

ชาวพุทธเรา โดยเฉพาะในเมืองไทยนี้มีชื่อเสียงว่าได้ประโยชน์จากหลักอนิจจังนี้มาก ทำให้เป็นคนมีจิตใจสบาย ไม่ค่อยมีความทุกข์ แต่พร้อมกันนั้นก็มีหลักหนึ่งที่เราไม่ค่อยปฏิบัติก็คือ โอวาทที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า

“วยธมา สงฺขาร, อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ” [น. ๖๙]

สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา จงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม ความหมายของอนิจจังในแง่นี้ เราไม่ค่อยใช้กันเลย คือใช้แต่ตอนปลงตกให้สบายใจ แต่ตอนที่พระพุทธเจ้าเตือนไม่เอามาใช้ ทั้งๆ ที่เป็นปัจฉิมวาจา ซึ่งสำคัญอย่างยิ่ง นี่แหละคือหลักความไม่ประมาท [น. ๖๙-๗๐]

นรก-สวรรค์ สำหรับคนรุ่นใหม่*

. ความเข้าใจของคนทั่วไปเกี่ยวกับกรรมว่า ... คนโดยมากมองกรรมไปในแง่ตัวผล คือเป็นผลของการกระทำ ...

... คนทั่วไปมองความหมายของคำว่ากรรมในแง่ของผลร้ายของการกระทำชั่วในอดีตชาติ [น. ๔]

... ในความหมายที่ถูกต้องแล้ว กรรมก็หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา จะแสดงออกทางกายก็ตาม วาจาก็ตาม หรืออยู่ในใจก็ตาม เป็นอดีตก็ตาม ปัจจุบันก็ตาม อนาคตก็ตาม ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เป็นกรรมทั้งนั้น ... [น. ๕]

... มีความคลาดเคลื่อนกันอยู่มากก็คือ ทศนคติต่อกรรม พอพูดถึงกรรม ทศนคติของคนทั่วไปก็มักจะเป็นไปในแง่ของการทอดธุระ หรือไม่มีความรับผิดชอบ ... [น. ๖]

... ความรู้สึกต่อกรรม ควรจะมีต่อตนเองทั้ง ๒ ด้าน คือ

* บรรยายที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์ครั้งแรกในปรัชญาการศึกษาไทย (ฉบับพิมพ์ครั้งแรก) สำนักพิมพ์เคล็ดไทย พ.ศ. ๒๕๑๘ พิมพ์ครั้งที่ ๒ ใน พุทธศาสนากับสังคมไทย สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง พ.ศ. ๒๕๒๕ (พิมพ์ครั้งที่-พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๘)

๑. เราจะต้องมีความรับผิดชอบต่อการกระทำของตนเอง และ

๒. ในเมื่อยอมรับส่วนที่ผิดแล้ว จะต้องคิดแก้ไขปรับปรุงตนเองเพื่อให้ถูกต้องต่อไปด้วย [น. ๗]

... ในแง่ต่อผู้อื่นก็ไม่ใช่ว่าแต่อุเบกขาอย่างเดียว จะต้องมีความเมตตากรุณาด้วย ในส่วนใดที่ควรวางอุเบกขาก็ควรวางด้วยเหตุผลเพื่อรักษาความเป็นธรรม หรือดำรงธรรมของสังคมไว้ และในแง่ของความเมตตากรณาก็เพื่อประโยชน์ของบุคคลนั่นเอง และเพื่อประโยชน์คนส่วนใหญ่ด้วย ... ซึ่งบางทีก็ลืมน้ำลืมน้ำมันกันไป [น. ๑๐]

... ศาสนาฮินดูสอนหลักกรรมเพื่อเป็นฐานรองรับการแบ่งแยกวรรณะ ส่วนพระพุทธศาสนาสอนหลักกรรมเพื่อหักล้างเรื่องวรรณะ หลักกรรมของศาสนาทั้งสอง จะเหมือนกันได้อย่างไร ตรงกันแต่ชื่อเท่านั้น ... [น. ๑๒]

.. หลักด้นกรรมในพุทธศาสนาคือทำกันใหญ่เลย ไม่ใช่ไม่ทำ ต้องทำจริงจัง โดยนัยนี้ ถ้าเรามองดูหลักกรรมที่พุทธศาสนาสอนไว้ในที่ต่างๆ แล้วจะเห็นว่ามุ่งหมายให้เกิดการกระทำ และที่พระพุทธเจ้าปฏิเสธหลักกรรมในศาสนาเก่า ก็เพราะหลักกรรมในศาสนานั้น ไม่ส่งเสริมให้เกิดฉันทะความเพียรพยายามในการกระทำ ... [น. ๑๘-๑๙]

... กรรมเป็นเรื่องของหลักเหตุผลที่เกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์ เมื่อมันเป็นหลักของเหตุผลแล้ว มันก็ต้องมีทั้ง ๓ กาลนั่นแหละ มันต้องมีทั้งอดีตทั้งปัจจุบันทั้งอนาคต เพราะฉะนั้น ก็ไม่ได้ปฏิเสธกรรมเก่า แต่ที่ผิดก็คือไปฝังจิตใจว่าจะไรๆ ต้องเป็นเพราะกรรมเก่าไปหมด นี่มันเป็นข้อเสีย ... [น. ๒๐]

... จุดที่พระพุทธเจ้าต้องการที่สุดก็คือ เรื่องปัจจุบัน เพราะว่าอดีตเราไปทำแก้คืนไม่ได้ แต่ปัจจุบันนี้เป็นสิ่งที่เราทำได้ เรามีอิสรภาพมากทีเดียวในปัจจุบันที่จะกระทำการต่างๆ ... [น. ๒๑]

... กรรมนี้ความจริงก็คือเรื่องของกฎธรรมชาติ เรื่องของข้อเท็จจริง

ความจริงปัญหาของเราไม่ใช่ว่าทำอะไรจึงจะเชื่อ กรรม เมื่อหลักกรรมเป็นกฎธรรมชาติ เป็นหลักแห่งความจริงมันก็ไม่ใช่ว่าเรื่องทำอะไรจะเชื่อ แต่กลายเป็นว่าทำอะไรจึงจะรู้จะเข้าใจ เราจะเชื่อหรือไม่เชื่อไม่มีผลต่อหลักกรรม หลักกรรมเป็นความจริง มันก็คงอยู่อย่างนั้น ... [น. ๒๗]

... ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่วนี้เป็นหลักสามัญ เป็นกฎธรรมดา ถ้าคนไปเห็นว่าหลักนี้ผิด แสดงว่าต้องมีความไม่เชื่อตรงเกิดขึ้น คดโกงกันในหลักกรรมนี้แหละ [น. ๓๐]

ถ้าหากว่าสังคมเรานิยมยกย่องวัตถุกันมาก มันก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่จะต้องวัดดี(วัดความดีและผลดี) กันด้วยวัตถุ การที่สังคมไปนิยมยกย่องวัตถุมาก ไม่ใช่กรรมของคนที่อยู่ในสังคมนั้นหรือ กรรมในที่นี้หมายถึงการกระทำซึ่งรวมถึงพูดและคิด ความคิดที่นิยมวัดกันนั้น เป็นกรรมใช่หรือไม่ ในเมื่อแต่ละคนทำกรรมอันนี้ คือหมายความว่า มีความโลภในวัตถุมาก อันนี้เป็นกุศลกรรม หรืออกุศลกรรม เมื่อเป็นอกุศล ก็กลายเป็นว่า คนในสังคมนั้น ทำอกุศลกรรมกันมาก เมื่อทำอกุศลกรรมกันมาก วิชาที่เกิดขึ้นแก่คนในสังคมก็คือผลร้ายต่างๆ ... [น. ๓๓]

... เรื่องกรรมนี้เป็นเรื่องใหญ่ เป็นเรื่องคุณค่าทางนามธรรมที่มองเห็นได้ยาก จะต้องศึกษาใช้สติปัญญากันไม่ใช่น้อย การที่จะทำให้คนประพฤติปฏิบัติกันจริงจึงได้ผลในระยะยาว จะต้องอบรมปลูกฝังกันจนเป็นนิสัย จะต้องให้การศึกษาดำเนินทางที่มีความเข้าใจในหลักกรรมเป็นพื้นฐาน คือต้องฝึกฝนอบรมตั้งแต่เด็ก ให้ประพฤติด้วยสำนึกรับผิดชอบต่อการกระทำของตนจนเคยชิน... [น. ๓๔-๓๕]

... ในกรรมทั้งหลาย กายกรรมก็ตาม วาจากรรมก็ตาม มโนกรรมก็ตาม มโนกรรมสำคัญที่สุด ... จะต้องปลูกฝังมโนกรรมส่วนที่ ขอเรียกว่า ค่านิยมแห่งธรรม หรือค่านิยมแห่งความซื่อตรง ต่อกฎธรรมชาติ ให้มีขึ้นในสังคมให้ได้ โดยเฉพาะในหมู่นุชนของสังคมนั้น และข้อนี้จะต้องถือว่าเป็นภารกิจสำคัญยิ่งอย่างหนึ่งของการศึกษา เพราะว่าที่จริงแล้วมันเป็นส่วนเนื้อหาสาระของการศึกษาทีเดียว [น. ๔๑]

... กรรมนี้เป็นค่ากลางๆ จะดีก็ได้ จะชั่วก็ได้ ถ้าเป็นฝ่ายดีก็เรียกว่าเป็นบุญ หรือบุญกรรม ถ้าเป็นฝ่ายชั่วก็เรียกว่าบาป หรือบาปกรรม หรือมิฉะนั้นก็เรียกว่า กุศลกรรมและอกุศลกรรม

[น. ๕๒]

... มองหยาบๆ ข้างนอก กรรมก็คืออาชีพการทำงาน การดำเนินชีวิตของเขา แต่มองลึกเข้าไปถึงจิตใจก็เป็นตัวเจตนา

[น. ๕๔]

... พระพุทธศาสนานั้นถือหลักการใหญ่ที่ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างคือ ความเป็นไปตามเหตุปัจจัย และเรื่องกรรมก็อยู่ในกฎแห่งเหตุปัจจัยนี้ หลักเหตุปัจจัยในพระพุทธศาสนา ก็คือ

หลักปัจจุสมุปบาท ...

[น. ๕๖]

... ถ้าต้องการพูดเรื่องกรรมให้ชัดเจน ก็หนีไม่พ้นที่จะศึกษาหลักกรรมให้ลึกลงไปถึงหลักอย่างเรื่องปัจจุสมุปบาทนี้ ... [น. ๕๗]

.. ท่านประมวลไว้ว่ามี ๕ กฎด้วยกัน เรียกว่า นิยาม ๕ หรือกฎ ๕ มีอะไรบ้าง ยกให้กรรมนิยามเป็นข้อที่ ๑ ก็ได้

๑. กรรมนิยาม กฎแห่งกรรม ได้แก่กฎเกณฑ์แห่งเหตุและผลเกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์ เช่นที่ว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว อย่างนี้เรียกว่า กฎแห่งกรรม

กฎหรือนิยามที่ ๒ คือ จิตตนิยาม กฎเกณฑ์เกี่ยวกับจิต ได้แก่การทำงานของจิต ... [น. ๕๘]

กฎที่ ๓ เรียกว่า พีชนิยาม กฎเกี่ยวกับพืชพันธุ์ ...

๔. อุตุนิยาม กฎเกณฑ์เกี่ยวกับอตุ อุตุนี้คือเรื่องอุณหภูมิลสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ดินฟ้าอากาศ กฎเกณฑ์เกี่ยวกับดินฟ้าอากาศ ...

๕. ข้อสุดท้ายคือ ธรรมนิยาม กฎแห่งธรรมะ ความเป็นเหตุเป็นผลกันของสิ่งทั้งหลายความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย...

ตกลงว่า กฎนี้มีตั้ง ๕ กฎ กรรมนิยามเป็นเพียงกฎหนึ่งใน ๕ กฎนั้น การที่เราจะวิเคราะห์พิจารณาสิ่งทั้งหลายนั้น อย่าไปยึดถือว่าทุกอย่างต้องเป็นกรรมทั้งนั้น มิฉะนั้นจะกลายเป็นทัศนะที่ผิดพลาด ... [น. ๕๙]

... ๔ ข้อนี้คือความหมายของกุศล เป็นลักษณะที่จะเอามาวินิจฉัย คือ สิ่งที่จะเกิดกุศลนั้นจะต้อง ๑. อโรค ไม่มีโรค เกื้อกูล

ช่วยให้มีความแข็งแกร่งสมบูรณ์ จิตใจมีความแข็งแกร่งสมบูรณ์ จิตใจ
คล่องแคล่ว ใช้งานได้ดี ๒. *อนวัชชะ* ไม่มีโทษ ไม่มีมลทิน ไม่มัวหมอง
ไม่เสื่อมเสีย มีความสะอาดบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ปลอดภัย ๓. *โกศล-*
สัมภุต มีปัญญา รู้เหตุผล รู้ดีชั่ว รู้คุณรู้โทษ สว่าง ไม่มีดมัว และ
๔. *สุขวิบาก* มีสุขเป็นผล ทำด้วยความโปร่งสบาย ทำแล้วก็ชื่น
ชื่นเย็นใจ [น. ๗๐]

บุญ นัยหนึ่งแปลว่า เป็นเครื่องชำระสันดาน เป็นเครื่อง
ชำระล้างทำให้จิตใจสะอาด... ความหมายต่อไปพวกนักวิเคราะห์
ศัพท์ แปลบุญว่า นำมาซึ่งการบูชา หรือทำให้เป็นผู้ควรบูชา ...
และอีกความหมายหนึ่งคือ ทำให้เกิดผลที่น่าชื่นชม เพราะว่าเมื่อ
เกิดบุญแล้วก็มีวิบากที่ดีงาม น่าชื่นชม จึงเรียกว่ามีผลอันน่าชื่น
ชม ...

ส่วนบาปนั้นตรงกันข้าม บาปนั้นโดยตัวอักษรหรือโดย
พยัญชนะ แปลว่า *สภาวะที่ทำให้ถึงทุกข์* หรือทำให้ไปในที่ชั่ว
หมายถึงทำสิ่งที่ทำให้จิตตกต่ำ ... [น. ๗๔]

. เมื่อว่าโดยสรุปก็มีความสำคัญที่ต้องมองอยู่ ๔ ประการ คือ

๑. กรรมเป็นเรื่องของความเป็นเหตุเป็นผล เป็นเรื่องของ
กฎเกณฑ์แห่งเหตุปัจจัย ถ้าจะอธิบายลงลึกก็ต้องโยงเข้าไปในเรื่อง
ไตรวิภังคคือ กิเลส กรรม และวิบาก เข้าสู่หลักปฏิจจสมุปบาท นี้ก็
แนวหนึ่ง

๒. จะต้องรู้ว่าเรื่องกรรมนี้เป็นนิยามหนึ่ง หรือกฎหนึ่งใน
บรรดานิยาม ๕ เท่านั้น อย่าเหมาทุกอย่างเข้าเป็นกรรมหมด ต้อง
แยกแยะเหตุปัจจัยให้ถูกต้อง

๓. ต้องแยกหลักกรรมออกจากลัทธิผิดสามอย่างให้ได้ด้วยคือ ลัทธิบุพเพทวาท ลัทธิอิศวรนิรมิตวาท และลัทธิอเหตุวาท [น. ๗๕]

๔. ให้นำความเข้าใจความหมายของกุศล อกุศล มาช่วยในการอธิบายในแง่ลึก ให้เห็นผลต่างๆ ที่เกิดขึ้นในระดับจิตใจ ให้เข้าใจความหมายของกรรมที่แท้จริง ที่อยู่ในจิตใจ ซึ่งก็มีผลทันทีทันตา [น. ๗๕-๗๖]

... ในลัทธินิครนถ์เขาเรียกรกรรมว่า ทณทะ ซึ่งแบ่งออกเป็น ๓ คือ กายทณทะ วจิตทณทะ มโนทณทะ และบอกว่ากายทณทะสำคัญที่สุด เพราะว่าเพียงลำพังคิดอย่างเดียวไม่ทำให้ตายได้ แต่ถ้าเป็นกายทณทะ เขามีดมาไปถึงพันคอ ตายแน่ๆ หรือว่าจวดยปืนมายิงก็ตาย ลำพังคิดไม่ตาย เพราะฉะนั้น ลัทธินิครนถ์ถือว่ากายทณทะสำคัญที่สุด แต่พระพุทธศาสนาถือว่า มโนกรรมสำคัญที่สุด เพราะมโนกรรมเป็นเริ่มต้น บุคคลกิติ สังคมกิติ จะเป็นไปอย่างไรก็เป็นไปตามมโนกรรมเป็นใหญ่ ... [น. ๗๗]

แม้แต่สังคมมนุษย์ที่จะเป็นไปอย่างไร ก็เริ่มมาจากมโนกรรมอย่างที่ปัจจุบันนี้ชอบเรียกว่าค่านิยม สังคมมีค่านิยมอย่างไร ก็จะชักนำลักษณะการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสังคมนั้นให้เป็นอย่างนั้น ... [น. ๗๘]

ตามหลักพุทธศาสนานั้น มีการแบ่งจิตเป็น ๒ ระดับ คือจิตระดับวิถึกับจิตระดับภวังค์ จิตระดับภวังค์เป็นจิตที่เป็นองค์แห่งภพ เป็นระดับที่เราไม่รู้ตัว เรียกว่าไร้สำนึก ภพจะเป็นอย่างไร ชีวิตแท้ๆ ที่กรรมออกผลจะเป็นอย่างไรมันอยู่ที่ภวังค์ แม้แต่จุติปฏิสนธิก็เป็นภวังค์จิต ... [น. ๘๐]

... การที่กรรมจะให้ผลต่อไป ... ต้องเอาหลักสมบัติ ๔ วิบัติ ๔ มาพิจารณา สมบัติ คือองค์ประกอบที่อำนวยความสะดวกเสริมกรรมดี สมบัตินี้มี ๔ อย่าง เรียกว่า คติ อุปธิ กาล ปโยค

๑. คติ คือ ถิ่นที่ ทางไปต่างๆ เกี่ยวกับสถานที่ เทศะ
๒. อุปธิ คือ ร่างกาย
๓. กาล คือ กาลเวลา ยุคสมัย
๔. ปโยค คือ การประกอบหรือการลงมือทำ

นี่เป็นความหมายตามศัพท์ ฝ่ายตรงข้าม คือ วิบัติ ก็มี ๔ เหมือนกัน คือถ้า คติ อุปธิ กาล ปโยค ดี ช่วยเสริม ก็เรียกว่าเป็นสมบัติ ถ้าหากไม่ดี มาทำลาย ก็เรียกว่าเป็นวิบัติ ... [น. ๙๒]

เป็นอันว่าในการสอนเรื่องกรรมตอนนี้มี ๒ ชั้น คือ ตัวกรรมที่ดีที่ชั่วเอง และองค์ประกอบเรื่องคติ อุปธิ กาล ปโยค ถ้าเราต้องการผลภายนอกเข้ามาร่วม เราจะต้องให้ชาวพุทธรู้จักพิจารณาและมีความฉลาดในเรื่อง คติ อุปธิ กาล ปโยค ด้วย ... [น. ๙๖-๙๗]

ในส่วนที่เป็นกรรมเก่านี้ พระพุทธเจ้าตรัสไว้อย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้ ชื่อว่ากรรมเก่า กรรมเก่าก็คือ สภาพชีวิตที่เราอยู่ในปัจจุบันขณะนี้ สภาพชีวิตของเราก็คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอยู่ มีอยู่นี้คือ กรรมเก่า คือผลจากกรรมเก่าที่เป็นมาก่อนหน้าเวลานี้ทั้งหมด ไม่ว่าจะได้อะไรมา สิ่งสมอะไรมาก็รวมอยู่ที่นี้ กรรมเก่ามีเท่าไร ก็เรียกว่ามีทุนเท่านั้นจะทำงานอะไรก็ตามจะต้องมองดูทุนในตัวก่อน เมื่อรวมทุนรู้กำลังของตัวเองถูกต้องแล้ว ก็เริ่มงานต่อไปได้ ถ้าเรารู้ว่า ทุนของเราน้อยแพ้ว เราก็ต้องพิจารณาหาวิธีที่จะลงทุนให้ได้ผลดี

บางคนทุนน้อยแต่มีวิธี การทำงานดี รู้จักการลงทุนอย่างได้ผล กลับได้ประสบความสำเร็จดีกว่าคนที่เงินทุนมากก็มี ...

[น. ๑๐๐-๑๐๑]

... จุดหมายของพระพุทธศาสนาบอกว่า มีสิ่งที่สูงกว่ำนั้น สิ่งที่สำคัญกว่าสวรรค์คือนิพพาน สวรรค์นี้เมื่อไม่ใช่จุดหมาย ความสำคัญของมันก็ด้อยลงไป เราจะปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ถ้าจะปฏิบัติให้แท้จริงให้ตรงตามหลักการ เราก็บอกว่าไม่ใช่เพื่อจะไปสวรรค์ แต่เพื่อจะนิพพาน ... [น. ๑๐๗]

... จุดหมายในพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่บรรลุได้ในชาตินี้ นิพพานสามารถบรรลุได้ในชาตินี้ตั้งแต่ยังเป็นๆ อยู่ นี่ก็เป็นแง่ที่สองที่ทำให้ความสำคัญของนรก-สวรรค์น้อยลงไป ...

... นรก-สวรรค์ในพระพุทธศาสนาเป็นเพียงส่วนหนึ่งในสังสารวัฏ คือการเวียนว่ายตายเกิด สังสารวัฏมีการเปลี่ยนแปลงได้ ชีวิตของเราเดินทางไปในสังสารวัฏ มีหมุนขึ้นหมุนลง ... [น. ๑๐๘]

... แต่บางคนบอกว่า เมื่อพิสูจน์ไม่ได้ว่ามีมันก็ไม่ใช่ออย่างนั้นก็ไม่ถูก ในเมื่อตัวเองไม่มีความสามารถที่จะพิสูจน์

[น. ๑๐๙]

การพิสูจน์ต้องพิสูจน์ด้วยอายตนะที่ตรงกัน สิ่งที่เห็นได้ สิ่งที่จะรู้ด้วยการเห็นก็ต้องเอามาให้ดูด้วยตา สิ่งที่จะรู้ได้ด้วยการได้ยินก็ต้องพิสูจน์ด้วยการเอามาทำให้ได้ยินเสียง เป็นอันว่าต้องพิสูจน์ให้ตรงตามอายตนะ จะพิสูจน์ว่าเสียงมีหรือไม่มี พิสูจน์ด้วยตาได้ไหม ก็ไม่ได้ พิสูจน์ว่ารสมีไหม จะพิสูจน์ด้วยหูก็ได้ ไม่ได้เรื่อง มันต้องตรงตามอายตนะกัน ทีนี้นรก-สวรรค์พิสูจน์ด้วยอะไร พิสูจน์ด้วย

ตา ด้วยหู ด้วยจมูก ลิ่น ภายไม่ได้ มันต้องพิสูจน์ด้วยชีวิตที่ใจ
 นั้นเอง เราดูหลักง่ายๆ ไม่ต้องพูดลึกซึ้ง เราถือว่าจิตเป็นแกน
 ของชีวิต เป็นตัวทำหน้าที่เกิด จะพิสูจน์เรื่องนรก-สวรรค์ว่า
 ตายแล้วไปเกิดหรือไม่ ก็ต้องพิสูจน์ด้วยจิต ... [น. ๑๑๐]

พระพุทธศาสนาบอกว่าสำหรับเรื่องอย่างนี้ สำหรับเรื่องที่ยัง
 พิสูจน์ไม่ได้มันสำคัญที่ปฏิบัติ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของ
 การปฏิบัติ เรามีวิธีปฏิบัติต่อสิ่งที่ยังพิสูจน์ไม่ได้ ให้ถือการ
 ปฏิบัติอย่างที่ยกเมื่อมีการวางท่าทีเป็นสำคัญนรก-สวรรค์
 ก็อยู่ในประเภทนี้ การวางท่าทีหรือการที่จะปฏิบัติต่อมัน
 อย่างเป็นเรื่องสำคัญกว่า ... [น. ๑๑๑-๑๑๒]

... เฉพาะในพระไตรปิฎก ขอแบ่งว่าพระพุทธศาสนาพูด
 เรื่องนี้ไว้เป็น ๓ ระดับ

๑. นรก-สวรรค์ภายหลังการตาย [น. ๑๑๒]

... เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก หมายความว่า เมื่อแตก
 กายทำลายชั้นชั่วลงดับดับซีฟไปแล้ว ก็จะไปสู่สุคติโลกสวรรค์นี้
 ฝ่ายดี แล้วก็ฝ่ายนรกกกล่าวว่า เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ก็
 จะเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ... [น. ๑๑๓]

ก็เป็นอันว่าในแง่ที่หนึ่ง นรก-สวรรค์ หลังจากตายในพระ-
 ไตรปิฎกมีไหม ถ้าถือตามตัวอักษรก็เป็นอันว่ามีดังที่กล่าวมาแล้ว ...

๒. นรก-สวรรค์ ที่อยู่ในใจ [น. ๑๑๗]

... เรื่องสวรรค์ในอกนรกในใจก็ย่อมมีได้ เพราะถือตามหลักนี้
 ระดับจิตของเรานั้นเอง ที่มันอยู่ในนรกหรือสวรรค์ ถ้าระดับจิตของ
 เราอยู่ในนรกก็เป็นนรกและไปนรก ถ้าระดับจิตของเราอยู่ในสวรรค์

ก็เป็นสวรรค์และไปสวรรค์ [น. ๑๑๘]

๓. นรก-สวรรค์ แต่ละขณะจิต [น. ๑๑๙]

ฉะนั้น ท่านจึงให้เอาใจใส่นรก-สวรรค์ที่มีอยู่ตลอดเวลาที่เราปรุ่แต่งอยู่เรื่อย ๆ สอนให้เรายกระดับจิตขึ้นไป คือ ขั้นต้นถ้าเราสร้างสมพื้นจิตใจไว้ในทางไม่ดี มีกิเลส โลภะ โทสะ โมหะมาก มันก็ทำให้รับอารมณ์โดยปรุ่แต่งสร้างนรกขึ้นมามาก ถ้าเราสร้างสมพื้นจิตใจไว้ในทางดีมีเมตตา มีความเสียสละ สร้างปัญญาไว้มากใจเราดีมีความสุข เราก็สร้างสวรรค์ได้เสมอมีสวรรค์ได้ ...

[น. ๑๒๑-๑๒๒]

... แก่นที่แท้ของนรก-สวรรค์มันอยู่ที่ระดับที่สามที่ว่านี้ นรกระดับที่หนึ่ง หลังจากตาย ไกลตัวยังไม่ได้รับ ปัจจุบันเรายังไม่รู้สึกล้วนมันยังเนื่องไปจากปัจจุบันด้วย ต้องสร้างในปัจจุบัน ต่อมาในระดับที่สอง สวรรค์ในอก นรกในใจ มันก็อยู่ที่ชีวิตที่สร้างภูมิระดับจิตในปัจจุบัน แต่ว่ายังเป็นเรื่องที่มีเป็นครั้งคราว เพราะเอาเฉพาะที่เป็นเรื่องใหญ่ พอมาระดับที่สาม ก็ละเอียดลออเป็นไปอยู่ประจำตลอดทุกเวลาที่ได้รับอารมณ์ ...

[น. ๑๒๔]

ทำทีของพระพุทธศาสนา ต่อเรื่องนรกสวรรค์

๑. ต้องมีศรัทธา [น. ๑๒๖]

... เรื่องของศรัทธาหลักใหญ่อยู่ที่

๑. ผู้นั้นมีความรู้จริง มีปัญญาจริง สมควรเชื่อไหม?

๒. เป็นผู้มีความปรารถนาดี มีเมตตากรุณาจริงใจไหม?

[น. ๑๒๘]

๒. ต้องใช้เหตุผล

[น. ๑๒๙]

พระองค์ตรัสต่อไปว่า ถ้าเราทำดีในปัจจุบันบังเกิดผลดีเป็นสิ่งที่เกิดอยู่แล้ว หากว่าสวรรค์มีจริงนรกมีจริง เราก็ไม่ต้องไปตกนรก ไม่ต้องไปรับผลร้าย เราจะไปสวรรค์ได้รับผลดีก็เป็นข้อกำไรเพิ่มเติมขึ้น ... ถึงแม้ไม่ต้องใช้ศรัทธาเอาตามเหตุผล ก็ควรทำความดีละเว้นกรรมชั่ว นี่เป็นแนวกาลามาสูตร นี่ก็เป็นการวางท่าทีแบบหนึ่ง

๓. ต้องมั่นใจตน-ไม่อ้อนวอน

[น. ๑๓๑]

... เราเอาเวลาที่จะอ้อนวอนไปใช้ในการพิจารณาสิ่งที่ทำว่าทำดีรอบคอบ เป็นประโยชน์ในปัจจุบันไหม เกิดกุศลแก่ชาติ แก่สังคมดีแค่ไหน แทนที่จะเอาไปใช้อ้อนวอนขอผล ผลตามเหตุของมันเอง ...

[น. ๑๓๓]

๔. ต้องไม่หวังผลตอบแทน

... ถ้าเรายังทำเพราะหวังผลอยู่ก็เรียกว่าเป็นโลกียปุถุชน เป็นปุถุชนที่ยังมีกิเลส คนของพระพุทธศาสนาแท้จริงต้องเป็นอริยสาวก

อริยสาวก คืออย่างไร อริยสาวกนี้เป็นคนทำความดีโดยไม่ต้องหวังผล เพราะเรื่องผลดีผลร้ายนั้น มันเป็นไปตามกฎกรรมดาของมันเอง เราได้แล้ว มีความมั่นใจในตัวเอง ...

[น. ๑๓๔]

... มนุษย์นี้เป็นสุคติของเทวดา เทวดานี้อยากเกิดเป็นมนุษย์นะ เทวดาที่เราว่ามีความสุขสบายนี้ พวกนี้ตรัสรู้ยาก เพราะว่าเทวดาได้รับแต่อารมณ์ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในสิ่งที่เป็นสุขมีแต่ทางให้ลุ่มหลงมัวเมามาก พวกนี้หลุดพ้นยาก ฉะนั้นการได้มาเกิดเป็นมนุษย์นี้ดี ได้รับสุขบ้างทุกข์บ้าง มีบทเรียนชีวิตมาก มีประสบการณ์ที่จะมาสอนตัวเอง ทำให้เกิดปัญญาจะทำให้ชีวิตสุก

งอม ฌานปัญญาแก่กล้าทำให้ตรัสรู้ได้ดี ฉะนั้นท่านว่าการมาเกิดเป็นมนุษย์นี้ดีแล้ว ... [น. ๑๕๒]

... นรก-สวรรค์ในอรรถกถาก็เอาที่มีในพระไตรปิฎกมาเชื่อมกับความคิดสายพราหมณ์-ฮินดูมาประกอบกัน [น. ๑๕๔]

... ทำกรรมดีโดยไม่ต้องขึ้นต่อความเชื่อหรือความไม่เชื่อนั้นเลย คือ ทำดีได้โดยไม่ต้องหวังผลชาติหน้า หรือถึงแม้ไม่เชื่อว่ามีชาติหน้า ก็จะไม่ทำชั่ว ผลชั่วนั้นทำให้เกิดขึ้นได้โดย

๑) ฝีกอบรมกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ ให้กล้าแข็ง คือ ทำให้เกิดความไม่ธรรมรักความดีงาม ต้องการความประณีตหมัดจดมุ่งให้ทุกสิ่งทุกอย่างบรรลุอุดมสภาวะของมัน [น. ๑๖๖-๑๖๗]

๒) สร้างความไม่รักในปิตุสขอันประณีตลึกซึ้งภายใน และให้ความไม่ปิตุสขประณีตหรือการได้รับประสบปิตุสขประณีตนั้นเป็นเครื่องป้องกันการทำชั่วและหนุนการทำดีโดยตัวของมันเอง ...

๓) ฝีกอบรมจิตปัญญาให้เจริญถึงขั้นที่จะเป็นอยู่ด้วยปัญญาหรือดำเนินชีวิตด้วยปัญญา คือ มีความรู้เท่าทันสภาวะของโลกและชีวิต หรือรู้ธรรมชาติแห่งสังขาร พอที่จะทำจิตใจให้เป็นอิสระได้บ้างพอสมควร ... [น. ๑๖๗]

ความสำคัญของพระพุทธศาสนา ในฐานะศาสนาประจำชาติ*

... ประวัติศาสตร์ของประเทศไทย เป็นประวัติศาสตร์ของ
ชนชาติที่นับถือพระพุทธศาสนา [น. ๑]

... วิถีชีวิตของคนไทยได้ผูกพันประสานกลมกลืนกับหลัก
ความเชื่อ และหลักปฏิบัติในพระพุทธศาสนา ตลอดเวลายาวนาน
จนทำให้เกิดการปรับตัวเข้าหากัน และสนองความต้องการของกัน
และกัน ตลอดจนผสมคลุกเคล้ากับความเชื่อถือและข้อปฏิบัติสาย
อื่นๆ ที่มีมาในหมู่ชนชาวไทย ถึงขั้นที่ทำให้เกิดมีระบบความเชื่อ
และความประพฤติปฏิบัติทางพระพุทธศาสนาที่เป็นแบบของคน
ไทยโดยเฉพาะ อันมีรูปลักษณะและเนื้อหาของตนเอง ที่แน่นเด่น
บางแง่บางด้านเป็นพิเศษ แยกออกได้จากพระพุทธศาสนาอย่าง
ทั่วๆ ไป ซึ่งเรียกได้ว่า เป็นพระพุทธศาสนาแบบไทย หรือพุทธ-
ศาสนาของชาวไทย [น. ๑-๒]

* พิมพ์ครั้งที่ ๘ - สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๙

เมื่อเวลาผ่านมาจนถึงยุคปัจจุบัน ความแปลกแยกห่างเหินจากวัฒนธรรมของตนและความกร่อนเลือนไม่ชัดเจนของเอกลักษณ์ไทย ก็ทำให้คนไทยจำนวนไม่น้อยเกิดความไม่มั่นใจหรือลังเลที่จะพูดว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติของประเทศไทย โดยเฉพาะในด้านการเมืองการปกครอง ... [น. ๔-๕]

๑. พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของประชากรส่วนใหญ่ของประเทศไทย [น. ๗]

ในประเทศที่ประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาเดียวกัน และศาสนานั้นมีลักษณะการนับถือแบบไม่ผูกขาด ไม่รังเกียจเด็ดจันท์ผู้นับถือศาสนาอื่นๆ ไม่แบ่งพวกแยกหมู่ ย่อมเป็นการสมควรที่รัฐจะยอมรับให้เป็นที่ยอมรับชัดว่า ศาสนานั้นเป็นศาสนาประจำชาติ ดังเช่นในกรณีของพระพุทธศาสนาที่เป็นศาสนาประจำชาติของประเทศไทย ทั้งนี้เพื่อจะได้เกิดความสะดวกหรือคล่องตัว ในการที่รัฐหรือสังคมจะเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ และปฏิบัติต่อศาสนาและองค์ประกอบของศาสนานั้นได้อย่างถูกต้องเหมาะสม และได้ผลดีโดยสมบูรณ์ เฉพาะอย่างยิ่ง ในแง่ที่จะถือเอาประโยชน์จากศาสนานั้นได้อย่างเต็มที่ ... [น. ๑๑-๑๒]

... ความจริง การที่รัฐถือเอาประโยชน์จากศาสนา หรือช่วยให้ศาสนาอำนวยความสะดวกแก่รัฐนั้น เป็นหลักธรรมดาของการปกครองที่เดียว ในทางตรงข้าม ถ้ารัฐไม่ถือเอาประโยชน์จากศาสนานั้น แลละจะเป็นการผิดวิสัยของการปกครอง และเป็นความบกพร่องของการปกครองนั้นด้วย ปัญหามีเพียงว่า การถือเอาประโยชน์จากศาสนานั้น เป็นไปโดยชอบธรรมหรือไม่

[น. ๑๓]

๒. พระพุทธศาสนาเป็นแกนนำและเป็นรากฐานสำคัญของวัฒนธรรมไทย [น. ๑๖]

ในทางจิตใจ เห็นได้ชัดว่า หลักธรรม ความประพฤติปฏิบัติ การดำเนินชีวิต และกิจกรรมต่างๆ ทั้งในและเนื่องด้วยพระพุทธศาสนา ได้หล่อหลอมชีวิตจิตใจและลักษณะนิสัยของคนไทย ให้เป็นผู้มีจิตใจกว้างขวางและร่าเริงแจ่มใส ชอบเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ แสดงความเป็นมิตร เข้ากับใครๆ ได้ง่าย ยินดีในการให้และแบ่งปัน พร้อมทั้งจะบริจาคและให้ความช่วยเหลืออย่างที่เราเรียกว่า เป็นคนมีน้ำใจ อันเป็นลักษณะเด่นชัด ที่ชนต่างชาติมักสังเกตเห็นและประทับใจ จนตั้งสมญาเมืองไทยว่าเป็นดินแดนแห่งความยิ้มแย้ม หรือสยามเมืองยิ้ม [น. ๑๖-๑๗]

สำหรับวงจรชีวิตของบุคคล ... ตั้งแต่เกิดจนตาย ล้วนจัดให้เนื่องด้วยคติในพระพุทธศาสนา

ส่วนในวงจรกาลเวลาของสังคมและชุมชน ก็มีงานประเพณี และเทศกาลประจำปี ทั้งที่เป็นเรื่องทางพระพุทธศาสนาโดยตรง ... [น. ๑๗]

... พระพุทธศาสนาก็เป็นแหล่งใหญ่แห่งความเจริญงอกงามของภาษาไทย แม้แต่ถ้อยคำสำนวนที่ใช้ในชีวิตประจำวัน ก็เป็นคำที่มาจากบาลีสันสกฤตหลายส่วน [น. ๑๘]

แม้ว่าในปัจจุบัน ภาษาไทยและวรรณกรรมไทยจะขยายตัวเจริญเติบโตขึ้น โดยได้รับอิทธิพลจากภาษาต่างประเทศสายอื่น และเรื่องราวแปลกใหม่ในขอบเขตที่กว้างขวางออกไป จนบางครั้งทำให้ถ้อยคำที่มาจากบาลีสันสกฤตบางส่วน และวรรณคดีไทยเก่าๆ

เหล่านั้น ดูเหมือนจะกลายเป็นเรื่องของอดีตนานไกลที่ล่วงผ่านพ้นสมัยไปแล้ว แต่กระนั้นก็ตาม ถ้อยคำและวรรณคดีไทยเก่าๆ ทั้งหลาย ก็ยังคงความสำคัญ ในฐานะเป็นที่สืบค้นความเป็นไทย และความเป็นมาของไทย พร้อมทั้งภูมิธรรมภูมิปัญญาของไทยอยู่ต่อไป [น. ๒๐]

สาระสำคัญที่วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน เป็นสมบัติร่วมกันของชุมชน และเป็นที่ปรากฏแสดงตัวของชุมชนท้องถิ่นนั้นต่อชุมชนอื่น หรือต่อคนภายนอก ทั้งหมดนี้ เป็นเนื้อแท้ของวัฒนธรรมที่จะต้องเข้าใจให้ถูกต้องและรักษาไว้ให้ได้ หากเข้าใจเขวไปหรือรักษาสาระไว้ไม่ได้ เช่น ความหมายของเสนาสนะสงฆ์ในความสัมพันธ์กับชุมชนหลงเลื่อนไป ทำให้เสนาสนะสงฆ์ใหญ่โตเกินกำลังฐานะ และการใช้ประโยชน์ของชุมชนโดยไม่สมเหตุผล เป็นต้น ก็เรียกได้ว่าเกิดความคลาดเคลื่อนทางวัฒนธรรม เมื่อนั้นความเสื่อมโทรมก็จะคืบคลานเข้ามาแทนที่ความเจริญมั่นคง และเป็นความเสื่อมโทรมที่จะต้องประสปร่วมกัน ทั้งฝ่ายสถาบันพระศาสนาคือวัด และชุมชนนั่นเอง [น. ๒๒-๒๓]

๓. พระพุทธศาสนาเป็นศูนย์รวมจิตใจ ทำให้เกิดความสามัคคีในหมู่ชนชาวไทย [น. ๒๔]

ในประเทศไทยนี้ พระพุทธศาสนาได้พิสูจน์ตัวเองมาแล้วตลอดประวัติศาสตร์อันยาวนานว่า พุทธศาสนิกชน นอกจากมีหลักยึดเหนี่ยวจิตใจเป็นอันเดียวกันในหมู่พวกตนแล้ว ก็ยังอยู่ร่วมกันด้วยดีกับศาสนิกชนในศาสนาอื่นๆ โดยมีไมตรีจิตมิตรภาพตามฐานะที่เป็นเพื่อนมนุษย์ผู้ร่วมเกิดแก่เจ็บตายด้วยกัน ไม่เคยมีการ

เบียดเบียนข่มเหงศาสนา หรือศาสนิกชนพวกอื่น ไม่ต้องพูดถึงศาสนิกชนต่างนิกายในพระพุทธศาสนาด้วยกัน ซึ่งมีแต่ไมตรีและความสัมพันธ์ในทางช่วยเหลือเกื้อกูล ไม่เคยมีปัญหาความขัดแย้งใดๆ เลย นอกจากข้อเหินแหยงทางปัญญาซึ่งก็แก้ไขไปตามวิธีการแห่งปัญญาที่เป็นทางแห่งสันติโดยแท้ [น. ๒๙-๓๐]

... การที่ประเทศไทยมีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติไทย จึงเป็นการสร้างความสามัคคีในหมู่ประชาชนชาวไทยทั่วทั้งหมด โดยก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในประชาคนส่วนใหญ่พร้อมทั้งไม่เสียสามัคคีต่อคนกลุ่มน้อย มีแต่ไมตรีจิตมิตรภาพ และความมีน้ำใจที่แผ่ออกไปกว้างขวางทั่วผืนแผ่นดิน [น. ๓๐]

๔. พระพุทธศาสนาเป็นหลักการที่ช่วยดำรงรักษาเสรีภาพในการนับถือศาสนา

ในสังคมไทย ตลอดประวัติศาสตร์ของการนับถือพระพุทธศาสนา เสรีภาพทางศาสนาเป็นสิ่งที่มีความเป็นไปเอง เป็นลักษณะของสังคมที่ถ่ายทอดกันมาโดยไม่ต้องรู้ตัว สืบเนื่องจากหลักการของพระพุทธศาสนา ที่เชิดชูเสรีภาพในการใช้ปัญญา โดยไม่มีการบังคับศรัทธา เพราะฉะนั้น ในประวัติของชนชาติไทยจึงไม่ต้องการต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งเสรีภาพในการนับถือศาสนา อย่างที่ได้เกิดขึ้นเป็นเรื่องรุนแรงมากในหลายประเทศ [น. ๓๑]

ในหลายสังคม แม้เพียงขันติธรรม (tolerance) ต่อกันระหว่างศาสนาก็เป็นสิ่งที่ได้มาแสนยาก แต่สำหรับสังคมไทย ชาวพุทธมิใช่มีเพียงขันติธรรม (tolerance) เป็นปกติธรรมดาเท่านั้น แต่ยังมีความ

สัมพันธ์เชิงบวก คือถึงกับช่วยเหลือเอื้อเพื่อเกื้อกูล หรือประสานร่วมมือ ด้วยเมตตากรุณาเลยทีเดียว ... [น. ๓๑-๓๒]

ความมีเมตตาการุณย์เอาพระทัยใส่ทะนุบำรุงกิจการของ คณะผู้เผยแผ่ศาสนาคริสต์ และสนพระทัยศึกษาหลักศาสนา ของ พระมหากษัตริย์ไทยอย่างนี้ ซึ่งไม่ใช่เรื่องแปลกประหลาดสำหรับ พระพุทธศาสนา และไม่มีหลักการทางพระพุทธศาสนาห้ามปราม ขัดขวาง กลายเป็นเรื่องแปลกสำหรับบาทหลวงทั้งหลาย ซึ่งทำให้ ท่านเหล่านั้นเข้าใจเอาว่า สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงมี พระทัยเอนเอียงไปในทางที่จะนับถือคริสต์ศาสนา [น. ๓๙]

แม้จะไม่ได้มีพระราชประสงค์อย่างที่ว่าฝ่ายฝรั่งเศสเข้าใจ แต่ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็ไม่ได้ทรงตอบปฏิเสธโดยตรง แต่ทรง ตอบด้วยพระราชปริชาญาณ โดยอ้างหลักการของคริสต์ศาสนานั้น เองว่า พระเป็นเจ้าทรงสร้างสรรพสิ่งทั้งหลายและการตั้งปวง การที่มีความนับถือศาสนาต่างกันอยู่นี้ คงจะเป็นพระประสงค์ของ องค์พระเป็นเจ้า ฉะนั้นการที่พระองค์จะเข้ารีตนั้น ก็มอบถวาย สุดแต่องค์พระเป็นเจ้าจะตัดสินจัดสรรให้เป็นไป ... [น. ๔๐-๔๑]

... การที่ประเทศไทยมีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ จึงเท่ากับเป็นการยกหลักการแห่งเสรีภาพในการนับถือศาสนาขึ้น มาสถาปนาไว้ ซึ่งเป็นฐานที่คำจุนช่วยให้ไม่มีการเบียดเบียนกันทาง ศาสนา และเสริมสร้างบรรยากาศที่เอื้ออำนวยให้ศาสนาต่างๆ ทั้งหลายนับถืออยู่และดำเนินกิจการกันไปได้ด้วยดีโดยสงบสุข [น. ๔๗]

๕. พระพุทธศาสนาเป็นสถาบันคู่ชาติไทย [น. ๔๘]

ตามหลักการแห่งสถาบันหลัก และสัญลักษณ์ของธงไตรรงค์นี้

เมื่อขยายความออกไป ย่อมได้ความหมายในส่วนของพระพุทธศาสนาว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำพระมหากษัตริย์ไทย [น. ๔๙-๕๐]

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลปัจจุบัน ก็ได้ทรงมีพระราชดำรัสประกาศไว้ในการพระราชทานพระพุทธรูปนวราชูปถัมภ์ว่า [น. ๕๗]

“ข้าพเจ้าถือว่า พระพุทธรูปนวราชูปถัมภ์เป็นที่ตั้งแห่งคุณพระรัตนตรัย อันเป็นที่เคารพสูงสุด และเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของประเทศไทย และของคนไทย”...

[น. ๕๗-๕๘]

... จะต้องมองเห็นและเข้าใจด้วยว่า การที่องค์พระประมุขของชาติมีพระราชดำรัสดังนี้ มิใช่เป็นเพียงแนวทางพระราชดำริขององค์พระมหากษัตริย์เท่านั้น แต่เป็นการตรัสในฐานะผู้นำของประเทศ แทนเสียงประชานิกรของพระองค์ เป็นเครื่องสะท้อนภาพรวมของสังคมไทย อันเป็นประมวลแห่งประเพณี คตินิยม และพฤติกรรมของประชากรชาวไทยทั่วไปในแผ่นดิน ซึ่งเป็นพื้นฐานที่รองรับการปกครองของประเทศ จึงกล่าวได้โดยชอบธรรมว่า พระพุทธศาสนาเป็นสถาบันคู่ชาติของประเทศไทย [น. ๕๘]

๖. พระพุทธศาสนาสอดคล้องกับลักษณะนิสัยของคนไทยที่รักความเป็นอิสระเสรี [น. ๕๙]

... ชาวไทยแต่ละคนก็รักความเป็นอิสระส่วนตัว ชอบเป็นตัวของตัวเอง ชอบทำอะไรด้วยตัวเอง หรือชอบทำอะไรๆ เฉพาะตัวเป็นอิสระ จนมีบ่อยๆ ที่หมิ่นเหม่จะเลยเถิดไปจนกลายเป็นมานะ

ซึ่งเป็นกิเลสที่ทำให้ถือตัวเป็นใหญ่ ลงกันไม่ได้ รวมมือกันไม่เป็นตลอดจนช่วงชิงกันเป็นใหญ่ หรือกลายเป็นการทำอะไรๆ ตามใจตัวเอง เอาแต่ใจของตนอย่างที่พูดกันจนเป็นคำล้อเลียนว่า ทำได้ตามชอบใจคือไทยแท้ ถ้าคนไทยสามารถรักษาความรักอิสระเสรีภาพไว้ได้ให้อยู่ในขอบเขตที่แท้จริงของมัน ไม่โตเลยเถิดไปเป็นมานะ และไม่กลายเป็นเอาแต่ใจของตัวเอง ก็ย่อมเป็นความดีงามและความประเสริฐอันชอบธรรมยิ่ง [น. ๕๙-๖๐]

... คำเรียกชื่อประเทศและคนไทยนั้น รู้จักกันทั่วไปว่า มี ๒ อย่าง คือ ไทย กับ สยาม แต่ไม่ว่าจะเรียกว่า ไทย หรือ สยาม ก็ตามก็มีความหมายเล็งถึงความเป็นอิสระเสรีเช่นเดียวกัน ... [น. ๖๐]

... พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งอิสระเสรีภาพ สอดคล้องกับลักษณะนิสัยของคนไทยผู้รักความเป็นอิสระเสรี และเป็นเครื่องสนับสนุนให้คนไทยดำรงรักษาคุณลักษณะนั้นไว้ได้อย่างหนักแน่นชัดเจนตลอดมา [น. ๖๓]

๗. พระพุทธศาสนาเป็นแหล่งสำคัญที่หล่อหลอมเอกลักษณ์ของชาติไทย

นอกจากความรักอิสระเสรีภาพแล้ว เอกลักษณ์ไทยที่ค่อนข้างเด่นชัดก็คือความมีน้ำใจเมตตาอย่างเป็นสากล ความรู้สึกผ่องคลายสบายๆ เรื่อยๆ ปลงใจได้ ไม่ชอบความรุนแรง และความรู้สึกประสานประโยชน์ ลักษณะเหล่านี้เป็นเอกลักษณ์แต่ละอย่างๆ แต่ทั้งหมดทุกอย่างนั้นสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน หรือมีแกนสอดประสานอันเดียวกัน และพระพุทธศาสนาเป็นแหล่งสำคัญที่หล่อหลอมให้เกิดเอกลักษณ์เหล่านี้ หรือว่าหลักความเชื่อถือและการปฏิบัติที่

สืบเนื่องมาจากพระพุทธศาสนาเป็นแกนร้อยประสานเอกลักษณ์เหล่านี้ [น. ๖๕]

ความมีไมตรีอย่างสากลนี้ สอดคล้องกับหลักการของพระพุทธศาสนาที่ถือว่ามนุษย์และแมสัตว์อื่นทุกอย่าง ตั้งแต่ดิรัจฉาน เป็นต้นไป ล้วนเป็นเพื่อนทุกข์ มีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นธรรมดาเสมอกันทั้งสิ้น ต่างก็มีกรรมเป็นของตน เป็นไปตามอำนาจของกรรมที่ตนกระทำเช่นเดียวกัน และสอนให้มีเมตตาอย่างเป็นอัปมัญญธรรม คือ แผ่ออกไปอย่างกว้างขวางไม่มีประมาณ ไม่จำเพาะแดน ไม่จำกัดขอบเขต ทั้งถึงสรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่า [น. ๖๖]

ลักษณะจิตใจอย่างนี้มีหลักพระพุทธศาสนาเป็นฐานหล่อเลี้ยงและสนับสนุนหลายประการ เฉพาะอย่างยิ่ง หลักอนิจจัง ที่สอนให้รู้เท่าทันธรรมดาของสังขารทั้งหลายว่าเป็นของไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วก็จะต้องดับไป ซึ่งสัมพันธ์กับหลักความไม่ยึดติดถือมั่น ให้เฝ้าถอนสลัดละอุปาทาน และหลักการวางใจต่อโลกธรรมทั้งหลาย ตลอดจนหลักที่ว่า เราย่อมระงับด้วยการไม่จองเวร และหลักเมตตากรุณาธรรมที่กล่าวมาแล้ว นอกจากนั้น ความไม่ยึดติดถือมั่นอย่างใดอย่างหนึ่งเหนียวแน่นรุนแรงจนเกินไปนี้ ยังส่งผลสืบเนื่องต่อไปอีกช่วยให้ชาวไทยเป็นคนปรับตัวเข้ากับคนใหม่สิ่งใหม่ได้ง่าย พร้อมทั้งจะรับวัฒนธรรมตลอดจนสิ่งสนองแปลกใหม่จากภายนอก และรู้จักประสานประโยชน์ สามารถมองข้ามส่วนหรือลักษณะที่ขัดแย้งที่ไม่เหมาะสมไม่เข้ากัน ที่ไม่เป็นผลดี หรือที่ไม่พอใจ จับฉวยแต่ส่วนหรือลักษณะที่ใช้ได้ ไปกันได้ เหมาะกัน เอื้ออำนวย เป็นคุณเป็นประโยชน์ ... [น. ๖๗-๖๘]

... พระพุทธศาสนาได้เข้ากลมกลืนสนิทอยู่ในชีวิตจิตใจของคนไทย จนถึงขั้นที่กล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความเป็นไทย [น. ๖๘]

๘. พระพุทธศาสนาเป็นมรดกและเป็นคลังสมบัติอันล้ำค่าของชนชาติไทย [น. ๗๐]

เอกลักษณ์ของชาติ ... จะพบได้ในศิลปะไทยทุกสาขา ทั้งจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม รวมทั้งวรรณศิลป์ในกวีนิพนธ์ทั้งหลาย และความเป็นเจ้าบทเจ้ากลอนของคนไทย ซึ่งเหลือมาในวรรณกรรมพื้นบ้าน ตลอดจนดนตรีประเภทต่างๆ

ศิลปกรรมทั้งหลายและดนตรีเหล่านี้ ส่วนมากเป็นของเกิดในพระพุทธศาสนา ในสถาบันพระพุทธศาสนา หรือไม่ก็เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา นอกจากจะเป็นเครื่องแสดงถึงเอกลักษณ์ของชาติไทยแล้ว จิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม เป็นต้นเหล่านี้ ก็เป็นมรดกและเป็นคลังสมบัติอันมีค่ายิ่งอยู่ในตัวของมันเอง ... [น. ๗๒]

๙. พระพุทธศาสนาเป็นหลักนำทางในการพัฒนาชาติไทย [น. ๗๓]

บทเรียนจากการพัฒนานั้นสอนให้รู้ว่า การพัฒนาจะต้องดำเนินไปอย่างรอบด้านทั่วถึง ไม่ใช่มุ่งพัฒนาแต่เพียงด้านวัตถุอย่างเดียว โดยเฉพาะตัวคนซึ่งเป็นผู้ร่วมในกระบวนการพัฒนาและเสวยผลของการพัฒนา จะต้องได้รับการพัฒนาเป็นอย่างดี มิฉะนั้นจะทำให้กระบวนการพัฒนาระส่ำระสายไปหมด แนวการพัฒนาจึงต้องหันมาเน้นด้านการพัฒนาคน และในการพัฒนาคนนั้น ส่วน

สำคัญที่สุดก็คือจิตใจ ดังนั้น ในยุคปัจจุบัน งานพัฒนาจึงหันมาให้ความสนใจแก่การพัฒนาจิตใจมากขึ้น การพัฒนาจิตใจนั้น รวมถึงการพัฒนาคุณธรรม จริยธรรม ตลอดจนสุขภาพจิตโดยทั่วไป การพัฒนาจิตใจ ตลอดจนการพัฒนาคนทั้งคนนั้น เป็นงานหลักของพระพุทธศาสนา พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า คำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนามีศูนย์รวมอยู่ที่การพัฒนาคน [น. ๗๖-๗๗]

การที่จะนำทางการพัฒนาและสวมรับบทบาทต่างๆ ในการพัฒนาให้ได้ผลดีนั้น นอกจากจะต้องมีความชัดเจนเกี่ยวกับบทบาทที่เหมาะสม และขอบเขตของการดำเนินบทบาทของวัดและพระสงฆ์แล้ว สิ่งที่สำคัญยิ่ง ก็คือ จะต้องมียุทธศาสตร์นำทาง สำหรับชี้แนวทางของการพัฒนาอย่างชัดเจน ไม่ใช่ทำกันอย่างพรว้าๆ กระจายกระจัดกระจาย แบบจับปะติดปะต่อ คนละทางสองทาง ไม่ประสานสอดคล้อง ไม่รวมกำลังเล่นแนวไปด้วยกัน ซึ่งจะทำให้การพัฒนาไม่สำเร็จผลดี หรือถึงกับล้มเหลวซ้ำรอยเดิมอีก [น. ๗๘-๗๙]

ถ้าศึกษาพระพุทธศาสนาให้เข้าใจชัดเจน รู้จักเลือกรู้จักจับธรรมให้ถูกหลัก นำมาใช้อย่างฉลาด ปฏิบัติให้รอบด้านและตลอดวงจร การพัฒนาก็มีทางที่จะสัมฤทธิ์ผลดีโดยสมบูรณ์ เป็นการพัฒนาทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ เป็นการพัฒนาทั้งตัวคนและสิ่งที่คนไปพัฒนา แกไขข้อผิดพลาดที่สืบมาจากอดีต และเสริมส่วนที่ขาดไปของปัจจุบัน ... [น. ๘๓]

... พระพุทธศาสนาก็เป็นทั้งแกนนำ และเป็นส่วนเติมเต็มของการพัฒนา ช่วยให้การพัฒนาประเทศชาติดำเนินไปอย่างถูกต้องทิศทางและครบถ้วนสมบูรณ์ นำมาซึ่งความเจริญมั่นคงและสันติสุขแก่ประชาชนได้อย่างแท้จริง [น. ๘๔]

**๑๐. พระพุทธศาสนาเป็นแหล่งของดีมีค่าที่ชนชาติไทย
มอบให้แก่อารยธรรมของโลก** [น. ๘๕]

พระพุทธศาสนา นอกจากเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้ชนชาติไทยมีศิลปวัฒนธรรมที่เจริญก้าวหน้ามาในอดีตแล้ว ก็ยังคงเป็นสถาบันหลักของประเทศ และเป็นองค์ประกอบสำคัญของสังคมไทยอยู่แม้ในปัจจุบัน เพียงแต่รอเวลาและรอความสามารถของคนไทย ที่จะนำศักยภาพของพระพุทธศาสนาที่มีอยู่อย่างสูง เอามาใช้ให้เป็นประโยชน์ในการร่วมพัฒนาภูมิธรรมภูมิปัญญาของมนุษยชาติ ให้อารยธรรมของโลกเจริญประณีตยิ่งขึ้น [น. ๘๘]

สิ่งที่ขาดไปในอารยธรรมของชนชาติที่พัฒนาแล้วเหล่านี้ ก็คือ การพัฒนาด้านจิตปัญญา หรือ การพัฒนาจิตใจ และ การพัฒนาปัญญา ที่เรียกว่า สัมมาปัญญา ซึ่งการพัฒนาทั้งสองด้านหรือสองระดับนี้ เป็นแดนที่ถนัดเป็นพิเศษของพระพุทธศาสนา ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงอำนวยความสะดวก มีคุณค่าอย่างยิ่งต่ออารยธรรมของมนุษยชาติ ... [น. ๙๐]

บทเรียนโดยสรุปคือ รักษาสิ่งดีที่ตนมีอยู่แล้วให้มีคุณค่าอำนวยความสะดวกอย่างแท้จริง และสร้างสรรค์สิ่งดีที่ตนยังไม่มีให้มีขึ้นเป็นของตนเอง ทำให้มีขึ้นครบถ้วน ๒ อย่าง ทั้งความเจริญทางวัตถุให้เป็นพื้นฐานที่เพียงพอสำหรับการมีชีวิตที่ดี และคุณค่าทางจิตปัญญาจากพระพุทธศาสนาพอสำหรับนำทางการดำเนินชีวิตที่ดี [น. ๙๕]

ชนชาติไทยนั้น นอกจากจะพึงศึกษาค้นคว้าพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง และจับเอาเนื้อหาสาระของหลักการนี้มาใช้พัฒนา

ประเทศชาติของตนแล้ว ก็พึงเห็นเป็นโอกาสที่จะช่วยแก้ปัญหาของมวลมนุษย และพัฒนาอารยธรรมของโลกให้สมบูรณ์ ด้วยการนำเสนอพุทธธรรมแก่ชาวโลก เฉพาะอย่างยิ่งแก่ชาวประเทศพัฒนาแล้วที่กำลังต้องการอยู่นั้น โดยวิธีฉลาดเฟิ่น ฉลาดแสดง อย่างสมสมัยสับสนการณ์ [น. ๙๖]

พระพุทธศาสนาเท่าที่คนไทยเราเกี่ยวข้อง อาจแยกได้เป็น ๒ ด้าน คือ ด้านที่เป็นพระธรรมวินัย โดยเฉพาะส่วนที่เรียกว่าพุทธธรรมอย่างหนึ่ง และด้านที่เป็นวัฒนธรรม อีกอย่างหนึ่ง [น. ๙๘]

พระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัย และพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมนั้น ต่างก็สัมพันธ์อิงอาศัยซึ่งกันและกัน กล่าวคือ การที่พระพุทธศาสนาจะกลายเป็นพระพุทธศาสนาของไทย เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตไทย หรือเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความเป็นไทยได้ ก็เพราะได้สะสมสืบทอดซึมแทรกเข้าไปในชีวิตจิตใจของคนไทยทั่วไปจนกลายเป็นวัฒนธรรมของไทย แต่ในเวลาเดียวกัน พระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัย ก็เป็นหลักกลางหรือเป็นมาตรฐานสำหรับทบทวนตรวจสอบว่า พระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมเข้าใกล้หรือถอยห่างออกไปจากหลักการที่แท้จริงของพระพุทธศาสนา และเป็นแหล่งซึ่งอำนวยเนื้อหาสาระสำหรับปรับหรือช่วยดึงพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมให้เข้าสู่ หรือใกล้เข้ามาสู่หลักการที่แท้จริงของพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้นๆ [น. ๙๙]

พระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัย โดยเฉพาะพุทธธรรม ไม่มีการเสื่อม ไม่มีการเจริญ เพราะเป็นความจริงที่ดำรงอยู่ตามธรรมชาติของมัน และเป็นหลักการที่เป็นกลางๆ สุดแต่ใครจะศึกษา และนำมาใช้

ให้ได้ผลดีเหมาะกับกาลเทศะอย่างไร คำที่พูดว่า พระพุทธศาสนา เจริญหรือเสื่อมนั้น หมายถึง พระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรม หรือพระพุทธศาสนาที่เชื่อถือ และปฏิบัติกันอยู่ในวิถีชีวิต ของหมู่ชนนั้นๆ [น. ๑๐๐]

สาเหตุซึ่งมักพ่วงมากับความเก่าแก่คร่ำคร่าที่เนื่องจากความ ล่วงกาลผ่านเวลายาวนาน อันทำให้เกิดความเสื่อมโทรมเลอะเลือน แก่พระพุทธศาสนา มีข้อที่สำคัญ ดังนี้

ก. ภาวะล้งร่อง และแข็งทื่อ ซึ่งทำให้จำกัดตัวคับแคบ เวียนวนอยู่ในที่เดิม หรือย่ำอยู่กับที่ และยากต่อการแก้ไขปรับปรุง ยากที่จะปรับใช้ให้เกิดประโยชน์สมัย สบเหตุการณ์ ... [น. ๑๐๒]

ข. ภาวะคลาดเคลื่อน และไขว้เขว ซึ่งทำให้วิปริตผิดเพี้ยน ห่างไกลออกไปจากหลักการและความหมายที่แท้จริง ตลอดจนหลง พลาดออกไปนอกกลุ่มนอกทาง ภาวะนี้เกิดขึ้นเพราะการแปล ความหมายผิดพลาด และปฏิบัติด้วยความประมาท ไม่หมั่นตรวจสอบ กับหลักการเดิมแท้ให้ถูกต้องชัดเจนอยู่เสมอ [น. ๑๐๒-๑๐๓]

ค. ภาวะเคลือบพอก และปะปน ซึ่งทำให้ลางเลือน และ เลอะเลือนมองไม่เห็นของจริง และสับสน จับผิดจับถูก หลงเอาสิ่งที่ เคลือบที่พอก หรือปลอมปนอยู่เป็นตัวแท้ตัวจริง ภาวะนี้เกิดจาก การขาดความรู้ความเข้าใจ และปล่อยให้ความเชื่อถือและข้อ ปฏิบัติภายนอกเข้ามาหุ้มห่อบดบัง หรือคลุกเคล้าปนเปื้อนกับเนื้อหา สารที่แท้จริง ...

ง. ภาวะถดถอย และล้าหลัง ซึ่งทำให้ไม่สามารถก้าวหน้า ไกลเข้าไปสู่หลักการที่แท้ของพระพุทธศาสนา แต่กลายเป็นห่างไกล

ออกไปจากหลักการที่แท้นั้นมากยิ่งขึ้น ภาวะนี้เกิดจากความขาดการศึกษา ขาดความรู้ความเข้าใจและปล่อยปละละเลย มัวแต่จมอยู่กับเรื่องราวเก่าๆ ไม่ปรับปรุงความเชื่อถือและการปฏิบัติด้วยการคอยดึงให้ใกล้เข้าไปสู่หลักการที่แท้ของพระศาสนา ... [น. ๑๐๓]

ความจริง ความเสื่อมโทรม เลอะเลือน และถูกละเลยแห่งวัฒนธรรมของตน พร้อมกับการหลั่งไหลเข้ามาของวัฒนธรรมจากภายนอกนั้น นับว่าเป็นการประสบสถานการณ์ร้ายและความกระทบกระเทือน ซึ่งถ้าวางท่าทีให้ถูกต้อง ก็จะทำให้เกิดผลดี คือเป็นเหมือนสัญญาณปลุกที่ทำให้เกิดความรู้ตัว ตื่นตัว และลุกขึ้นมาแก้ไขปรับปรุง ... [น. ๑๐๕]

รวมความว่า การศึกษาและปฏิบัติตามพระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัย เป็นปัจจัยที่ขาดไม่ได้สำหรับการดำรงรักษาและพัฒนาพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรม ดังนั้น ในสภาพปัจจุบัน แม้ว่าพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมจะเสื่อมโทรมเลือนลางและถูกละเลย แต่เมื่อคนหันมาสนใจศึกษา และปฏิบัติตามพระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัยกันมากขึ้น ก็จึงเป็นนิมิตดีว่า พระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมจะกลับมีชีวิตชีวารุ่งเรืองเฟื่องฟูขึ้นได้อีก แต่การจะเป็นอย่างนี้ได้ จะต้องเป็นการกระทำด้วยความสำนึกตระหนักในเป้าหมายและตั้งใจใฝ่การปฏิบัติให้ส่งผลมายังเป้าหมายนั้น คือให้การศึกษาและปฏิบัติตามหลักการแห่งพระธรรมวินัย ส่งผลต่อพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรม ด้วยการประสานกลมกลืนเนื้อหาสาระแห่งพระธรรมวินัยนั้นให้ซึมซาบเข้าไปในกระแสความรู้ความเข้าใจ และการประพฤติปฏิบัติที่เป็นวิถีชีวิตของหมู่ชน [น. ๑๐๗-๑๐๘]

พุทธวิธีในการสอน*

ความยิ่งใหญ่และพระปรีชาสามารถของพระพุทธเจ้าในด้านการสอนนั้น ถ้าจะพูดให้เห็นด้วยอาศัยประจักษ์พยานภายนอกก็เป็นเรื่องไม่ยาก เพราะเพียงพิจารณาเฉินๆ จากเหตุผลง่ายๆ ต่อไปนี้ก็จะนึกได้ทันที คือ

๑. พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติในยุคที่ชมพูทวีปเป็นถิ่นนักปราชญ์เต็มไปด้วยศาสตราจารย์เจ้าลัทธิต่างๆ เป็นอันมาก ...
๒. คำสอนของพระองค์ ขัดแย้งกับคำสอนในศาสนาเดิม และแย้งกับความเชื่อถือความประเพณีปฏิบัติที่แพร่หลายอยู่ในสังคมสมัยนั้น ...
๓. ขอบเขตงานสอนของพระองค์กว้างขวางมาก ทั้งโดยเทศะและระดับชนในสังคมต้องเสด็จไปสั่งสอนในหลายถิ่นแคว้น พบคนทุกชั้นในสังคม ... [น. ๒]
๔. พระพุทธศาสนาที่เจริญมาได้ตลอดเวลานับพันๆ ปี แพร่หลายเป็นที่นับถืออยู่ในประเทศต่างๆ ... [น. ๓]

* บรรยายสรุป ณ วิทยาลัยครูธนบุรี เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๓ ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระศรีวิสุทธิโมลี (พิมพ์ครั้งที่ ๔ - ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๔๐)

ความทุกข์ ความเดือดร้อน และปัญหาชีวิตนานาประการของมนุษย์นั้น เกิดจากต้นเหตุ คือ ความอยาก ความต้องการ ความเห็นแก่ตัว ...

ต้นเหตุนี้ เกิดจากความไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น มีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างไม่ถูกต้อง ซึ่งเรียกว่า อวิชชา จึงเป็นเหตุให้ไม่จัดการกับสิ่งนั้นๆ ตามที่มันควรจะเป็นโดยเหตุผลบริสุทธิ์ ... [น. ๕]

วางเป็นข้อสรุปที่เกี่ยวกับการสอน ดังนี้

๑. ปัญญาเป็นสิ่งสร้างสรรค์ขึ้นภายในตัวผู้เรียนเอง
๒. ผู้สอนทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร ช่วยชี้แนะทางการเรียน
๓. วิธีสอน อุบาย และกลวิธีต่างๆ เป็นสื่อหรือเป็นเครื่องมือเสริมแรงการเรียนการสอน
๔. อิสรภาพในทางความคิดเป็นอุปกรณ์สำคัญในการสร้างปัญญา [น. ๘]

คุณสมบัติของผู้สอน

ก. บุคลิกภาพ

... พระพุทธเจ้าทรงมีพระลักษณะ ...

๑. ทรงมีพระมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ ...

๒. ทรงมีพระสุรเสียงไพเราะ และตรัสพระวาจาสุภาพ สละสลวย ... [น. ๑๐]

๓. ทรงมีพระอากัปกิริยามารยาททุกอย่างที่งดงามน่าเลื่อมใส ... [น. ๑๑]

ข. คุณธรรม

พระพุทธคุณในแง่คุณธรรมมีมาก ไม่อาจแสดงได้ครบทุกนัย จึงขอเลือกแสดงตามแนวพระคุณ ๓ คือ

๑. พระปัญญาคุณ พระปัญญาคุณที่เกี่ยวกับงานสอน ... ๒
อย่าง คือ ทศพลญาณ และปฏิสัมภิทา [น. ๑๓]

๒. พระวิสุทธิคุณ ความบริสุทธิ์ ...

ก. พระองค์เองเป็นผู้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งปวง...

ข. ทรงทำได้อย่างที่สอน ...

ค. ทรงมีความบริสุทธิ์พระทัยในการสอน ... [น. ๑๔]

๓. พระกรุณาคุณ อาศัยพระมหากรุณาธิคุณ พระพุทธเจ้า
จึงได้เสด็จออกประกาศพระศาสนา โปรดสรรพสัตว์ทำให้พระคุณ ๒
อย่างแรก คือ พระปัญญาคุณ และพระวิสุทธิคุณ เป็นที่ปรากฏ
และเป็นประโยชน์แก่ชาวโลกอย่างแท้จริง เสด็จไปช่วยเหลือแนะนำ
สิ่งสอนมนุษย์ทั้งที่เป็นกลุ่มชนและที่เป็นรายบุคคล โดยไม่เห็นแก่
ความเหนื่อยยากลำบากของพระองค์เอง ... [น. ๒๕]

... พระพุทธศาสนาถือว่า ความสัมพันธ์ของผู้สอนที่มีต่อผู้
เรียนนั้น อยู่ในฐานะเป็นกัลยาณมิตร คือ เป็นผู้ช่วยเหลือแนะนำผู้
เรียนให้ดำเนินก้าวหน้าไปในมรรคาแห่งการฝึกอบรม ... [น. ๒๗]

... ขอสรุปพระคุณสมบัติที่ควรสังเกตไว้ดังนี้

๑. ทรงสอนสิ่งที่จริง และเป็นประโยชน์แก่ผู้ฟัง [น. ๓๑]

๒. ทรงรู้เข้าใจสิ่งที่สอนอย่างถ่องแท้สมบูรณ์

๓. ทรงสอนด้วยเมตตา มุ่งประโยชน์แก่ผู้รับคำสอนเป็นที่ตั้ง

ไม่หวังผลตอบแทน

๔. ทรงทำได้จริงอย่างที่สอน เป็นตัวอย่างที่ดี
๕. ทรงมีบุคลิกภาพนุ่มนวลจิตใจให้เข้าใจลึกลับซับซ้อนและพึงพอใจได้ความสุข
๖. ทรงมีหลักการสอนและวิธีสอนยอดเยี่ยม ... [น. ๓๒]

หลักทั่วไปในการสอน

ก. เกี่ยวกับเนื้อหาหรือเรื่องที่สอน

๑. สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่ายหรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เห็นเข้าใจได้ยาก หรือยังไม่รู้ไม่เห็นไม่เข้าใจ ...

๒. สอนเนื้อเรื่องที่ค่อยลุ่มลึกยากลงไปตามลำดับขั้น และความต่อเนื่องกันเป็นสายลงไป อย่างที่เรียกว่า สอนเป็นอนุพัทิภา ...

๓. ถ้าสิ่งที่สอนเป็นสิ่งที่แสดงได้ก็สอนด้วยของจริงให้ผู้เรียนได้ดู ได้เห็น ได้ฟังเอง อย่างที่เรียกว่าประสบการณ์ตรง ... [น. ๓๓]

๔. สอนตรงเนื้อหา ตรงเรื่อง คมอยู่ในเรื่อง มีจุด ไม่วกวน ไม่ไขว่ไขว่ ไม่ออกนอกเรื่องโดยไม่มีอะไรเกี่ยวข้องในเนื้อหา

๕. สอนมีเหตุผลตรงตามเห็นจริงได้อย่างที่เรียกว่า สนิทาน

๖. สอนเท่าที่จำเป็นพอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล ไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้ หรือสอนแสดงภูมิว่าผู้สอนมีความรู้มาก ... [น. ๓๔]

๗. สอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่เขาจะเรียนรู้และเข้าใจ เป็นประโยชน์แก่ตัวเขาเอง อย่างพุทธพจน์ที่ว่า พระองค์ทรงมีพระเมตตา หวังประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย จึงตรัสพระวาจาตามหลัก ๖

ประการ คือ

[น. ๓๔-๓๕]

- ๑) คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง, ไม่เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่
ที่ชอบใจของผู้อื่น - ไม่ตรัส
- ๒) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, แต่ไม่เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่
ที่ชอบใจของผู้อื่น - ไม่ตรัส
- ๓) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่
ที่ชอบใจของผู้อื่น - เลือกกาลตรัส
- ๔) คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง, ไม่เป็นประโยชน์, ถึงเป็นที่รักที่
ที่ชอบใจของผู้อื่น - ไม่ตรัส
- ๕) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, แต่ไม่เป็นประโยชน์, ถึงเป็นที่รักที่
ที่ชอบใจของผู้อื่น - ไม่ตรัส
- ๖) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, เป็นประโยชน์, เป็นที่รักที่
ที่ชอบใจของคนอื่น - เลือกกาลตรัส

ลักษณะของพระพุทธเจ้าในเรื่องนี้ คือ ทรงเป็นกาลวาที สัจ-
วาที ภูตวาที อัถตวาที ธรรมวาที วินัยวาที

ข. เกี่ยวกับตัวผู้เรียน

๑. รู้ คำนึงถึง และสอนให้เหมาะตามความแตกต่างระหว่าง
บุคคล ... [น. ๓๕]

๒. ปรับวิธีสอนผ่อนให้เหมาะกับบุคคล แม้สอนเรื่อง
เดียวกันแต่ต่างบุคคล อาจใช้ต่างวิธี ...

๓. นอกจากคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้ว ผู้
สอนยังจะต้องคำนึงถึงความพร้อม ความสุขงาม ความแก้รอบแห่ง
อินทรีย์ หรือญาณ ที่บาลีเรียกว่า **ปริπαกะ** ของผู้เรียนแต่ละบุคคล

เป็นรายๆ ไปด้วย ...

[น. ๓๗]

๔. สอนโดยให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจน แม่นยำ และได้ผลจริง เช่น ทรงสอนพระจุฬปันถกผู้เฒ่าเฒ่าด้วยการให้นำผ้าขาวไปลูบคลำ ...

[น. ๓๘]

๕. การสอนดำเนินไปในรูปที่ให้ผู้รู้สึกว่าผู้เรียนกับผู้สอนมีบทบาทร่วมกัน ในการแสวงหาความจริง ให้มีการแสดงความคิดเห็นโต้ตอบเสรี หลักนี้เป็นข้อสำคัญในวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งต้องการอิสรภาพในทางความคิด และโดยวิธีนี้เมื่อเข้าถึงความจริง ผู้เรียนก็จะรู้สึกว่าตนได้มองเห็นความจริงด้วยตนเอง และมีความชัดเจนมั่นใจ หลักนี้เป็นหลักที่พระพุทธเจ้าทรงใช้เป็นประจำ และมักมาในรูปแบบการถามตอบ ...

[น. ๓๘-๔๐]

๖. เอาใจใส่บุคคลที่ควรได้รับความสนใจพิเศษเป็นรายๆ ไปตามควรแก่กาลเทศะและเหตุการณ์ ...

๗. ช่วยเหลือเอาใจใส่คนที่ด้อย ที่มีปัญหา ...

[น. ๔๐]

ค. เกี่ยวกับตัวการสอน

๑. ในการสอนนั้น การเริ่มต้นเป็นจุดสำคัญมากอย่างหนึ่ง การเริ่มต้นที่ดีมีส่วนช่วยให้การสอนสำเร็จผลดีเป็นอย่างมาก อย่างน้อยก็เป็นเครื่องดึงความสนใจ และนำเข้าสู่นิพพานได้ พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีเริ่มต้นที่น่าสนใจมาก โดยปกติพระองค์จะไม่ทรงเริ่มสอนด้วยการเข้าสู่เนื้อหาธรรมที่เดียว แต่จะทรงเริ่มสนทนากับผู้ทรงพบหรือผู้มาเฝ้าด้วยเรื่องที่เขาเข้าใจดี หรือสนใจอยู่ ...

๒. สร้างบรรยากาศในการสอนให้ปลอดโปร่ง เพลิดเพลิน ไม่ให้ตึงเครียด ไม่ให้เกิดความอึดอัดใจ และให้เกียรติแก่ผู้เรียน ให้

เขามีความภูมิใจในตัว ...

[น. ๔๑]

๓. สอนมุ่งเนื้อหา มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สอน เป็นสำคัญ ไม่กระทบตนและผู้อื่น ไม่มุ่งยกตน ไม่มุ่งเสียดีสีใครๆ ...

[น. ๔๒]

๔. สอนโดยเคารพ คือ ตั้งใจสอน ทำจริง ด้วยความรู้สึกว่า เป็นสิ่งมีค่า มองเห็นความสำคัญของผู้เรียน และงานสิ่งสอนนั้น ไม่ใช่สักว่าทำหรือเห็นผู้เรียนโง่เขลาหรือเห็นเป็นชั้นต่ำๆ... [น. ๔๓]

๕. ใช้ภาษาสุภาพ นุ่มนวล ไม่หยาบคาย ชวนให้สบายใจ สละสลวย เข้าใจง่าย ...

... ขอนำพุทธพจน์แห่งหนึ่ง ที่ตรัสสอนภิกษุผู้แสดงธรรม เรียกกันว่า องค์แห่งพระธรรมกถึก มาแสดงไว้ ดังนี้

“อานนท์ การแสดงธรรมให้คนอื่นฟัง มิใช่สิ่งที่กระทำได้ง่าย ผู้แสดงธรรมแก่คนอื่น ฟังตั้งธรรม ๕ อย่างไว้ในใจ คือ

๑. เราจักกล่าวชี้แจงไปตามลำดับ

๒. เราจักกล่าวชี้แจงยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ

๓. เราจักแสดงด้วยอาศัยเมตตา

๔. เราจักไม่แสดงด้วยเหินแก่อำภิส

๕. เราจักแสดงไปโดยไม่กระทบตนและผู้อื่น” [น. ๔๔]

ลีลาการสอน

... คุณลักษณะซึ่งเรียกได้ว่าเป็นลีลาในการสอน ๔ อย่างดังนี้:-

๑. สันทัสสนา อธิบายให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้ง เหมือนจูงมือ ไปดูเห็นกับตา

๒. **สมาทปนา** ชักใจให้เห็นจริงด้วย ชวนให้คล้อยตาม
จนต้องยอมรับและนำไปปฏิบัติ

๓. **สมุตเตชนา** เร้าใจให้แก่วกळा บังเกิดกำลังใจ ปลุกให้มี
อุตสาหะแข็งขัน มั่นใจว่าจะทำให้สำเร็จได้
ไม่หวั่นระย่อต่อความเหนื่อยยาก

๔. **สัมปหังสนา** ชโลมใจให้เข้มขึ้น ร่าเริง เบิกบาน พังไม้เปื้อน
และเปี่ยมด้วยความหวัง เพราะมองเห็นคุณ
ประโยชน์ที่ตนจะพึงได้รับจากการปฏิบัติ

อาจผูกเป็นคำสั้นๆ ได้ว่า **แจ่มแจ้ง จูงใจ หาญกล้า ร่าเริง**
หรือ **ชี้ชัด เชิญชวน คึกคัก เบิกบาน** [น. ๔๕]

วิธีสอนแบบต่างๆ

วิธีสอนของพระพุทธเจ้า มีหลายแบบหลายอย่าง ที่น่าสังเกต
หรือพบบ่อย คงจะได้แก่วิธีต่อไปนี้

๑. **แบบสากัจจา หรือสนทนา** .

๒. **แบบบรรยาย** ... [น. ๔๖]

๓. **แบบตอบปัญหา** ... ท่านแยกประเภทปัญหาไว้ตาม
ลักษณะวิธีตอบเป็น ๔ อย่างคือ

๑) **เอกังสพยากรณียปัญหา** ปัญหาที่พึงตอบตรงไปตรงมา
ตายตัว ...

๒) **ปฏิปุจฉาพยากรณียปัญหา** ปัญหาที่พึงย้อนถามแล้วจึง
แก้ ...

๓) **วิวัชชพยากรณียปัญหา** ปัญหาที่จะต้องแยกความตอบ ...
[น. ๔๗]

๔) **อุปนัยปัญหา** ปัญหาที่ฟังยบยั้งเสีย ได้แก่ ปัญหาที่ถามนอกเรื่อง ไร้ประโยชน์ อันจักเป็นเหตุให้เขว ยึดเยื้อ ลื่นเปลี่ยนเวลาเปล่า ฟังยบยั้งเสีย แล้วชักนำผู้ถามกลับเข้าสู่แนวเรื่องที่ประสงค์ต่อไป ... [น. ๔๘]

๕. **แบบวางกฎข้อบังคับ** เมื่อเกิดเรื่องมีภิกษุกระทำความผิดอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นเป็นครั้งแรก ... [น. ๔๙]

กลวิธีและอุปายประกอบการสอน

๑. **การยกอุทาหรณ์ และการเล่านิทานประกอบ** การยกตัวอย่างประกอบคำอธิบาย และการเล่านิทานประกอบการสอน ช่วยให้เข้าใจความได้ง่ายและชัดเจน ช่วยให้จำแม่นยำ เห็นจริง และเกิดความเพลิดเพลิน ทำให้การเรียนการสอนมีรสยิ่งขึ้น ...

๒. **การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา** คำอุปมาช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก ปรากฏความหมายเด่นชัดออกมา และเข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะมักใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรม เปรียบให้เห็นชัดด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม หรือแม้เปรียบเรื่องที่เป็นรูปธรรมด้วยข้ออุปมาแบบรูปธรรม ก็ช่วยให้ความหนักแน่นเข้า ... [น. ๕๑]

การใช้อุปมานี้ น่าจะเป็นกลวิธีประกอบการสอนที่พระพุทธองค์ทรงใช้มากที่สุด มากกว่ากลวิธีอื่นใด

๓. **การใช้อุปกรณ์การสอน** ในสมัยพุทธกาล ย่อมไม่มีอุปกรณ์การสอนชนิดต่างๆ ที่จัดทำขึ้นไว้เพื่อการสอนโดยเฉพาะเหมือนสมัยปัจจุบัน เพราะยังไม่มีการจัดการศึกษาเป็นระบบขึ้นมาอย่างกว้างขวาง หากจะใช้อุปกรณ์บ้าง ก็คงต้องอาศัยวัตถุสิ่งของที่มีในธรรมชาติ หรือเครื่องใช้ต่างๆ ที่ผู้คนใช้กันอยู่ [น. ๕๒]

... มีตัวอย่างการที่พระพุทธเจ้าทรงใช้อุปกรณ์การสอนเหมือนกัน โดยทรงใช้เครื่องใช้ที่มีอยู่ ในกรณีสอนผู้เรียนที่อายุน้อยๆ ซึ่งเข้าใจจากวัตถุได้ง่ายกว่านามธรรม จึงปรากฏเรื่องที่พระองค์ทรงสอนสามเณรราหุลเมื่ออายุ ๗ ขวบ ... [น. ๕๓]

๔. การทำเป็นตัวอย่าง วิธีสอนที่ดีที่สุดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในทางจริยธรรม คือการทำเป็นตัวอย่าง ซึ่งเป็นการสอนแบบไม่ต้องกล่าวสอน เป็นทำนองการสาธิตให้ดู แต่ที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำนั้นเป็นไปในรูปทรงเป็นผู้นำที่ดี การสอนโดยทำเป็นตัวอย่างก็คือพระจริยาวัตรอันดีงามที่เป็นอยู่โดยปกตินั่นเอง แต่ที่ทรงปฏิบัติเป็นเรื่องราวเฉพาะก็มี ... [น. ๕๔]

๕. การเล่นภาษา เล่นคำ และใช้คำในความหมายใหม่
การเล่นภาษาและเล่นคำ เป็นเรื่องของความสามารถในการใช้ภาษาผสมกับปฏิภาณ ข้อนี้ก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระพุทธเจ้าที่มีรอบไปทุกด้าน ... [น. ๕๕]

แม้ในด้านการสอนหลักธรรมทั่วไป พระองค์ก็ทรงรับเอาคำศัพท์ที่มีใช้อยู่แต่เดิมในลัทธิศาสนาเก่ามาใช้ แต่ทรงกำหนดความหมายให้ใหม่ ซึ่งเป็นวิธีการช่วยให้ผู้ฟังผู้เรียนหันมาสนใจและกำหนดคำสอนได้ง่าย เพียงแต่มาทำความเข้าใจเสียใหม่เท่านั้น และเป็นการช่วยให้มีการพิจารณาเปรียบเทียบไปในตัวด้วยว่าอย่างไรถูก อย่างไรผิดอย่างไร จึงเห็นได้ว่า คำว่า พรหม พรหมณ์ อริยะ ยัญ ตบะ ไฟบูชายัญ ฯลฯ ซึ่งเป็นคำในลัทธิศาสนาเดิม ก็มีใช้ในพระพุทธศาสนาด้วยทั้งสิ้น แต่มีความหมายต่างออกไปเป็นอย่างไรใหม่ [น. ๕๖]

๖. อุปายเลือกคน และการปฏิบัติรายบุคคล การเลือกคนเป็นอุปายสำคัญในการเผยแผ่พระศาสนา ในการประกาศธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มแต่ระยะแรกประดิษฐานพระพุทธศาสนา จะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงดำเนินพุทธกิจด้วยพระพุทโธบายอย่าง ที่เรียกว่า การวางแผนที่ได้ผลยิ่ง ทรงพิจารณาว่าเมื่อจะเข้าไปประกาศพระศาสนาในถิ่นใดถิ่นหนึ่งควรไปโปรดใครก่อน

[น. ๕๖-๕๗]

๗. การรู้จักจังหวะและโอกาส ผู้สอนต้องรู้จักใช้จังหวะ และโอกาสให้เป็นประโยชน์. ...

[น. ๕๘]

๘. ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ ถ้าผู้สอนสอนอย่างไม่มีอัตรากำหนด ตัดต้นหา มานะ ทิฏฐิเสียให้น้อยที่สุด ก็จะมุ่งไปยังผลสำเร็จในการเรียนรู้เป็นสำคัญ สุดท้ายจะใช้กลวิธีใดให้การสอนได้ผลดีที่สุด ก็จะทำในทางนั้น ไม่กลัวว่าจะเสียเกียรติ ไม่กลัวจะถูกผู้สืบทอดว่าแพ้ ...

[น. ๕๙]

๙. การลงโทษและให้รางวัล ...

... การใช้อำนาจลงโทษ ไม่ใช่วิธีการฝึกคนของพระพุทธเจ้า แม้ในการแสดงธรรมตามปกติพระองค์ก็ทรงแสดงไปตามเนื้อหาธรรม ไม่กระทบกระทั่งใคร ...

[น. ๖๑]

... การสอนไม่ต้องลงโทษ เป็นการแสดงความสามารถของผู้สอนด้วย ในระดับสามัญ สำหรับผู้สอนทั่วไป อาจต้องคิดคำนึงว่าการลงโทษ ควรมีหรือไม่ แค่นั้น และอย่างไร แต่ผู้ที่สอนคนได้สำเร็จผลโดยไม่ต้องใช้อำนาจโทษเลย ย่อมถือว่าเป็นผู้มีความสามารถในการสอนมากที่สุด

[น. ๖๒-๖๓]

๑๐. กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นต่างครั้งต่างคราว ย่อมมีลักษณะแตกต่างกันไปไม่มีที่สิ้นสุด การแก้ปัญหาคือการแก้เฉพาะหน้า ย่อมอาศัยปฏิภาณ คือ ความสามารถในการประยुคต์หลัก วิธีการ และกลวิธีต่างๆ มาใช้ให้เหมาะสม เป็นเรื่องเฉพาะครั้ง เฉพาะคราวไป ... [น. ๖๓]

นิเทศอาทิตตปริยายสูตร

ในการพิจารณาพระสูตรนี้ เพื่อทำความเข้าใจให้เป็นประโยชน์ในการสอน ... [น. ๗๑]

ความในพระสูตรนี้ อาจสรุปได้เป็น ๔ ตอน ดังนี้

๑. สภาพที่เป็นปัญหา ... สิ่งที่พระองค์ตรัสว่าลูกเป็นไฟนั้นมีดังต่อไปนี้

- ๑) จักขุ รูป จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัส จักขุสัมผัสสชาเวทนา
- ๒) โสตะ (หู) เสียง โสตวิญญาน โสตสัมผัส โสตสัมผัสสชาเวทนา
- ๓) ฆานะ (จมูก) กลิ่น ฆานวิญญาน ฆานสัมผัส ฆานสัมผัสสชาเวทนา
- ๔) ชิวหา (ลิ้น) รส ชิวหาวิญญาน ชิวหาสัมผัส ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา [น. ๗๖]
- ๕) กาย โผฏฐัพพะ กายวิญญาน กายสัมผัส กายสัมผัสสชาเวทนา
- ๖) มนะ (ใจ) ธรรมะ (ความคิดคำนึงต่างๆ) มโนวิญญาน มโนสัมผัส มโนสัมผัสสชาเวทนา

๒. **สาเหตุ** เมื่อกำหนดตัวปัญหาได้ และเข้าใจสภาพของปัญหาแล้ว ก็ค้นหาสาเหตุให้เกิดไฟหรือตัวไฟที่เผาผลาญนั้นต่อไป ได้ความว่า สิ่งที่กำลังมานั้น ลูกไหม้ด้วยไฟกิเลส ๓ อย่าง คือ

- ๑) ราคะ ความอยากได้ ความใคร่ ความติดใจ ความกำหนัดยินดี
- ๒) โทสะ ความโกรธ ความขัดใจ ความเดือดแค้นชิงชังไม่พอใจต่างๆ
- ๓) โมหะ ความหลง ความไม่รู้ ไม่เข้าใจสภาพของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง [น. ๗๗]

๓. **ข้อปฏิบัติเพื่อแก้ไข** พระพุทธองค์ตรัสต่อไปอีกว่า อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหน่ายในอายตนะภายใน ภายนอก ตลอดจนเวทนาทั้งหมดเหล่านั้น เมื่อหน่ายก็ย่อมไม่ยึดติด

๔. **ผล** เมื่อไม่ยึดติด ก็หลุดพ้น เมื่อหลุดพ้น ก็เกิดญาณหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว เป็นอันสิ้นชาติ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำสิ่งที่จะต้องทำเสร็จสิ้นแล้ว สิ่งที่จะต้องทำเพื่อเป็นอย่างนี้ ไม่มีเหลืออีกเลย [น. ๗๘]

พระธรรมเทศนา อาทิตตปริยายสูตร ที่ทรงแสดงแก่ชฎิล มีข้อควรสังเกตในแง่การสอน ที่เป็นข้อสำคัญ ๒ อย่าง คือ

๑. **ทรงสอนให้ตรงกับความถนัดและความสนใจของชฎิล**
พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า ไม่ว่าจะทรงแสดงที่ใดและแก่ใคร ย่อมมีจุดหมายเป็นแนวเดียวกัน คือ มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงแล้วให้มีทัศนคติและ

ปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างถูกต้องในทางที่เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตน และบุคคลอื่น ... [น. ๗๙]

๒. ทรงสอนให้ตรงกับระดับสติปัญญาและระดับชีวิตของชฎิล ข้อสำคัญยิ่งอย่างหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงคำนึงถึงในการทรงสอนคือความยิง และหย่อนแห่งอินทรีย์ของผู้ฟังทรงพิจารณาว่าผู้ฟังมีสติปัญญาอยู่ในระดับใด ได้รับการศึกษาอบรมมาในทางใด มากน้อยเพียงไหน ดำรงชีวิตอยู่อย่างไร จะต้องแสดงเรื่องอะไรเขา จึงจะรู้เข้าใจ สามารถนำไปใช้เป็นคุณประโยชน์แก่ชีวิตของเขาได้ .

[น. ๘๑]

รายนามผู้อุปถัมภ์การจัดพิมพ์

คุณนิพนธ์-คุณรัมภา วนากุล	๒๐,๐๐๐ บาท
คุณณัฐจักร วัฒนนะ (บริจาคไว้ก่อนเสียชีวิต)	๑๒,๐๐๐ บาท
คณะญาติโยมกลุ่มวันพุธ (คณะอ.ละม่อม บุษปวนิช)	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณพงษ์สวัสดิ์ - คุณฉวีวรรณ อักษรสวัสดิ์	๑๐,๐๐๐ บาท
สมาชิกกลุ่มนบพุทธน้อมธรรม	๕,๐๐๐ บาท
คณะญาติโยม (อุทิศกุศลให้) คุณณัฐจักร วัฒนนะ	๕,๐๐๐ บาท
คุณรจนา รัตนานุสรณ์	๔,๙๐๐ บาท
คุณถาวร สุทธิสิทธิยะกุล	๓,๐๐๐ บาท
ม.ล.จารุวัฒนา ชินธรรมมิตร	๒,๕๐๐ บาท
รศ.ดร.เสานีย์ สิชฌวัฒน์	๒,๐๐๐ บาท
คุณภาวิณีย์ บุญวรรณ	๒,๐๐๐ บาท
คุณประจวบลาภ อริยะวงกิจ	๒,๐๐๐ บาท
คุณปาริฉัตร วัฒนอมศักดิ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณวิเชษฐ์ ไรจนสุกาญจน์	๑,๐๐๐ บาท
คุณดิษพงษ์ หวังพัฒนธน์	๘๐๐ บาท
ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม	๕๐๐ บาท
คุณภรณ์ ปราโมทย์	๕๐๐ บาท
คุณนริศรา ทรัพย์สำราญ	๒๐๐ บาท

สมาธิแนวพุทธ จาริกบุญ-จาริกธรรม เรื่องที่คนไทยควร
 เข้าใจให้ถูก นิพพาน-อนัตตา จะพัฒนาคนกันได้
 อย่างไร มาตรฐานชีวิตชาวพุทธ สถานการณ์พุทธ
 ศาสนา พลิกหายนะเป็นพัฒนา พุทธวิธีแก้ปัญหาใน
 ศตวรรษที่ ๒๑ คนไทยหลงทางหรือไร ธรรมะฉบับ
 เรียบลัด ทำไมคนไทยจึงเรียนพระพุทธศาสนา
 ธรรมกับการพัฒนาชีวิต ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง
 ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา ความสำคัญของพระ
 พุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ นรกสวรรค์
 สำหรับคนรุ่นใหม่ พุทธวิธีในการสอน

โปรดช่วยสมทบค่าจัดพิมพ์ ราคาเล่มละ ๘๐ บาท

